

РАЗДЗЕЛ II. ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЯ І КУЛЬТУРНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ПОЛЬСКІХ ПАРТЫЯЎ І АРГАНІЗАЦІЯЎ У МІЖРЭВАЛЮЦЫЙНЫ ПЕРЫЯД (ЛІПЕНЬ 1907 – ЛЮТЫ 1917 г.)

§ 1. Польскі грамадска-палітыхны рух у перыяд выбараў і дзейнасці III Дзяржаўнай думы (1907 – 1912)

Прыметную ролю ў польскім руху на беларускіх і літоўскіх землях у міжрэвалюцыйны перыяд адыгрывала дзейнасць Польска-літоўска-беларускага кола ў Дзяржаўнай думе III і IV склікання і праdstаўнікоў літоўскіх палякаў у Дзяржаўнай радзе.

Указ пра выбары ад 3 чэрвеня 1907 г. парушаў заканадаўства, якое забараняла змяненне сістэмы выбараў у Дзяржаўную думу без згоды думскіх дэпутатаў. У выніку Указа Дума павінна была стаць у палітычным плане больш кансерватыўнай*, а ў нацыянальным – больш вялікарускай. Невыпадкова ў імператарскім Указе падкрэслівалася, што «Дзяржаўная дума павінна быць рускай і па духу», што «іншыя народнасці <...> не павінны і не будуть з'яўляцца <...> вырашальнікамі чиста рускіх пытанняў» [254, с. 122-123].

У гісторыографіі гэтая падзея традыцыйна лічыцца «дзяржаўным праправаротам» [338, с. 267; 360, с. 401; 382, с. 132]. Аднак, на думку вядомага амерыканскага даследчыка Рычарда Пайпса, гэты тэрмін наўрадці апраўданы. Паводле яго меркавання, размову трэба весці хутчэй пра парушэнне канстытуцыі ў духу расійскай традыцыі паглынання незалежнага палітычнага інстытута дзяржаўной структурай [365, с. 205]. І сапраўды, Дума захавала заканадаўчую і бюджетную ўладу, акрэсленую ў Асноўных законах, і, як паказала праца дэпутатаў Думы III склікання, засталася важным фактам унутрыпалітычнага жыцця імперыі.

Выбарчая кампанія распачалася ў верасні 1907 г. У параўнанні з папярэднімі выбарамі значна павялічвалася колькасць выбаршчыкаў ад землеўласнікаў. Па падліках «Нашай Нівы», на вырашальных выбарчых сходах у шасці губернях павінны былі прысутнічаць 300 выбаршчыкаў ад куры і землеўласнікаў і толькі 187 ад сялянаў і 6 ад рабочых [152. Nr 23]. Іншай асаблівасцю было ававязковае абраннне двух «рускіх дэпутатаў» ад Віленскай губ. і аднаго – ад Ковенскай. Іх выбары адбываліся на асобных сходах выбаршчыкаў ад праваслаўнага насельніцтва.

Падчас выбарчай кампаніі сярод польскай грамадскасці практычна адсутнічала палеміка па пытаннях праграмы яе кандыдатаў. 1-2 верасня 1907 г. у Кіеве адбыўся з'езд дэлегатаў губернскіх выбарчых камітэтаў дзеяніці «Захадніх губ.» У якасці асноўных пастулатаў выбарчай праграмы літоўскіх палякаў былі прынятыя прынцыпы Віленскага з'езду (6-7 снежня

* Па падліках «Нашай Нівы» колькасць сялянскіх упаўнаважаных ад воласцяў скарачалася з 43 да 22 на сотню выбаршчыкаў [152. Nr 22].

1906 г.). Абранцы польской грамадскасці імкнуліся да ажыццяўлення канстытуцыйных прынцыпаў, патрабавалі роўнасці нацыяй і рэлігіяй, адстойвалі недатыкальнасць права ўласнасці, выказваліся за ліквідацыю церазпалосіцыі і сервітутаў, камасацыю і ўздым сельскагаспадарчай культуры. Яны панейшым выступалі прыхільнікамі дэцэнтралізацыі ўлады і ўядзення шырокага самакіравання [176. Nr 84].

Ізноў было прынятае рашэнне пра стварэнне асобнага і «безумоўна самастойнага кола». Падкрэслівалася, што гэтае кола ў сваіх рашэннях павінна абапірацца на разуменне асаблівасцяў краю, клапаціца пра інтарэсы ўсіх народаў «Літвы і Русі», спрыяць супрацоўніцтву паміж імі на падставе роўнасці. У агульнанацыянальных спраўах кола абавязвалася дзеянічаць салідарна з прадстаўнікамі Каралеўства Польскага. Праўда, гэтая салідарнасць не павінна была супярэчыць інтарэсам краю. Выніковую рэзалиюцыю ад беларуска-літоўскіх губ. падпісалі Б.Ялавецкі і Б.Умястоўскі (абодва Віленская губ.), Ю.Талочка і А.Замойскі (абодва Гарадзенская губ.), Р.Скірункт і М.Ястшэмбскі (абодва Менская губ.), Г.Дымша і К.Нядзведскі (абодва Віцебская губ.), К.Гардзялкоўскі і М.Абязерскі (абодва Магілёўская губ.), Ю.Монтвіл і Ф.Рачкоўскі (абодва Ковенская губ.). Апроч іх, пад дакументам стаялі подпісы сяброў Дзяржаўнай рады Э.Вайніловіча, У.Войніч-Сняжэнскага, А.Тышкевіча і быльх дэпутатаў Дзяржаўнай думы А.Хаміньскага, М.Хелхоўскага і В.Путкамера. Цікава, што два апошнія паставілі свае подпісы з заўвагай, што рэзалиюцыя недаацэньвае значэння салідарнасці абодвух польскіх думскіх колаў [65, а. 19 адв.]. Гэтая заўвага адлюстравала стаўленне мясцовых нацыянальных дэмакратоў да выніку «кіеўскага з'езду».

Асцярожная крытыка рашэнняў з'езду прагучала таксама са старонак «Кур'ера літэўскага». На думку В.Бараноўскага, рэзалиюцыя не дала яснасці па пытанню ўзаемаадносінаў двух колаў. Рэдактар «Кур'ера» падкрэсліў, што «нацыянальныя спраўы» Беларуска-Літоўскага краю і Каралеўства Польскага зусім не тоесныя [189. Nr 198].

Ва ўсіх шасці губернскіх цэнтрах мясцовай польской грамадскасцю былі створаныя Выбарчыя камітэты. У Вільні іх аказалася нават два. Пэўнай супрацьвагой Цэнтральному выбарчаму камітэту (ЦВК), які быў задуманы як адзіны орган кіравання і каардынацыі выбарчых намаганняў літоўскіх палякаў, стаўся Дэмакратычны камітэт. Ён аб'яднаў прыхільнікаў «сацыяльной справядлівасці», г.зв. «прагрэсістамі»* (М.Мінкевіч, В.Маліноўскі, М.Струміла, А.Змачынскі ды інш.), кандыдатам якіх у Думу ад насељніцтва Вільні з'яўляўся Тадэвуш Урублеўскі.

* «Прагрэсістамі» на пачатку XX ст. называлі прыхільнікаў ідэі эвалюцыйнага грамадскага прагрэсу, якія выступалі за паэтапнае правядзенне рэформаў ва ўсіх галінах жыцця. Ян ідэалагічны кірунак і палітычны рух «прагрэсізм» нарадзіўся ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 г. Палітычным ідэалам прагрэсістаў з'яўлялася канстытуцыйная манархія, заснаваная на падзеле трох галінай улады – заканадаўчай, выканавчай і судовай. Планавалася рэформа сістэмы мясцовага самакіравання, якое павінна было распаўсюдзіцца на ўсю Pacіо. Грамадзяне незалежна ад нацыянальнасці і веравызнання атрымлівалі роўныя палітычныя права, якія замацоўваліся ў канстытуцыі і аховаўваліся судовай уладай [255, с. 41], і.г.d.

8 верасня 1907 г. «Кур'ер літэўскі» апублікаваў тэкст інтэр'ю з віленскім адвакатам. Т.Урублеўскі выказаўся за будучую аўтаномію гістарычнай Літвы, а ў бліжэйшы час – за ўядзенне шырокага самакіравання. Першачарговымі задачамі кандыдат прагрэсістаў лічыў рэфармаванне мясцовых судоў і дасягненне сапраўднай свабоды веравызнання. Варта адзначыць, што прагрэсіст Т.Урублеўскі, які напрыканцы 1905 г. спрабаваў стварыць у Вільні мясцовую арганізацыю партыі Народнай свабоды, у сваім інтэр'ю ражуча адмежаваўся ад канстытуцыйных дэмакратоў. Ён заявіў пра ўласнае расчараўванне непаслядоўнасцю («апартунізмам») кадэтаў і падкрэсліў, што не можа быць і размовы пра салідарнасць з імі [189. Nr 200]. Дарэчы згадаць, што менавіта «кадэтызм» Т.Урублеўскага быў адной з прычынаў ягонай наядачы падчас выбараў у II Думу. Кандыдатуру віленскага адваката падтрымала таксама «Наша Ніва» [152. Nr 30].

З'яўленне прагрэсістаў сярод польскай грамадскасці Вільні было досыць красамоўным. Відавочна, што дзеянасць краёўцаў кансерватыўна-ліберальнага кірунку і мясцовых нацыянальных дэмакратоў не адпавядала настроям усіх колаў літоўскіх палякаў. Менавіта пра гэта пісаў І.Рамановіч на старонках «Кур'ера літэўскага». Характэрнай рысай першых аўтараў лічыў сацыяльны эгаізм. А вось дзеячоў партыі Р.Дмоўскага ён характарызаваў як нацыянальных эгаістаў [189. Nr 261]. Іншы аўтар сцвярджаў, што ва ўмовах пэўнай раўнавагі паміж краёўцамі і «эндэкамі» менавіта прагрэсісты паўплываюць на вынікі выбараў ад польскай грамадскасці [189. Nr 233]. У кожным выпадку прагрэсісты прыцягнулі да сябе ўвагу.

Аднак ні Дэмакратычны камітэт, ні Т.Урублеўскі не здолелі скласці годнай канкурэнцыі ЦВК і ягонаму кандыдату ксяндзу Станіславу Мацэевічу. Апошні не выступаў у друку з заявамі праграмнага характару. Ён цалкам пагаджаўся з праграмай «кіеўскага з'езду», хоць, паводле інформацыі «Кур'ера літэўскага», быў прыхільнікам польскіх нацыяльных дэмакратоў [189. Nr 218]. Менавіта ягоную кандыдатуру і падтрымала большасць польскай грамадскасці Вільні. Як сцвярджаў «Дзеннік віленскі», С.Мацэевіч атрымаў 5703 галасы, а Т.Урублеўскі – толькі 1479 [176. Nr 221].

Створаная ў чэрвені 1907 г. Краёвая партыя Літвы і Беларусі прыметнай актыўнасці не праяўляла. Віленскі губернатар Любімаў, які рэгулярна паведамляў у канцылярыю МУС пра ход выбараў, нават не заўважыў краёўцаў сярод тых выбаршчыкаў, якія павінны былі абраць дэпутатаў Думы ад губерні. Затое ў сваіх лістах ён часта згадваў абранных нацыянальных дэмакратоў [81, а. 9-12]. Урэчыце рэшт у Думу быў абрани Станіслаў Ваньковіч, але гэтае абрannне, як заўважыў Д.Шпопер, было хутчэй вынікам папулярнасці краёвай ідэі, чым наступствам эфектуўнай пропагандысцкай дзеянасці партыі [476, с. 67]. Сцвярджэнне Мікалая Забаўскага пра «дастатковую актыўнасць лідараў Краёвой партыі» [341, с. 90] падчас выбараў у III Думу не выглядае абгрунтаваным. Нацыянальныя дэмакраты, якія так і не здолелі стварыць у Беларуска-Літоўскім крае асобнай палітычнай арганізацыі, тым не менш у змаганні за галасы выбаршчыкаў праяўлялі значна большую актыўнасць. У выніку С.Мацэевіч упэўнена перамог на выбарах. Да апошняй хвіліны на дэпутацкія месцы прэтэндавалі таксама М.Хелхоўскі і В.Путкамер.

Якраз у Віленскай губ. літоўскія палякі дасягнулі найбольшага поспеху. Уладальнікамі дэпутацкіх мандатаў сталі С.Мацэвіч, Ю.Монтвіл, С.Ваньковіч і Г.Свянціцкі. Апроч таго, абавязковым сялянскім дэпутатам быў абраны іх «пратэжэ» літвоўца Мацей Цывунеўіс.

Юзаф Монтвіл з'яўляўся адным з галоўных фундатараў развіцця польскай культуры і асветы ў Віленскай губ. Напярэдадні выбараў у размове з журналістам «Дзеніка віленскага» ён заявіў, што выступае за ліквідацыю антыпольскіх аблежаванняў, за поўную палітычную роўнасць усіх жыхароў краю. Ю.Монтвіл адзначыў, што палякі беларуска-літоўскіх земляў не могуць быць кансерватарамі, бо ў краі адсутнічае самакіраванне, няма земстваў, не хапае школаў, эканомікай кіруюць чужынцы, якія і ня суць галоўную адказнасць за цяжкі стан сялянскай гаспадаркі. Ён лічыў неабходным павелічэнне сялянскага землеўладання у выпадку неабходнасці нават шляхам прымусовага адчужжэння памешчыцкіх земляў. Хоць расцэньваў такі крок як выключэнне з агульнага прынцыпу недатыкальнасці прыватнай уласнасці [176. Nr 246]. Юзаф Монтвіл быў прыхільнікам аўтаноміі гістарычнай Літвы. Ён выступаў супраць патрабаванняў літоўскага руху пра вылучэнне «этнографічнай Літвы з прылеглымі тэрыторыямі». Аўтаноміі, на яго думку, «павінна папярэднічаць шырокое самакіраванне, пры якім будуць забяспечаны права нацыянальных меншасцяў» [189. Nr 206].

С.Ваньковіч, фактычны кіраўнік губернскага сельскагаспадарчага таварыства як сябра Краёвой партыі цалкам падзяляў асноўныя палажэнні яе праграмы (прыярытэтнасць краёвых інтэрэсаў, роўнасць народаў краю ва ўсіх галінах грамадскага жыцця і магчымасць свабоднага развіцця іх культуры ды інш.). Генрык Свянціцкі быў вядомы як знаўца аграрнага пытання. Ягоны даклад («Аграрнае пытанне») на пасяджэнні Менскага сельскагаспадарчага таварыства 5 сакавіка 1906 г. быў нават апубліканы асобнай брошурай [221].

У Гарадзенскай губ. выбаршчыкі ад мясцовых польскіх землеўласнікаў пайшли на скандальнае пагадненне з рускімі правымі («Наша Ніва» і «Кур'ер літэўскі» аднолькава характарызувалі апошніх як чарнасоценцаў [189. Nr 233; 152. Nr 32]). У выніку дэпутатам Думы стаў землеўласнік з Слонімскага пав. Уладыслаў Есьман. У Ковенскай губ. быў абраны таксама землеўласнік Казімір Завіша. Апошні выступаў як прыхільнік канстытуцыйнага ладу і поўнай талеранцы ў галіне міжнацыянальных адносінаў [189. Nr 235]. Паводле характарыстыкі «Нашай Нівы», ён быў «сярэднім прагрэсістам» [152. Nr 32].

Няўдачай для польскай грамадскасці скончыліся выбары ў трох іншых губернях. У Менскай губ. «правыя» зноў цалкам падпарадковалі сабе сялянскіх выбаршчыкаў. У выніку быў сарваны намер выбаршчыкаў ад курлі землеўладальнікаў і гарадской курлі аб'яднацца з упаўнаважанымі ад воласцяў. Між іншымі ў Думу быў абраны фанатык «чарнасоценай справы», рэдактар «Мінскага слова» Густаў Шмідт. Пасля ягонага абрацця выбаршчыкі-палякі разам з прадстаўнікамі гарадской курлі пакінулі выбарчы сход. Падобна скончыліся сходы ў Віцебску і Магілёве.

III Дума распачала сваю працу напачатку лістапада 1907 г. З 422 дэпутатаў 154 належалі да «Саюза 17 кастрычніка», 147 – да правага крыла і нацыяналістычных груповак. Кадэты захавалі толькі 54 месцы, а прагрэсісты – 28. Сацыялісты атрымалі 32 дэпутацкія мандаты [365, с. 205; 338, с. 268]. Такі склад Думы дазваляў ураду больш аптымістычна, чым раней, глядзець на магчымасці зацвярджэння сваіх законапраектаў. Тым не менш пра «аўтаматычную» падтрымку ўрадавых прапановаў гаворка не ішла.

Прадстаўнікі літоўскіх палякаў у адпаведнасці з рашэннямі «кіеўскага з'езду» стварылі ўласную думскую фракцыю, якая атрымала назыву «Польска-літоўска-беларуска кола». Сябрамі кола сталі Юзаф Монтвіл, Станіслаў Ваньковіч, Станіслаў Мацэевіч, Казімір Завіша, Генрык Свянціцкі, Уладыслаў Есьман і Мацей Цыбуленіс. Як відаць са складу фракцыі, стварыць сапраўды краёвае прадстаўніцтва ў Думе літоўскія палякі зноў не здолелі. За выключченнем Мацея Цыбуленіса іншыя прадстаўнікі Беларуска-Літоўскага краю не падтрымалі абранцаў польскай грамадскасці. Мяццовы польскі друк вітаў стварэнне «Польска-літоўска-беларускага кола», а вось «Наша Ніва» яго нават не зауважыла. Паведамляючы пра думскую фракцыю, яна адзначыла існаванне толькі «Польскага кола» [152. № 33]. Пазней «Наша Ніва» пісала пра «Польскае кола дэпутатаў ад беларускіх і літоўскіх губ.».

У Польска-літоўска-беларускім коле дамінавала краёвая ідэалогія. Нават беспартыйныя Ю.Монтвіл, Г.Свянціцкі і К.Завіша звычайна дзейнічалі і выказваліся ў духу краёвасці: «Мы прадстаўнікі заходніх губерняў» (Г.Свянціцкі), «Мы прадстаўнікі інтарэсаў усяго нашага насельніцтва <...>» (К.Завіша), «Мае выбаршчыкі не пасылалі мяне адстойваць права аднаго саслоўя або народу. Яны накіравалі мяне ў Думу дзеля ўсталявання прававога ладу, дзеля панавання законаў, дзеля задавальнення патрабаванняў усіх саслоўяў і народаў, з якіх і складаеца наш край» (К.Завіша) ды інш.

Краёвасць выразна адчувалася ў падыходах да вырашэння пытання пра ўядзенне самакіравання ў беларуска-літоўскіх губ. Яно сталася амаль цэнтральным у дзеянасці Польска-літоўска-беларускага кола. Адным з першых яго ўзняў Юзаф Монтвіл пры абмеркаванні бюджета МУС. 29 красавіка 1908 г. ён ахарактарызаваў становішча «Паўночна-Заходняга краю» як «невыноснае». Выступоўца падкрэсліў, што ў краі фактычна не дзейнічаюць агульнадзяржаўныя законы. Выключнае заканадаўства моцна абмяжоўвае права карэннага насельніцтва краю. На думку віленскага дэпутата, толькі чыноўнікі і з'яўляюцца паўнапраўнымі жыхарамі Беларусі і Літвы. Адначасна ён звярнуў увагу на тое, што «ў нас 75%, а па некаторых ведамствах нават 100% чыноўнікаў складаюцца з асобаў, якія часова знаходзяцца ў краі». Факт нізкага маральнага і інтэлектуальнага ўзроўня гэтай чыноўніцкай масы не падлягаў для дэпутата сумненню. Менавіта на яе Ю.Монтвіл усклаў галоўную адказнасць за невыкананне распараджэння імператара пра ўядзенне шляхецкіх выбараў, якое ўтрымлівалася ва Указе ад 1 траўня 1905 г. Адраджэнне края ён звязваў з адменай аблежавальных законанаў, з уядзеннем поўнай грамадзянскай роўнасці, шырокага самакіравання і земстваў [231. Сессия I, стлб. 2491-2496].

Неабходнасьць увядзення выбарнага земства ў дзевяці губ. даказвалі таксама Г.Свянціцкі, які заявіў, што земствы павінны грунтавацца на прынцыпе роўнасці [231. Сессия I, стлб. 2792-2793], і К.Завіша. Апошні падкрэсліў, што польская шляхта не жадае карыстацца ніякай перавагай «перед родным <...> літоўскім і беларускім насельніцтвам». На яго погляд, будучы выбарчы закон павінен абараняць права ўсіх народаў краю [231. Сессия I, стлб. 2794-2795].

Амаль адначасова ў Дзяржаўнай радзе распачалося абмеркаванне сітуацыі з выбарамі яе сяброў ад беларускіх, літоўскіх і украінскіх губ. Гэтая проблема была непарыўна звязаная з антыстальпінскай палітычнай інтырыгай, за якой стаялі монархічныя колы. Пэўную палітычную і эканамічную стабілізацыю, якая назіралася ўжо ў 1908 г., яны ўспрынялі як канец рэвалюцыйнай эпохі. Парламентарны лад і прэм'ер-міністр, які імкнуўся праводзіць уласную палітыку, ужо здаваліся непатрэбнымі і небяспечнымі.

Нагодай для палітычнай інтырыгі стала паступленне ў Дзяржаўную раду зацверджанага Думай урадавага законапраекта аб увядзенні новых пасадаў у ваенна-марскім штабе. На самой справе ўрад не павінен быў передаваць на разгляд Думы гэты законапраект. Падобныя пытанні знаходзіліся цалкам у яго кампетэнцыі. П.Сталыпін не даглядзеў, а яго праціўнікі вырашылі выкарыстаць сітуацыю, каб зваліць урад. Аднак прагноз галасавання для «эмушчыка» быў не вельмі добрым. Калі «Цэнтр» разам з Саюзам польскіх колаў падтрымае П.Сталыпіна, што было цалкам верагодна, то монархісты не набирайць патрэбнай колькасці галасоў. Старшыня Дзяржаўнай рады Акімаў вырашыў не спяшацца. Ён чакаў вясны 1909 г., калі ў польскіх дэпутатаў ад «захадніх губ.» канчаўся тэрмін абрannя. Антыстальпінская інтырыга павінна была разгарнуцца ў перыяд абрannя новых прадстаўнікоў ад беларускіх, літоўскіх і украінскіх губ. П.Сталыпін даведаўся пра гэту змову і прапанаваў працягнучы паўнамоцтвы ўсіх абранных дэпутатаў да верасня 1909 г. Маўляў, каб не дэзарганізаваць працы Рады.

Але, каб гэтая прапанова прыйшла, 18 польскіх дэпутатаў у Радзе павінны былі яе падтрымаць. Адзінства сярод іх па гэтым пытанні не было. Э.Вайніловіч настойваў на падтрымцы прапановы прэм'ер-міністра. І.Корвін-Мілеўскі выступаў супраць. Было вядома, што дэпутат Думы Піхно збірае подпісы пад законапраектам пра абмежаванне колькасці польскіх дэпутатаў ад «Паўночна-Захаднія краю» ў Радзе да трох чалавек. Прадстаўнік Віленскай губ. быў упэўнены, што адзіным сродкам не дапусціць зацвярдження гэтага законапраекту з'яўляецца галасаванне супраць прапановы П.Сталыпіна і ўдзел ў выбарах увесну 1909 г. [279, с. 297]. Аднак польскія дэпутаты ў Радзе ўсё ж падтрымалі Э.Вайніловіча. У выніку іх паўнамоцтвы былі працягнутыя, і П.Сталыпін пазбег палітычнага скандалу. А калі Піхно сабраў неабходныя 30 подпісаў пад сваім законапраектам, то прэм'ер-міністр падтрымаў перадачу гэтага законапраекта на разгляд у думскую камісію па заканадаўстве. Больш того, урад выступіў з законапраектам пра абмежаванне паўнамоцтваў дэпутатаў ад 9 «захадніх» губ. на тэрмін да 1 года. Гэтага часу павінна было хапіць, каб законапраект Піхно стаўся зако-

нам. Аднак Дума адвергla гэтыя прапановы. Яна патрабавала правядзення выбараў на падставе земстваў. Усё гэта значна прыспешыла падрыхтоўку ўрадавага законапраекта пра ўвядзенне земстваў.

Абмеркаванне праекта распачалося ў траўні 1910 г. У звароце да Думы Пётр Сталыпін заявіў, што яго галоўная мэта – забяспечыць рускае панаванне ў краі. Сярод прынцыповых палажэнняў праекта варта адзначыць фіксацыю колькасці земцаў ад рускага і ад польскага насельніцтва; утварэнне нацыянальных курыяў па абронні земцаў; гарантыву колькаснай пэравагі «асобаў рускага паходжання» ў земскай управе, а таксама пералік пасадаў, што прызначаліся выключна для рускіх; прыцягненне да земскай працы праваслаўнага духавенства. На Ковенскую, Віленскую і Гарадзенскую губ. земская рэформа не распаўсюджвалася [361, с. 97-98].

Нацыяналісты актыўна падтрымалі ўрадавы законапраект. У большасці выступленняў земская рэформа трактавалася як палітычная акцыя, ад якой, па словах епіскапа Яўлогія, залежыла «быць альбо не быць нашаму Заходніму рускаму краю рускім у палітычным, нацыянальным і культурным значэнні» [361, с. 104]. Аднак прадстаўнікі польскай грамадскасці мелі іншы погляд.

Першым з іх думскую трывалую ўзняўся Юзаф Монтвіл. У выступленні 7 траўня 1910 г. ён падрабязна ахарактарызаваў расійскую палітыку па «польскім пытанні» ў «Захадніх губернях». Дэпутат прыйшоў да высновы, што ў свеце няма іншага краю, у якім бы дзеянічалі такія «крутыя меры», якія ўведзеныя супраць палякаў на беларускіх і літоўскіх землях. Аналізуочы ўрадавы праект, Ю.Монтвіл падверг крытыцы прынцып нацыянальных курыяў. На яго думку, іх ўвядзенне выстаўляла на пярэдні план не эканамічнае пытанне, а палітычнае і нацыянальнае. Такая пастаноўка справы можа прывесці да таго, што ў земствы і па «рускай», і па «польскай» курыям будуть абронныя найбольш «крайняя нацыянальныя элементы», а не спецыялісты па земскай гаспадарцы. Дэпутат выказаў меркаванне, што пранаваны праект супрэчыць палажэнням Маніфеста ад 17 кастрычніка 1905 г. Паводле ягоных слоў, урад імкнецца да «супакаення» краіны не дзеля правядзення рэформаў, а дзеля іх поўнай адмены [231. Сесія III, стлб. 762-774].

Г.Свянціцкі падтрымалі пранаваны праект з тым, які быў распрацаваны ўрадам Сталыпіна ў 1906 г. Варта нагадаць, што праект 1906 г. нават не выйшаў за межы ўрадавых кабінетаў з прычыны свайго выразнага антыпольскага дыскрымінацыйнага характару. На думку дэпутата ад Віленской губ., новы праект насыціў яшчэ больш дыскрымінацыйны характар. Яго зацвярдженне магло прывесці да сапраўднага параліча земскай дзеянасці. Г.Свянціцкі з сумнай іроніяй прапанаваў скласці законапраект пра поўнае адхіlenне палякаў Беларуска-Літоўскага краю ад земскай дзеянасці. Ад імя польскай грамадскасці ён выказаў упэўненасць, што «прадстаўнікі рускага народу» не дапусціць знявагі і прыніжэння «народнасці, столькі стагоддзя насяляючай Заходні край» [231. Сесія III, стлб. 810-823]. Аднак настроем большасці «прадстаўнікоў рускага народу» больш адпавядала рэпліка, што прагучала ў зале напрыканцы выступлення Г.Свянціцкага: «Які ж шкодны народ» [231. Сесія III, стлб. 823].

Сябра Краёвай партыі Літвы і Беларусі С.Ваньковіч заявіў, што прынёшце законапраекта прывядзе да «земскага самаўпраўства», а не да са-макіравання. У прапанове ўрада, на яго думку, выразна чытаецца лозунг вялікарускіх нацыяналістай «Расія для рускіх», які прадугледжвае ўсе права для рускай нацыянальнасці, а ўсе абавязкі – для «инородцев». Па меркаванні С.Ваньковіча, рэалізацыя гэтага лозунга, у т.л. і праз урадавы законапраект аб земствах, пагражае эканамічным і палітычным аслабленнем Расіі [231. Сессія III, стлб. 1119-1131].

Таксама варта адзначыць выступленне дэпутата ад Ковенскай губ. К.Завішы (11 траўня 1910 г.). Напачатку прамовы ён падверг крытыцы палажэнні даклада П.Стальшпіна, якія датычылі беларускіх і літоўскіх палякаў. У прыватнасці, дэпутат не пагадзіўся з сцвярджэннем кіраўніка ўрада, што польская землеўласнікі прызвычайлісь тримаць мясцовую насельніцтва пад эканамічным прыгнётам. Ён нагадаў пра ту ю падзяку мясцовому «польскаму дваранству», якую выказаў Аляксандар II у сувязі з удзелам землеўласнікаў у рэформе адмены прыгоннага ладу. Затое К.Завіша пагадзіўся з харктарыстыкай палякаў як «незадаволенага элемента». Дэпутат прызнаў, што польская грамадскасць сапраўды незадаволеная плачэўным становішчам найпрыгажайшага і багацейшага краю. «Мы незадаволеныя тым, – казаў ён, – што ўсе намаганні ўрада на працягу дзесяцігоддзяў былі накіраваныя на тое, каб ізоляваць нас ад астатніх насельніцтва <...> зрабіць нас чужымі нашым родным і нашай Радзіме». Між тым, дадаў К.Завіша, «мы ў гэтым kraю не чужыя, яго лёс і гісторыя звязаныя з намі <...> Права паводле якога мы знаходзімся ў гэтым kraе, гэта па меншай меры права глыбокай прыхільнасці да яго. Абапіраючыся на гэтае права мы не дазволім сябе <...> выгнаць з kraю. Мы будзем тут жыць і трymацца» [231. Сессія III, стлб. 1067].

Казімір Завіша першым з дэпутатаў Польска-літоўска-беларускай групы зварнуў увагу на тое, што законапраект накіраваны не толькі супраць палякаў, але фактчычна супраць усяго карэннага насельніцтва беларускіх і літоўскіх земляў. Прамоўцу абурыла, што беларусаў, літоўцаў і латышоў у праекце акрэслі паявіцца ў бязлікім тэрмінам «іншыя» («прочие»). Ён таксама адзначыў адхіленне ад земстваў яўрэйскага насельніцтва, якое складала значную частку жыхароў kraю.

Дэпутат заўважыў адсутнасць у законапраекце крытэрыя вызначэння нацыянальнасці, які павінен быў палегчыць акрэсленне «рускіх» і «палякаў». Ён адзначыў недапушчальнасць становішча, калі вызначэнне нацыянальной прыналежнасці залежыць ад чыноўніка [231. Сессія III, стлб. 1075]. У іншым выступленні (29 траўня 1910 г.) К.Завіша заявіў, што адзінам крытэрыем такога вызначэння можа быць толькі самасвядомасць. «Неад'емнай і самай каштоўнай уласцівасцю душы чалавека з'яўляецца паняцце нацыянальнасці», – адзначыў дэпутат. «Я думаю, – дадаў ён, – што вызначаць маю нацыянальнасць апрач мяне нікто не мае права». К.Завіша лічыў неабходным агаварыць права нацыянальнага самавызначэння ў спецыяльным законе [231. Сессія III, стлб. 2769]. Праблему нацыянальнай ідэнтыфікацыі закрануў у сваім выступленні (17 траўня 1910 г.) таксама Генрык

Свянціцкі. Ён прывёў кур'ёзны факт, калі ягона галегу па думской фракцыі С.Ваньковіча аднойчы запісалі «палалякам», а другі раз – «беларусам». І на яго думку, галоўным крытэрыем ідэнтыфікацыі з'яўляеца самавызначэнне чалавека [231. Сессия III, стлб. 1594].

Дэпутаты Польска-літоўска-беларускага кола не толькі крытыковалі ўрадавы законапраект. Яны выказвалі таксама ўласныя пропановы адносны земскага самакіравання. У прыватнасці, К.Завіша пропанаваў значнае паніжэнне выбарчага цэнзу і ўвядзенне сістэмы працпарцыянальнага прадстаўніцтва ўсіх народаў краю [231. Сессия III, стлб. 1080]. У ягоным выступленні найбольш адчувальнай была краёвая ідэалогія.

Уладыслай Есьман з дапамогай дадзеных статысткі абергнуў сцвярджэнне пра прыгнёт «рускага насельніцтва» краю польскім землеўласнікамі. Прадстаўленыя лічбы яскрава сведчылі, што сялянства цэнтральных расійскіх губерняў значна больш цяжкім становішчы, чым беларускія і літоўскія сяляне. І гэта прытым, што ўрад мэтанакіравана перашкаджае паляпшэнню становішча апошніх: «Урад <...> робіць усёмагчымае, каб перашкодзіць мясцовому насельніцтву палепшыць эканамічнае становішча. Ён прызначае на службу на чыгунку і на яе пабудову прышэльцу з цэнтра, не дазваляе мясцовым жыхарам набываць землі, якія прадаюцца, а Сялянскі банк купляе іх дзеля размяшчэння перасяленцаў з Цэнтральнай Расіі» [231. Сессия III, стлб. 1221-1222].

Спрэчкі набылі вельмі вострых хараکтар. Законапраект таксама асудзілі кадэты і левыя фракцыі.

Гістарычныя дакументы не дазваляюць пагадзіцца з тэзісам беларускага даследчыка Міхася Біча, нібыта ў думskіх спрэчках вакол земскага законапраекта выявілася «прапамешчыцкая пазіцыя» Польска-літоўска-беларускага кола, сябры якога выказваліся супраць нацыянальных курыяў і за высокі маёмыні цэнз [360, с. 415]. Безумоўна, сябры гэтай думской фракцыі не забываліся пра інтэрэсы мясцовых польскіх землеўласнікаў, аднак перабольшваць іх «прапамешчыцкія» настроі не трэба. Апроч таго, відавочна, што выступленні дэпутатаў ад літоўскіх палаляў выразна супрацьстаялі паўтыцы русіфікацыі. «Калі б у 1907 г. у Літве адбылося падзстанніе і для яго падаўлення прыслалі б Мураўёва, то нават ён не прыдумаў бы нічога лепшага», – так ацэньваў гэты праект адзін з дэпутатаў у размове з карэспандэнтам «Дзенніка пецярбургскага» [172]*. Галоўную мету праекта ён ахарактарызаваў як імкненне «назаўсёды пакончыць з польскасцю ў Літве і Беларусі». А гэта значна аблегчыла б тое самае ператварэнне Гародні ў Тамбоў, пра якое некалі марыў генерал-губернатар Кауфман.

Пасля бурлівых дэбатаў законапраект з папраўкамі камісіі па мясцовым самакіраванні быў прыняты. Дума накіравала яго ў Дзяржаўную раду.

Шмат намаганняў сябры Польска-літоўска-беларускага кола прыкладалі дзеля паляпшэння сітуацыі ў галіне культуры. Асаблівая ўвага надавалася праблеме роднай мовы. К.Завіша ў выступленні 14 сакавіка 1908 г.

* У 1909 г. гэта газета пачала выходзіць замест пецярбургскага «Краю».

адзначаўшы, што палажэнні Указа ад 1 траўня 1905 г., якія датычаць ужывання роднай мовы, не выконваюцца. Між тым, на яго думку, сістэма адукацыі павінна ўлічваць як індывидуальныя, так і этнічныя асаблівасці вучняў. Дэпутат, у прыватных пачатковых вучылішчах [231. Сессия I, стлб. 565-569]. Пра невыкананне Указа ад 1 траўня 1905 г. у галіне вывучэння родных моваў казаў у сваім выступленні таксама Ю.Монтвіл [231. Сессия I, стлб. 2494-2495].

Актыўна выступаў за перамены ў школьнай палітыцы Станіслаў Мацэевіч. На думку дэпутата ад Віленскай губ., школа ў «захоўніх губернях» не адпавядае патрабаванням грамадства, бо ператвораная ў зброю палітычнай прапаганды. [231. Сессия I, стлб. 581-584].

Аднак крытыка афіцыйнай школы з боку польскіх дэпутатаў не знайшла спачування сярод большасці Думы. Пры абмеркаванні школьнага пытання прадстаўнік партыі «Саюз 17 каstryчніка» фон Анрэп заявіў пра неабходнасць стварэння рускай нацыянальнай школы, якая б з першых гадоў навучання выхоўвала «пачуццё свядомага патрыятызму» і «ўмацоўвала пачуццё нацыянальнай годнасці» [257а, с. 58-59]. У школе, якая б улічвала этнакультурныя традыцыі рэгіёна і яго насельніцтва, думская большасць бачыла пагрозу расійскай дзяржаўнасці.

Тым не менш сябры Польска-літоўска-беларускага кола актыўна выкарыстоўвалі думскую трывбуну, каб пазнаёміць грамадскасць з пунктам погляду нацыянальнай меншасці на школьннае пытанне. Пры абмеркаванні бюджета МНА у канцы красавіка 1909 г. выступілі трое прадстаўнікоў Кола. Дэпутат ад Гарадзеншчыны У.Есьман звярнуў увагу на невыкананне ўказаў імператара. Ён працытаваў сакрэтнае распараджэнне менскага губернатара Эрдэлі, якое абавязвала паліцэйскія ўстановы ліквідаваць «недазволенныя польскія школы» і прыцягваць арганізатаў школаў і настаўнікаў да судовай адказнасці на падставе артыкула 1052 Уладзення пра пакаранні. Між тым 24 жніўня 1906 г. гэты артыкул Уладзення быў адменены пастановай Камітэта міністраў, якую зацвердзіў Мікалай II [231. Сессия II, стлб. 2632-2633]. Генрык Свянціцкі падверг рэзкай крытыцы царкоўна-прыходскія школы, якія, на яго думку, пераследавалі выключна русіфікацыйныя і праваславаўна-місіянэрскія мэты [231. Сессия II. Часть 4, стлб. 410-413].

Казімір Завіша, адваргаючы адвінавачванні рускіх чарнасоценцаў у пераследзе палякамі літоўскай мовы ў Ковенскай губ., звярнуў увагу на русіфікацыйную палітыку ўрада і адзначыў, што трэба весці гаворку не толькі пра літоўцаў: «<...> Маларосы, беларусы і літоўцы маюць аднолькавыя права вучыцца і размаўляць на сваёй роднай мове» [231. Сессия IV. Часть 1, стлб. 1322-1323]. Вядома, што расійскія ўлады прадугледжвалі для беларусаў толькі рускую мову навучання.

С.Мацэевіч неаднаразова выступаў па праблеме мовы выкладання Закона Божага ў пачатковых вучылішчах, адзначаючы адыход уладаў ад расэнняй, прынятых у 1905-1906 г. У лістападзе 1911 г. ён крытыкаваў прапанову епіскапа Яўлогія выкладаць Закон Божы беларусам і ўкраінцам

на «роднай» рускай мове. С.Мацэевіч убачыў у гэтай прапанове прайаву «састарэлай палітыкі абрусення». Дэпутат нагадаў пра неўдалую спробу каноніка Ф.Сенчыкоўскага ўвесці рускую мову ў касцёльнае набажэнства і катэгарычна адвяргнуў абвінавачванні ў моўнай паланізацыі вернікаў. «Каталіцкая святары, – заяўіў ксёндз-дэпутат, – не з'яўляюцца палітычнымі дзеячамі або агітатарамі. Яны служаць народу. <...> Калі народ будзе сам патрабаваць выкладання на той або іншай мове, мы падпрадкуемся яго воле» [231. Сессия IV. Часть 1, стлб. 1158]. Адстойваючы права польскай грамадскасці самастойна вызначаць мову вывучэння Закона Божага, ён ізноў падкрэсліў адсутнасць палітыканства ў дзейнасці каталіцкага касцёла: «Мы (каталіцкае духавенства – А.С.) існуем не дзеля таго, каб паланізацаць або русіфікацаць, а дзеля навучання нашага народу ісцінам каталіцкай царквы» [231. Сессия IV. Часть 1, стлб. 1317].

С.Мацэевіч настойваў на адсутнасці паланізацыйных намераў у дзейнасці касцёла на беларускіх і літоўскіх землях. Аднак большасць думскіх дэпутатаў мела іншы погляд на гэту проблему. Яны імкнуліся максімальна абмежаваць сферу ўжывання польскай мовы і дзеля гэтага былі гатовыя пайсці на перагляд законаў, прынятых у 1905-1907 г.

У сакавіку 1912 г. С.Мацэевіч унёс на разгляд Думы дэпутацкі запыт да ўрада адносна цыркуляра інспектара народных вучылішчаў Дзісененскага пав. Цыркуляр аваявіў кіраунікоў вучылішчаў назіраць, каб выкладанне Закона Божага для дзеяц-каталікоў адбывалася на рускай мове. Гэта было прымым парушэннем Указа ад 17 красавіка 1905 г., які дазваляў выкладанне на роднай мове вучняў. Прычым родная мова паводле Часовых правілаў МНА ад 22 лютага 1906 г. вызначалася заявамі бацькоў або апекуноў. Запыт быў прыняты нязначнай большасцю галасоў. Ён выклікаў непакой «истиннорусских» дзеячоў. С.Кавалюк, А.Вруцэвіч і Л.Саланевіч прыехалі ў сталіцу, каб непасрэдна паўплываць на лёс дэпутацкага запыту. І ім гэта ўдалося зрабіць. Думскае аблмеркаванне скончылася безвынікова. Апошнія слова засталося за чыноўнікамі, якія знайшлі сродак, каб абыйсці згаданы Указ. 27 кастрычніка 1912 г. з'явіўся цыркуляр міністра народнай асветы, якім уводзіўся новы парадак вызначэння роднай мовы. Цяпер гэта павінны былі рабіць кіраунікі навучальных установаў «на падставе ўсіх фактычных дадзеных, якія меліся па гэтаму прадмету» [392, с. 96].

Станіслаў Мацэевіч таксама часта выступаў па праблемах, звязаным з становішчам каталіцкага касцёла. Пры аблмеркаванні сметы МУС дэпутат звярнуў увагу на неабходнасць павелічэння дзяржаўнага фінансавання на патрэбы каталіцкага касцёла, выказаў пажаданне падтрымкі з боку МУС ініцыятываў вернікаў па арганізацыі канфесійных школаў, рэлігійных таварыстваў і саюзаў ды інш. Хваляванне С.Мацэевіча выклікала і тое, што пяць дыяцэзій Расіі (у тым ліку Магілёўская і Віленская) заставаліся без кіраунікоў. У якасці прыклада адміністрацыінага гвалту дэпутат нагадаў гісторыю адстаўкі віленскага біскупа Эдварда фон дэр Ропа. Сучаснае становішча каталіцкага касцёла ён ахарактарызаваў як «становішча аблогі» [231. Сесія I. Часть 2, стлб. 2549-2596].

Пазіцыя Польска-літоўскага беларускага кола вельмі моцна разышлася з настроем думскай большасці таксама пры абл меркаванні пытання пра вылучэнне Холмскай губ. з Каралеўства Польскага ў студзені 1912 г. К. Завіша галоўную прычыну пастаноўкі гэтага пытання бачыў у намаганнях пэўных палітычных колаў працаўгаваць палітыку русіфікацыі. «Усім зразумела, што праблема Холмшчыны гэта не толькі балючая аперацыя над Каралеўствам Польскім і польскім народам, гэта яшчэ і ўстанаўленне народнымі прадстаўнікамі дзяржаўных прынцыпаў рускай акрайнай палітыкі. <...> З цынічнай шчырасцю гвалт ператвараецца ў патрыятычны дагмат». Дэпутат ад Ковеншчыны заявіў, што палякі не перастануць працаўцаў над нацыянальным самазахаваннем, што яны вытрымаюць і гэты ўдар [231. Сессия V. Часть 2 стлб. 375]. Заўважым, што гэта быў адзін з рэдкіх выпадкаў выступлення сяброў Польска-літоўска-беларускага кола па праблемах Каралеўства Польскага. С. Мацэевіч, які таксама выйшаў на думскую трывуну пры абл меркаванні праблемы Холмшчыны, перавёў размову на становішча «Заходняга краю». Ён назваў яго краем мучанікаў. Пад шумнае абуруэнне большасці дэпутатаў С. Мацэевіч заявіў: «Тут бедны народ страдаў, але не ад палякаў, а ад рускіх, якія <...> спадзяваліся, што пагрозамі, мячом ды штыком яны прымусяць людзей перамяніць свае перакананні, перайсці ў праваслаўе» [231. Сессия V. Часть 2, стлб. 600].

А вось пры абл меркаванні аграрнай рэформы, якая распачалася законам ад 9 лістапада 1906 г., прадстаўнікі польскай грамадскасці Беларусі і Літвы падтрымалі ўрад. С. Ваньковіч ахарактарызаваў аграрны закон як «значны крок на шляху да прагрэсу» [231. Сессия I. Часть 1, стлб. 1224-1225]. Ён жа прапанаваў адміністрація усе аблежаванні па набыцці сялянамі надзельных земляў [231. Сессия II. Часть 2, стлб. 2060-2066].

Ацэнъваючы дзейнасць Польска-літоўска-беларускага кола, трэба адзінчыць, што яно з'яўлялася невялікай, але даволі актыўнай часткай апазіцыйных да пануючага палітычнага курсу сілаў. Нельга пагадзіцца з ацэнкай М. Забаўскага, які сцвярджаў, што сябры Кола «ў сваіх выступленнях выказалі гатоўнасць верай і праўдай служыць рускаму самадзяржаўству» [341, с. 118]. Калі нават у асобных выступленнях і гучалі вернападданіцкія «ноткі», наўрадці выпадае надаваць ім ідэалагічнае значэнне. Яны выразна супярэчылі агульнаму кантэксту выступленняў сяброў Польска-літоўска-беларускага кола.

Адначасова з пасяджэннямі III Думы распачалася праца III сесіі Дзяржаўнай рады. Беларускія і літоўскія губ. былі прадстаўленыя выключна палякамі-землеўласнікамі, абранымі на сходах памешчыкаў яшчэ ў 1906 г. Віленскую губ. прадстаўляў Іпаліт Корвін-Мілеўскі, Гарадзенскую – Дэмітры Карыбут-Дашкевіч, Менскую – Эдвард Вайніловіч, Віцебскую – Станіслаў Лапацінскі, Ковенскую – граф Аляксандр Тышкевіч, Магілёўскую – Уладыслаў Войніч-Сянажэнскі, які замяніў сябра КДП Г. Выкоўскага. Апошні склаў свае паўнамоцтвы ў знак пратэсту супраць разгону II Думы. Разам з палякамі-землеўласнікамі ад украінскіх губ. беларускія і літоўскія палякі ўтварылі Кола дэпутатаў ад Беларусі, Літвы і Украіны. На чале Кола стаў Э. Вайніловіч. Прадстаўнікі г.зв. «Заходняга краю» дзейнічалі ў цесным кантакце з дэпутатамі ад Каралеўства Польскага. Яны абыходзіліся ў

Польскую группу, правілы паводзінаў у якой вызначаліся даволі жорсткім «Рэгламентам саюза дэпутацкіх колаў Каралеўства Польскага і губерній Літвы і Русі». Старшынёю Групы быў абраны Э. Вайніловіч. Група зноў далучылася да аб'яднання «Цэнтр», у якое ўваходзілі пераважна губернскія маршалкі шляхты, земцы і ліберальна настроеные чыноўнікі. Па колькасці сяброў «Цэнтр» зусім не шмат саступаў фракцыі правых.

У 1906 – 1907 г. польская дэпутаты ў Радзе амаль не выступалі ні ў абарону польскіх нацыянальных інтэрсаў, ні ў абарону інтэрсаў краю. Іх увага была прыкаваная да агульнапалітычных пытанняў. Тым не менш, ідучы на супрацоўніцтва з «Цэнтрам», яны разлічвалі з яго дапамогай палепшыць становішча польскай грамадскасці. Выразны лаялізм Э. Вайніловіча і іншых сяброў Кала павінен быў паспрыяць вырашэнню тых праблемаў, з якімі штодзень сутыкалася палякі. Гэты ж курс працягваўся і падчас наступных сесіяў Дзяржаўной рады.

Пасля рэвалюцыі сябры Кала таксама не часта ўз্যмалі «польскае пытанне». На початку працы 3-й сесіі Рады Аляксандар Тышкевіч і Іпаліт Корвін-Мілеўскі выступілі пры аблеркаванні законаў праекта пра ўвядзенне выкладання польскай мовы ў Бельскай і Холмскай, а літоўскай мовы – у Вейверскай настаўніцкіх семінарыях. Пры гэтым дэпутат ад Віленскай губ. абвінаваціў праціўнікаў ўвядзення польскай мовы ў ... адсутнасці рускага патрыйтызму. Ён сцвярджаў, што адсутнасць польскай мовы ў навучальных установах і наведанне яе рускімі настаўнікамі пазбаўляе іх магчымасці ўплыву на мясцовую насельніцтва [233. Сессія III, стлб. 726]. А. Тышкевіч прывёў лічбы, якія сведчылі пра недахоп настаўнікоў літоўскай мовы ў Ковенскай губ. і выказаўся за неабходнасць іх падрыхтоўкі ў Вейверскай семінарыі [233. Сессія III, стлб. 716–718].

Зрэшты, сама канцэпцыя дзейнасці Кала, выпрацаваная Э. Вайніловічам, не прадугледжвала асаблівай актыўнасці па «польскім пытанні». Сутнасць канцэпцыі заключалася ў дэмансдрацый выразнага лаялізма па агульнапалітычных пытаннях і спадзяваннях, што «Цэнтр» падтрымае Польскую группу пры аблеркаванні праблемаў становішча польскай грамадскасці. Аднак з кожнай новай сесіяй усё больш відавочным становілася палітычная бесперспектывнасць гэтай канцэпцыі. Адным з першых гэта зразумеў І. Корвін-Мілеўскі. Прадстаўнік Віленскай губ. прапанаваў дзейніцаў больш актыўна і сам даваў прыклады таго дзейнасці. Увесень 1908 г. ён выступіў у пецярбургскім Клубе грамадскіх дзеячоў падчас аблеркавання справаў дэлегатаў чарговага славянскага з'езду. Дэлегаты традыцыйна ругалі неміцу за ўціск славянаў і ў першую чаргу палякаў. А вось І. Корвін-Мілеўскі заявіў, што не бачыць розніцы паміж немцамі і рускімі. Сябра Рады пад акампанемент агульнага абурэння пералічыў усе антыпольскія мерапрыемствы расійскага ўраду і заявіў, што з абодвух бакоў мяжы прадпрымаюцца фактычна аднолькавыя меры па «нацыянальным знішчэнні» палякаў [279, с. 303].

Падчас дыскусіі ў Коле пазіцыя Э. Вайніловіча падверглася жорсткай крытыцы. Раздаваліся нават заклікі пра далучэнне Польской группы да апазіцыі. Э. Вайніловіч, які не бачыў магчымасці змянення лаялісцкага курсу, пакінуў пасаду старшыні Кала.

На ролю новага лідара прэтэндаваў І.Корвін-Мілеўскі. Ён заўажыў рост апазіцыі ўрадавай палітыцы сярод сяброў Рады і прапанаваў яго выкарыстаць. Дэпутат бачыў магчымасці пэўнага неафіцыйнага пагаднення з урадам: Кола падтрымае закон аб аграрнай рэформе, а ўрад П.Стальпіна не будзе прапанаваць законапраектаў, якія б пагаршалі становішча палякаў у Расійскай імперыі [279, с. 297-298]. Аднак Польская група не прыняла гэтай ідэі. Не падзяліла яна таксама пазіцыі віленскага дэпутата адносна тэрміну паўнамоцтваў дэпутаў. У выніку І.Корвін-Мілеўскі 11 траўня 1909 г. склаў паўнамоцтвы сябра Рады. Аднак мажліва, што сваёй адстаўкай ён распачаў новую выбарчую кампанію.

Як ужо адзначалася, пытанне пра тэрмін дэпутацкіх паўнамоцтваў прадстаўнікоў Беларусі, Літвы і Украіны ў Радзе прыспешыла распрацоўку законапраекта аб уядзенні земстваў на гэтих тэрыторыях. 31 траўня 1909 г. Дума прыняла законапраект пра скарачэнне тэрміну дэпутацкіх паўнамоцтваў прадстаўнікоў «Заходняга краю» да 1 года. На пасяджэнні Дзяржаўнай рады Э.Вайніловіч заявіў, што законапраект носіць дыскрымінацыйны характар, і паведаміў, што Кола будзе галасаваць супраць яго [233. Сессія III, стлб. 2360]. Аднак пропановы Думы былі прынятыя. Падчас абмеркавання П.Стальпін паабяцаў на наступную сесію прадставіць праект закона пра земствы ў дзевяці «заходніх губ.»

Пасля завяршэння працы IV сесіі Дзяржаўнай рады абронцы землеўласнікаў Беларусі, Літвы і Украіны склалі свае паўнамоцтвы. Выбары адбыліся ў сярэдзіне верасня 1909 г. Яны прынеслі чарговы троўумф мясцовым землеўласнікам-палякам. Ад Віленскай губ. ізноў быў абранны І.Корвін-Мілеўскі. Ён нават дамогся ад выбаршчыкаў права дзейнічаць у адпаведнасці толькі з уласным бачаннем сітуацыі [191. Nr 205].

А вось Э.Вайніловіч адмовіўся выстаўляць уласную кандыдатуру. Справа ў тым, што яшчэ ў чэрвені 1909 г. на сходзе Кола дэпутатаў ад Беларусі, Літвы і Украіны было прынятае прынцыповае рашэнне аб прадастаўленні аднаго з дэпутацкіх мандатаў ад «Заходняга краю» прадстаўніку рускай грамадскасці. Дэпутаты спадзяваліся, што гэтая «ахвяра» зменышыць нападкі фракцыі правых у Радзе. 28 жніўня 1909 г. на чарговым сходзе, які адбыўся ў віленскай кватэры Юзафа Монтвіла, прынятае рашэнне было канкрэтызаванае. Эдвард Вайніловіч здымай сваю кандыдатуру на карысць рускага памешчыка, сябра земскай управы М.Кір'якова [308, с. 168-169]. Мажліва на выбар Э.Вайніловіча паўплывала таксама відавочнае паражэнне ягонай канцэпцыі дзейнасці Польскай групы.

Дзеля таго, каб яго пратэкці быў унесены ў спісы кандыдатаў у сябры Рады, Э.Вайніловіч двойчы звяртаўся да П.Стальпіна. У лісце ад 6 верасня 1909 г. ён падкрэсліў уласнае імкненне да «ўмацавання ўзаемных адносінаў і садзейнічання сумеснай мірнай працы рускага і польскага насельніцтва ў Заходнім крае» [80, а. 106 адв.]. Аднак рускі кандыдат так і не быў абранны. Большасць польскіх выбаршчыкаў Менскай губ. прагаласавала за былога дэпутата І.Дзяржаўнай думы Іераніма Друцкага-Любецкага.

Ковенскую губ. у Радзе павінен быў прадстаўляць Аляксандр Мэйштovіч. Губернатар Вяроўкін характарызаваў яго як «памяркоўна-правага нацыяналіста» [80, а. 91]. На самой справе ён быў прыхільнікам краёвай ідэалогіі ў яе кансерватыўна-ліберальным варыянце. Менавіта А.Мэйштovіч быў адным з ініцыятараў прысутнасці групы літоўскіх палякаў на адкрыцці помніка Кацярыне II у Вільні ў верасні 1904 г.

Д.Карыбут-Дашкевіч адмовіўся выстаўляць уласную кандыдатуру на выбарах ад Гарадзенскай губ. Выбаршчыкі прапанавалі гэта зрабіць уладальніку Моладаўскага маёнтку Канстанціну Скірмунту. Ягоная праграма, якая была агучана напярэдні выбараў на сходзе польскіх і рускіх выбаршчыкаў, утрымлівала толькі тры пункты. Па-першое, ён абяцаў, што як паляк будзе адстойваць польскія інтэрэсы. Па-другое, падкрэсліўшы сваё паходжанне з «забранага краю», а менавіта з Беларусі і Літвы, прызнаў неабходнасць абароны інтэрэсаў усяго насельніцтва гэтага краю. Толькі на трэцій пазіцыі апынулася абяцанне адстойваць агульнадзяржаўныя інтэрэсы Расіі [13, с. 13]. Рускім выбаршчыкам гэта не спадабалася, але яны былі ў меншасці. Канстанцін Скірмунт стаў сябрам Дзяржаўнай рады. Ад Віцебскай губ. быў абраны былы дэпутат І Дзяржаўнай думы Станіслаў Лапацінскі, ад Магілёўскай – Уладыслаў Войніч-Сняжэнцкі.

На першым агульным сходзе ўсіх дэпутатаў-палякаў было вырашана стварыць два польскія колы. Прычынай можна лічыць відавочнае незадавальненне фракцыі правых саюзом польскіх колаў падчас IV сесіі Рады. Агульныя нарады колаў адбываліся зредку. Паводле ўспамінаў І.Корвін-Мілеўскага, не болей 5 разу [279, с. 307]. Кола дэпутатаў узначаліў Ян Алізар з Валыні.

Адным з цэнтральных пытанняў V сесіі Дзяржаўнай рады (10.10.1909 – 17.06.1910) было пытанне пра зацвярджэнне ўрадавых мерапрыемстваў у аграрнай галіне, якія ўвайшлі ў гісторыю пад агульной назвай «сталыпінскай аграрнай рэформы». Пры аблеркаванні даклада аграрнай камісіі «Аб змяненнях і дапаўненнях некаторых пастановаў пра сялянскае землеўладанне» выступілі І.Корвін-Мілеўскі і С.Лапацінскі. Абодва падтрымалі пераход да хутарской гаспадаркі. С.Лапацінскі казаў пра жыщцовую патрэбу ўжо адбываючыхся змяненняў. Між іншымі ён адзначыў, што ва ўмовах церазпалосцы калія 20% плошчы сялянскіх земляў займаюць межы. На думку С.Лапацінскага, сяляне Беларусі падтрымліваюць рэформу [233. Сессия V, стр. 2570-2571]. Падтрымку пераменаў з боку сялянства адзначыў таксама І.Корвін-Мілеўскі [233. Сесія V, стр. 2581-2582]. Урэшце рэшт Рада падтрымала ўрад, і Указ ад 9 лістапада 1906 г. стаў Законам ад 14 чэрвеня 1910 г.

У каstryчніку 1910 г. на беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх землях адбыліся новыя выбары сяброў Дзяржаўнай рады. Паколькі земствы яшчэ не былі ўведзеныя, абрannie па-ранейшым адбывалася на сходаў землеўласнікаў. Выбары прынеслі некалькі нечаканасцяў. Так, напрыклад, ад Віленскай губ. замест яе нязменнага прадстаўніка ў Радзе І.Корвін-Мілеўскага быў абраны Аляксандар Хаміньскі. І.Корвін-Мілеўскі яшчэ на перадвыбарчым сходзе зняў свою кандыдатуру з галасавання, заявіўшы пра дрэнны стан здароўя. Магчыма сапраўднай прычынай было нежаданне працягваць

актыўную палітычную дзейнасць ва ўмовах аднаўлення антыпольскага курсу ўрада. Што датычыць Аляксандра Хамінскага, то пра ягоную пазіцыю красамоўна сведчыць наступная заява: «Мы не «асобы польскага паходжання», а палякі, якія ўжо некалькі стагоддзяў жывуць у Літве. І тут будуць жыць. Мы павінны абараніць інтэрэсы ўсяго насельніцтва, а не толькі «касты» [216. № 459].

У Віцебскай губ. неяўка на выбарчы сход часткі мясцовых польскіх землеўласнікаў прывяла да абрання маршалка шляхты Себежскага пав. Я.Афросімава [197]. Карэспандэнт варшаўскага «Слова» («Slowo») характарызаў яго як «рускага нацыяналіста» [216. № 487]. За С.Лапацінскага, апроч польскіх, галасавалі нямецкія землеўласнікі, але і гэта не дапамагло. У Гарадні рускія землеўласнікі пакінулі выбарчы сход, зразумеўшы, што іх кандыдат не мае шанцаў. Ізноў быў абраным Канстанцін Скірмунт. Быў пацверджаны мінугодні выбар таксама ў Магілёўскай (У.Войніч-Сянажэнскі) і Ковенскай (А.Мэйштровіч) губ. А вось у Менскай губ. выбаршчыкі падтрымалі кандыдатуру былога дэпутата І.Дзяржаўнай думы Рамана Скірмунта. Рускія землеўласнікі і ў гэтым выпадку ігнаравалі выбары [80, а. 187-207].

Аднак Р.Скірмунт працаўаў у Радзе нядоўга. У студзені 1911 г. падчас праверкі законнасці ягонага абрання Камісіяյ на асаўстым складзе і ўнутраным расперацдку дэпутат сам адмовіўся ад дэпутацтва ў Радзе з прычыны «немагчымасці пастаяннага пражывання ў Санкт-Пецярбургу» [233. Сесія VI, стлб. 707-708]. Апошняе ён тлумачыў неабходнасцю кіравання маёнткам Парэчча Пінскага пав., які перайшоў у яго рукі пасля смерці бацькі. Месца Р.Скірмунта заняў Караль Незабытойскі, які ў каstryчніку 1910 г. па колькасці набраных галасоў быў другім.

1 лютага 1911 г. у Дзяржаўнай радзе выступаў П.Сталыпін. Ён палічыў неабходным уласным аўтарытэтам падтрымаць урадавы законапраект пра ўвядзенне земстваў у Валынскай, Віцебскай, Кіеўскай, Магілёўскай, Менскай і Падольскай губ. Кіраўнік ураду аргументаў утварэнне «рускай» і «польскай» курыяў неабходнасцю супрацьвагі польскім уплывам. З гэтай самай прычыны ён падтрымаў папраўку Думы, якая ўдвай змяншала выбарчы цэнз, настойваў на пышырэнні выбарчых правоў на духавенства, на абранні старшыні земскай управы толькі з ліку «рускіх» (праваслаўных) яе сяброў, пропанаваў асобныя («польскія» і «рускія») выбарчыя сходы. П.Сталыпін быў упэўнены, што без дзяржаўнай падтрымкі «рускага элемента» земствы стануть зброяй у палітычнай барацьбе «палякаў» супраць рускага панавання ў краі. Характарызуочы польскую грамадскасць, ён заўважыў, што палякі «належыць да нацыі, згуртаванай <...> гістарычным няшчасцем і былымі славалобівымі марамі, яны належыць да нацыі, у якой адна палітыка – Айчына!» П.Сталыпін заклікаў падтрымаць законапраект, бо ў іншым выпадку «ў шматстрадальную гісторыю рускага заходу будзе ўпісана чарговая старонка рускага паражэння» [233. Сесія VI, стлб. 870-879].

Амаль адразу пасля яго на трывалу падняўся У.Войніч-Сянажэнскі, які заявіў, што ўрадавы праект пераследуе выключна палітычныя мэты. Галоўная з іх – адхіленне ад земстваў мясцовых землеўласнікаў «польскага

паходжання», знішченне створанай імі культуры і перадача земскага са-
макіравання ў рукі «памешчыкаў рускай нацыянальнасці». У выніку абод-
ва народы будуць назаўсёды раз'яднаныя, а земствы будуць займацца не
гаспадарчымі, а палітычнымі справамі. Паніжэнне выбарчага цэнза ён
расцаніў як спробу знішчэння «культурных цэнтраў як польскага, так і
рускага землеўладання», што прывядзе да эканамічнага дамінавання
«нізоў» [233. Сессия VI, стлб. 898-900].

Наступны выступоўца Аляксандр Мэйштовіч распачаў прамову з
заявы, што прыйшоў у Раду не дзеля абароны вузакласавых інтарэсаў
буіных землеўласнікаў губерні, а дзеля ўсяго краю, які з'яўляецца неад'ем-
най часткай імперыі. Дэпутат ад Ковенскай губ. даказваў, што паланізацыя
Беларуска-Літоўскага краю – гэта міф, які абвяргаецца развіццём самасвя-
домасці народных масаў. Паводле ягоных словаў, палякі Беларусі і Літвы ў
адрозненне ад палякаў з Каралеўства Польскага, што дамагаюцца паўнаты
нацыянальных правоў, выступаюць толькі за палітычную роўнасць. А.Мэй-
штовіч заявіў пра прынцыповую магчымасць дасягнення польска-рускай
згоды. Ён падкрэсліў кансерватызм вярхушкі літоўскіх палякаў, каб дака-
заць адсутнасць у іх антыдзяржаўных пачуцціяў. На думку выступоўцы, у
абмеркаванні дзяржаўных проблемай палякі «Захоўняга краю» заўсёды
знайдуць агульную мову з рускімі, але не трэба на гэта лічыць, калі справы
датычаць палітыкі русіфікацыі.

Палітычны недахоп законапраекта ён бачыў у курыяльнай раз'ядна-
насці польскіх і рускіх кансерватораў, эканамічны – у дамінаванні палітыч-
ных мэтай, сацыяльны – у парушэнні саслоўнага прынцыпу. Узнікшыя зем-
ствы, на яго думку, не будуць мець дваранскага харктуру. А.Мэйштовіч
таксама адзначыў, што самакіраванне можа апынуцца ў руках не мясцо-
вых ураджэнцаў, а «імпартаванага элементу», што не будзе спрыяць эфек-
туйнай дзеянасці [233. Сессия VI, стлб. 901-912].

Трэба адзначыць надзвычай энергічную дзеянасць прадстаўнікоў
літоўскіх палякаў, каб не дацкіць прыняцця прапанаванага законапраекту.
4 сакавіка 1911 г. ізноў выступаў А.Мэйштовіч. Ён казаў пра ўласнае расчара-
ванне законапраектам і пропанаваў замену «нацыянальных» выбарчых ку-
рыяў сістэмай прапарцыйнальных (саслоўных) выбараў [233. Сессия VI, стлб.
1215-1217]. Трэба нагадаць, што менавіта пропарцыйнальная сістэма прадстаў-
ніцтва прадугледжвалася законапраектам аб земствах 1906 г., супраць якога
выступалі тагачасныя сябры Дзяржаўнай рады ад «захоўніх губерняў».

Супраць «нацыянальнага сепаратызму», які быццам бы ўзаконьваў
урадавы праект, выступіла таксама частка правых на чале з У.Трэпавым.
У гэты ж дзень агульным галасаваннем большасць Дзяржаўнай рады ад-
хіліла артыкул законапраекта пра нацыянальныя выбарчыя куры. Такім
чынам, быў адвергнуты адзін з галоўных прынцыпаў ўрадавага праекту.
8 сакавіка 1911 г. дэпутат ад Гарадзеншчыны К.Скірмунт выступіў супра-
ць артыкула, які прадугледжваў, што старшыня земскай управы і не
менш за палову яе сяброву павінны быті належаць да «рускай нацыі» [233.
Сессия VI, стлб. 1329]. Адначасова прадпрымаліся намаганні і на іншым

«фронце». 10 сакавіка 1911 г. прадстаўнікі Польскіх колаў (у т.л. У.Войніч-Сянажэнцкі, К.Скірмунт, А.Майштовіч, К.Незабытоўскі) атрымалі аўдыенцыю ў імператара [198. Nr 55]. Размова таксама датычыла земскай рэформы.

Аднак П.Сталыпін не збіраўся саступаць. Ужо 5 сакавіка на рабочы стол Мікалая II было пакладзена прашэнне Старшыні Рады міністраў пра адстаўку. Вынікам гэтага палітычнага дэмарша стала згода імператара на распуск абодвух заканадаўчых палатаў і на прыняцце законапраекта ў адпаведнасці з 87 артыкулам Асноўных законаў. З 12 па 15 сакавіка абвішчаўся перапынак у працы Дзяржаўнай рады і Думы. Але Дзяржаўная рада яшчэ паспела вынесці на галасаванне законапраект цалкам і адхіліць яго большасцю галасоў – 134 супраць 23 [311, с. 337-338].

Поспеху польскіх намаганняў у вялікай ступені паспрыяла антысталипінская палітычная інтрыга, адным з ініцыятараў якой быў ужо згаданы У.Трэпаў. Аднак 14 сакавіка 1911 г. закон пра земствы быў праведзены на падставе 87 артыкула. Гэта была сапраўды «пірава перамога» П.Сталыпіна. Яго дзеянні выклікалі амаль усеагульнае абурэнне. Падобнага здзеку над законам яшчэ не было, як не было нічога падобнага на тыя надзвычайнія аbstавіны, якія толькі і маглі апраўдаць гэтую меру. Ад кіраўніка ўраду адварнуліся амаль усе палітычныя партыі. Калі ён з'явіўся ў Думе, каб расплюмачыць прычыны здзейсненага, па словах Р.Пайпса, «ку яго там не было ўжо ніводнага прыхільніка <...> У афіцыйных колах пачалі казаць, што цар жадае пазбыцца Сталыпіна, і што яго дні на пасадзе Старшыні Рады міністраў ужо падлічаны» [365, с. 210-211].

Як польская грамадскасць сустрэла закон ад 14 чэрвеня 1911 г.? Варта адзначыць, што не было ні панікі, ні чарговага расчараўвання. Войцех Бараноўскі ў артыкуле «Барацьба вакол земстваў» параўнаў дэпутатаў з гвардыйцамі Напалеона пад Ватэрлоа. Публіцыст пісаў пра іх маральную перамогу [198. Nr 59]. Раман Скірмунт таксама высока ацаніў паслядоўнасць і ўпэўненасць дзеянняў прадстаўнікоў польскіх землеўласнікаў ад беларускіх і літоўскіх земляў. Ён наогул не лічыў уядзенне земстваў асаблівым няшчасцем. На яго думку, палякаў у новых земствах не будзе менш, чым у земствах 1903 г. А з'яўленне там рускіх памешчыкаў павялічыць колькасць абаронцаў зямельнай уласнасці. Адхіленне законапраекта Дзяржаўнай рады вядомы палітык расцініў як слабасць тых, хто, ахвяруючы дзяржаўнымі інтарэсамі, імкнецца надалей распальваць полымі расійска-польскай канфрантацыі. Цалкам у духу Э.Вайніловіча Раман Скірмунт абвясціў, што мэтай значнай часткі польскай грамадскасці Літвы і Беларусі з'яўляецца не канфрантацыя, а паразуменне [198. Nr 65].

Э.Вайніловіч таксама не бачыў нічога дрэннага для польскай грамадскасці ў новых земствах. Наадварот. Пазней ва ўласных успамінах ён адзначаў, што польскія землеўласнікі мелі ціпер гарантаваную колькасць сваіх прадстаўнікоў у земствах, абронне якіх цалкам залежала толькі ад мясцовых польскіх выбаршчыкаў. А вось абронне рускіх памешчыкаў у вялікай ступені залежала ад беларускага праваслаўнага сялянства. Адсутнасць нацыянальных курыяў, на думку былога сябра Дзяржаўнай рады, наогул магло зруйнаваць пазіцыі літоўскіх і беларускіх палякаў. Менавіта

таму барацьбу супраць земстваў 1911 г. Э.Вайніловіч лічыў прынцыпова важнай толькі з маральнага пункту погляду [67, а. 63].

Падчас наступнай сесіі Дзяржаўной рады прадстаўнікі «заходніх губерній» найбольш актыўна выступалі пры абмеркаванні законапраектаў пра пераход з аднаго веравызнання ў іншае і пра пачатковую адукацыю. У.Войніч-Сянажэнцкі адстойваў прынцып свабоды сумлення. Абапіраючыся на палажэнні Указа ад 17 красавіка 1905 г., ён пратэставаў супраць спробаў правых абмежаваць магчымасці перамены веравызнання [233. Сессія VII, стлб. 160]. Аляксандр Мэйштовіч у сваім выступленні падтрымаў артыкул 14 законапраекта «Пра пачатковую адукацыю», які прадугледжваў вывучэнне Закона Божага на роднай мове вучняў. Пытанне пра нацыянальную прыналежнасць, на яго думку, павінна было вырашашца на падставе асабістага самавызначэння. А вось родную мову вучняў мелі права вызначаць бацькі або апекуны [233. Сессія VII, стлб. 2977-2979]. У траўні 1912 г. Дзяржаўная рада прыняла падпраекту А.Мэйштовіча, якая дазваляла выкладанне Закона Божага для дзяцей «маларосаў і беларусаў – на рускай мове, для літоўцаў – на літоўскай, а для палякаў – на польскай» [233. Сессія VII, стлб. 3850]. Як відаць, абаронцамі беларускай і ўкраінскай моваў польскія абраннікі ў Радзе не былі. Той жа А.Мэйштовіч падтрымаў дэпутатаў Карабеўства Польскага, якія змагаліся супраць законапраекта пра вылучэнне Холмскай губ. Ён падкрэсліў, што ў выпадку такога вылучэння на Холмшчыну будуть распаўсюджаны антыпольскія законы. У выніку ўзімкне яшчэ адзін ачаг канфрантацыі, які не паспрыяле ўмацаванню расійскай дзяржаўнасці [233. Сессія VII, стлб. 5070].

Зразумела, што польскі рух не абмяжоўваўся дзеянасцю дэпутатаў Польска-літоўска-беларускага кола ў Думе і прадстаўнікоў мясцовых польскіх землеўласнікаў у Радзе. І пасля рэвалюцыі польскі рух заставаўся істотным фактарам жыцця Беларуска-Літоўскага краю. Пры гэтым усе яго кірункі сутыкнуліся з сур'ёзнымі арганізацыйнымі праблемамі. Нацыянальныя дэмакраты ў 1906 г. толькі абвясцілі пра ўтварэнне ўласнай партыі (Польская Дэмакратычна-нацыянальная партыя Літвы і Беларусі) і апублікавалі яе праграму. Але арганізацыйная структура так і не была створаная. Не атрымалася стварыць віленскі філіял Канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі. У 1907 г. адзін з яго арганізатораў Тадэвуш Урублеўскі наогул пакінуў партыйныя шэрагі. За год да таго ў выніку аўяднання з ЛСДП фактычна перастала існаваць ППС на Літве.

Найбліжэй да стварэння ўласнай партыйнай арганізацыі былі краёўцы. Менавіта гэты кірунак па-ранейшым дамінаваў у польскім руху. Пра гэта сведчаць, напрыклад, артыкулы Чэслава Янкоўскага і Войцэха Бараноўскага. Ч.Янкоўскі на старонках варшавскага «Слова» яшчэ раз звярнуў увагу на значэнне краёвай ідэі для лёсу ўсяго краю і для будучыні мясцовай польскай грамадскасці [215. Nr 88]. «Слова», якое падтрымлівала краёўцаў кансерватыўна-ліберальнага кірунку, перадрукавала таксама артыкул В.Бараноўскага «Краёвы патрыятызм», упершыню апублікаваны «Кур'ерам літэўскім». На думку В.Бараноўскага, краёвасць з'яўлялася той самай праграмай, якая толькі і можа аўяднаць жыхароў краю ў іх змаганні за ўмовы свабоднага развіцця кожнай нацыі [216. Nr 103].

Прадстаўнікі краёўцаў у І і ІІ Думах утваралі самастойныя дэпутацкія фракцыі, якія некаторымі назіральнікамі ўспрымаліся як партыйныя арганізацыі. Створаная ў 1906 г. Канстытуцыйна-каталіцкая партыя таксама належала да краёвага кірунку. Хоць адначасова гэта была хрысціянска-дэмакратычная партыя. Адлюстраваннем яе аўтарытэту быў відавочны поспех падчас выбараў у І Дзяржаўную думу. Аднак, як ужо адзначалася, у выніку адміністрацыйных рэпрэсій у каstryчніку 1907 г. партыя спыніла сваё існаванне.

Адсутнасць партыйных арганізацыяў значна аслабляла патэнцыял польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях. І гэта выдатна разумелі мясцовыя палітыкі. На працягу 1905-1907 г. «Кур'ер літэўскі» быў перапоўнены заклікамі і зваротамі па стварэнні польскай партыі краёвага кірунку. Пра неабходнасць партыйнай арганізацыі пісалі Раман і Канстанцыя Скірмунты, Эдвард Вайніловіч, Аляксандар Лядніцкі ды інш.

Варта спыніцца на публікацыях К.Скірмунта, якая прапанавала ўласную канцепцыю Краёўай партыі. У лютым 1907 г. яна выступіла ў друку з артыкулам, у якім даказвала неабходнасць стварэння Краёўай партыі, заснаванай на прынцыпе «самага шырокага дэмакратызму» [189. № 50]. Гэты прынцып, на яе думку, павінен быў гарантаваць поспех партыйнай дзейнасці па ўздыме культурнага і гаспадарчага ўзроўня народных масаў, забеспячэнні свабоды іх нацыянальнага развіцця, пашырэнні згоды паміж рознымі нацыямі. Публіцыстка была ўпэўненая, што толькі дэмакратызм можа паспрыяць пашырэнню сярод насельніцтва Беларуска-Літоўскага краю пачуцця грамадзянскасці незалежна ад нацыянальнасці, веравызнання і полу. Краёўая партыя павінна была змагацца за вылучэнне беларускіх і літоўскіх земляў у асобную адміністрацыйную адзінку з самакіраваннем. Яе палітычным цэнтрам становілася Вільня, а Коўна і Менск утваралі два культурныя цэнтры. На тэрыторыі Віленшчыны, Гарадзеншчыны і Ковеншчыны К.Скірмунт лічыла магчымым будаваць працу Краёўай партыі на глебе каталіцызму, а на Меншчыне – на падставе праграмных установак.

Адным з галоўных кірункаў партыйнай дзейнасці павінна было стаць развіццё культуры. Краёўая партыя бачылася як цэнтр па стварэнні і каардынацыі працы польскіх, літоўскіх, беларускіх ды іншых асветніцкіх установаў, якія павінны былі напоўніць край тысячамі беларускіх і ўкраінскіх лемантароў, школамі на родных мовах і г.д. Галоўнай мэтай партыйнай дзейнасці абвяшчалася «шчасце і дабрабыт усіх нацыянальнасцяў, што насяляюць наш край».

Пазней публіцыстка канкрэтывала асноўныя задачы Краёўай партыі. На першае месца яна паставіла эканамічны раздел, які прадугледжваў уздым матэрыяльнага дабрабыту шляхам пашырэння сельскагаспадарчай адукацыі (сельскагаспадарчыя гурткі), правядзення камасацыі, утварэння ашчадных касаў і г.д. Проблема радыкальной аграрнай рэформы абміналася. Да культурных задачаў адносілася адкрыццё школаў на родных мовах, арганізацыя чытальняў, выданне падручнікаў і літаратуры наогул. Толькі трэцім ішоў палітычны раздел, які прадугледжваў абарону грамадзянскіх правоў «усіх трох пародненых гісторыяй народаў краю», г.зн., палякаў,

літоўцаў і беларусаў. Таксама падкрэслівалася неабходнасць працы ва ўсіх формах самакіравання, якія б удалося стварыць. У рэлігійным раздзеле гаворка ішла фактычна толькі пра падтрымку намаганняў каталіцкага духавенства па вяртанні касцёлаў, якія пасля паўстання 1863-64 г. былі альбо зачыненыя альбо перададзеныя праваслаўным святарам [268, с. 83-84].

Безумоўна, артыкулы К. Скірмунт добра ведаў Раман Скірмунт, які праявіў найбольшую актыўнасць у справе стварэння Краёвай партыі. Ягоныя намаганні дали пэўны вынік толькі ў 1907 г. У распрацаваным быў лістом дэпутатам I Дзяржаўнай думы праекте партыйнай праграмы ў якасці прыярытэтных прынцыпаў сцвярджалася роўнасць усіх народаў ва ўсіх галінах жыцця (між іншым падкрэслівалася роўнасць ўсходу і неабходнасць паразумення з рускімі); свабода веравызнання; магчымасць для кожнага народа мець пачатковое навучанне на роднай мове; спрыянне павелічэнню сялянскага землеўладання і эканамічнаму росту эвалюцыйным шляхам пры дзяржаўнай падтрымцы і без парушэння правоў уласнасці, ліквідацыя сервітутаў і церазпалосіць; увядзенне рабочага заканадаўства ды інш. У галіне дзяржаўнага ладу партыя выступала за канстытуцыйную манархію з гарантыйяй грамадзянскіх свабодаў. Дэмакратыя разумелася як дзейнасць па эканамічнаму і культурнаму ўздыму працуючых класаў. Але асаблівую цікаўнасць выклікае ідэя ўтварэння на падставе вышэйазначаных прынцыпаў асобных нацыянальных фракцыяў Краёвай партыі [65, а. 23-25].

Ч. Янкоўскі, які актыўна дапамагаў Р. Скірмунту ў арганізацыйнай працы, наогул сцвярджаў, што апошні планаваў стварэнне свайго роду міжнацыянальнага партыйнага саюза, які павінен быў складацца з самастойных літоўскай, беларускай і польскай партыйных арганізацый [275, с. 137].

Р. Скірмунт разлічваў на падтрымку сацыяльных вярхоў мясцовай польскай грамадскасці. Многія вядомыя грамадскія і палітычныя дзеячы з ліку літоўскіх палякаў (Э. Вайніловіч, І. Корвін-Мілеўскі, Д. Карыбут-Дашкевіч, С. Ваньковіч, А. Хаміньскі, К. Шафнагль ды інш.) пагадзіліся з гэтымі прынцыпамі і нават падпісалі праект праграмы. Аднак у рашающую хвіліну іх пазіцыя змянілася.

17 чэрвеня 1907 г. у Вільні Раман Скірмунт разам з Чэславам Янкоўскім правялі арганізацыйны сход. Аднак тон на ім у вялікай ступені задавалі тыя землеўласнікі, для якіх інтарэсы ўласнага маёнтку адигрываў не меншую ролю, чым інтарэсы ўсяго краю. Прэзідэнт праекта Р. Скірмунта быў фактычна адвергнуты. Дэлегаты (усяго прысутнічала каля 30 чалавек) зачвердзілі праграму, аснову якой склалі тэзісы перадвыбарчага Віленскага снежаньскага з'езду 1906 г., і ўтварылі ўласны партыйны орган «Глос Польскі» («Glos Polski») на чале з Ч. Янкоўскім. Ад пачатку існавання гэтая партыя набыла выразны памешчыцкі характар.

У прэамбуле праграмы падкрэсліваўся адметны гістарычны шлях Беларуска-Літоўскага краю, асаблівасці яго эканамічнага і культурнага развицця, разнастайны нацыянальны склад насельніцтва. Звярталася ўвага на тое, што становішча палякаў у краі моцна розніцца ад сітуацыі ў Каралеўстве

Польскім. У духу краёвасці сцвярджалася неабходнасць сумеснай працы ўсіх народаў «дзеля гаспадарчага, культурнага і грамадскага ўздыму краю і ўсіх яго жыхароў».

Апроч таго, асноўнымі партыйнымі прынцыпамі абвяшчалася роўнасць усіх народаў ва ўсіх галінах жыцця і стварэнне магчымасцяў для іх культурнага развіцця. Пры гэтым падкрэсліваліся праваў літоўцаў і беларусаў на развіццё ўласнай культуры, неабходнасць паўнатаы грамадзянскіх правоў для палякаў, важнасць паразумення з рускімі, адмена антыяўрэйскіх законаў.

Праграма патрабавала свабоды веравызнання, выказвалася за канстытуцыйную манархію з гарантыйяй грамадзянскіх свабодаў, развіццё пачатковай адукацыі на роднай мове. Адносна аграрнай праблемы партыя абязцала спрыяць пашырэнню сялянскага землеўладання шляхам дзяржаўнай падтрымкі сялянства. Прадугледжваліся продаж маёнткаў і дзяржаўны крэдыт, ліквідацыя сервітуту і церазпалосіцы. Асобна адзначалася непрымальнасць парушэння правоў уласнасці. Партыя выказвалася за дэмакратызацыю грамадства, якая разумелася як праца над паляпшэннем эканамічнага становішча і культурным ростам працоўных класаў. Падкрэслівалася неабходнасць распрацоўкі рабочага заканадаўства. Нарэшце, выказвалася пажаданне, каб «на глебе партыйных прынцыпаў сфармаваліся асобы нацыянальныя фракцыі, прасякнутыя духам сумеснай працы на карысць краю, з якімі партыя магла бытваць саюзы і знаходзіць паразуменне». Гэты пункт праграмы выглядае даволі цымяна. Мажліва, менавіта тут адлюстраваўся першапачатковы намер Р.Скірунта, які, аднак, перацярпеў істотны змяненні. Дарэчы, Р.Скірунт не падпісаў гэтаю праграму. Ні ён, ні большасць прадстаўнікоў Ковенскай губ. не ўступілі ў партыю. Яны выступалі за больш радыкальныя падыходы да вырашэння аграрнага пытання, што магло бы паспрыяць наладжванню адносінаў з дзеячамі беларускага і літоўскага рухаў і прывесці да стварэння міжнацыянальнай Краёвой партыі. Тым не менш такія вядомыя дзеячы-краёўцы, як Э.Вайніловіч (старшыня партыі), А.Хаміньскі, С.Ваньковіч, Ч.Янкоўскі, І.Корвін-Мілеўскі, А.Майштовіч, Д.Карыбут-Дашкевіч, увайшлі ў склад і кіруючыя органы партыі, а значыць цалкам падтрымалі яе праграмныя паствулаты [65, а. 23-25]. Тэрытарыяльна партыя была представлена пераважна землеўласнікамі з Гарадзенскай і Віленскай губ.

Нараджэнне Краёвой партыі выклікала шматлікія крытычныя заўвагі на адрес яе арганізатораў. «Кур'ер літэўскі», які па асобых пытаннях ужо падтрымліваў нацыянальных дэмакратаў, і «Дзеннік віленскі» змясцілі шэраг даволі рэзкіх артыкулаў. Незадавальненне прыхільнікаў партыі Р.Дмоўскага выклікала адсутнасць у праграме спецыфічна польскіх патрабаванняў. Інтэрэсы польскага этнуса разглядаліся ў сувязі з інтэрэсамі іншых народаў краю. Дарэчы, гэта дало падставы аднаму з аўтараў «Дзенніка» нават заявіць, што краёўцы імкнуцца адараць гісторычную Літву ад Каралеўства Польскага [176. № 141].

Іншая частка краёўцаў убачыла ў дадзеным варыянце краёвой арганізацыі выразнае імкненне да абароны ўласных сацыяльна-еканамічных інта-

рэсаў. Менавіта на гэта звярнуў увагу аўтар «Нацыянальнага катехізісу Літвы» Баліслай Ялавецкі. Ён ахарактарызаваў Краёвую партыю як «партыю без твару, без сілы і без смеласці». На яго думку, ні літоўцы, ні беларусы ніколі не далучаца да партыі, бо яе праграма супяречыць назве. Фактычна, на думку аднаго з вядучых ідэолагаў краёвасці, «узнікла эндыцыя № 2» з выразнай «кансерватыўна-каставай» афарбоўкай. Б. Ялавецкі заўважыў таксама, што «гэтае войска правадыроў, якія не маюць салдатаў, можа існаваць толькі на паперы» [189. Nr 162]. Як «аб'яднанне кансерватораў» характарызываў Краёвую партыю Людвік Абрамовіч [189. Nr 182, 192].

«Кур'ер літвінскі» прадаставіў магчымасць сябрам Краёвай партыі адказаць сваім апанентам. Станіслаў Ваньковіч заявіў, што партыя імкненца да кампрамісу з рускай нацыяй, вынікам якога можа стаць доўгачаканая палітычная роўнасць палякаў. Краёўцы не выдвігаюць лозунгай аўтаноміі Літвы і Беларусі толькі таму, што гэта справа далёкай будучыні. Што датычыць радыкальны аграрнай рэформы, то, на думку С. Ваньковіча, такое патрабаванне па сутнасці не з'яўляецца дэмакратычным. Яно можа прывесці толькі да знішчэння найбольш прыбытковых гаспадараў. Толькі эвалюцыйным шляхам, сцвярджай аўтар, можна палепшыць становішча дробных гаспадараў [189. Nr 170].

«Краёвец» (за гэтым псеўданімам хаваўся хутчэй за ўсё Ч. Янкоўскі) сцвярджай, што абвінавачванні ў згодніцтве не маюць падставаў. Ён звяртаў увагу чытачоў на тое, што партыя выступае за ўядзенне Канстытуцыі, якая можа гарантаваць нармальнае палітычнае і культурнае развіццё краю ў межах Расіі. Верагодна, дадаваў аўтар, ён можа развівацца і без Расіі, але такая верагоднасць не разглядаецца ў партыйнай праграме. На сучасны момант краёўцы лічылі найбольш актуальным патрабаванне самакіравання для беларускіх і літоўскіх земляў. «Краёвец» рагушча адмежаваўся ад Каралеўства Польскага. Барацьба за аўтаномію Каралеўства, на яго думку, не магла з'яўляцца палітычным лозунгам партыі, якая абараняе інтарэсы Беларусі і Літвы. Пры гэтым, аднак, ён гарантаваў, што прадстаўнікі Краёвай партыі ў Думе падтрымаюць аўтанаміцкія намаганні дэлегатаў этнічнай Польшчы [189. Nr 157].

У абарону Краёвай партыі выступіў таксама пецярбургскі «Край» Эразма Пільтца. На яго старонках была надрукаваная праграма партыі [183. Nr 21]. Пазней з'явіўся артыкул, аўтар якога сцвярджай, што пры знаёмстве з праграмай Краёвай партыі адчуваў дух хрысціянской любові і міра, ідэалы нацыянальнай справядлівасці, роўнасці і згоды. Усё гэта, на яго думку, некалі адрознівала стваральнікаў Люблинскай уніі, «найялікшай справы польскай гісторыі» [183. Nr 22]. Краёвая ідэя ўспрымалася рэдакцыяй «Краю» як імкненне не змагацца з іншымі народамі, а разам з імі працаваць на карысць роднай зямлі.

Тым не менш перспектыва застацца партыяй толькі на паперы, якую прадбачыў для Краёвай партыі Б. Ялавецкі, была вельмі реальнай. Вядома, што «Глос Польскі» знайшоў толькі каля 200 падпісчыкаў і праіснаваў вельмі кароткі час. Усяго ўбачыла свет толькі 5 нумароў газеты. Паводле ацэнкі Э. Вайніловіча, Краёвая партыя «праспала» выбары да III Думы [308, s. 175].

Адначасова з Віленскім з'ездам у Менску пачаўся сход па стварэнні яшчэ адной палітычнай арганізацыі сярод польскай грамадскасці Віленскай губ і этнічных беларускіх земляў. Яму папярэднічала сустрэча вузкага кола польскіх дзеячоў у маёнтку Вітольда Жукоўскага ў Быхаўскім пав. Сярод прысутных былі Э.Івашкевіч, Г.Выкоўскі, А.Яленьскі, Е.Асмалоўскі, К.Гардзялкоўскі ды інш. Вынікам размовай было зацвярджэнне праекту праграмы і папярэдняга плана арганізацыйных дзеянняў [11, с. 130].

Двухдзённы сход у Менску завяршыўся стварэннем Польскага дэмакратычнага саюза (ПДС) і зацвярджэннем яго праграмы. Галоўнай мэтаю Саюза абвішчаўся ўздым дабрабыту і культурнага ўзроўня ўсіх жыхароў Беларусі незалежна ад этнічнай і рэлігійнай прыналежнасці, сацыяльнага становішча. Асноўным сродкам дасягнення гэтай мэты лічылася ўвядзенне власнога, павятовага і губернскага самакіравання з гарантывай правоў на рускіх этнічных супольнасцяў. Мэтаю аграрнай рэформы абвішчалася стварэнне моцнай сялянскай гаспадаркі. Пры гэтым дапускаласямагчымасць адчужэння часткі памешчыцкіх земляў за выкуп.

У адрозненні ад Краёвой партыі ПДС не абмінаў сваёй увагай польскія нацыянальныя інтарэсы. Яго праграма патрабавала аўтаноміі Каралеўства Польскага, роўнасці палякаў у правах, захавання і развіцця польскай культуры. У Галоўны камітэт Саюза ўвайшлі К.Гардзялкоўскі, К.Дзямідовіч, В.Нітаслаўскі, М.Абезерскі, Е.Асмалоўскі, А.Ражноўскі. Адным з кандыдатаў у Галоўны камітэт з'яўляўся Г.Выкоўскі. У Менскай, Віцебскай і Віленскай губ. ствараліся губернскія камітэты ПДС. Падобна на тое, што ў дадзеным выпадку была зробленая спроба арганізацыйнага паднання краёўцаў абодвух кірункаў, канстытуцыйных дэмакратаў і «леваў» часткі мясцовых сяброў ПДНП [373, с. 192].

Трэба адзначыць, што ПДС атрымаў значна лепшую прэсу. На стронках «Кур'ера літэўскага» з тлумачэннем асноўных праграмных прынцыпаў выступіў адзін з арганізатораў В.Жукоўскі [189. № 164]. Ён сцвярджаў, што краёвая пазіцыя – адзіна магчымая для польскай грамадскасці краю, харэктэрнай рысай якога з'яўляецца шматнаціональнасць. Пры гэтым палякі, яўрэі, літоўцы і беларусы трактаваліся як карэнныя народы краю. А вось рускія былі ахарактарызаваныя як чужы і варожы краёвым інтарэсам «элемент», з якім неабходна змагацца.

Аўтар быў упэўнены, што палякі, калі яны хочуць застацца на беларускай зямлі, павінны бараніць інтарэсы не толькі сваёй супольнасці, але ўсяго мясцовага насельніцтва. Менавіта таму, заяўляў В.Жукоўскі, ПДС імкнецца ў першую чаргу забяспечыць палітычныя і эканамічныя інтарэсы самых шырокіх колаў насельніцтва і ўсіх карэнных народаў краю, бараніць іх ад русіфікацыі.

В.Жукоўскі не стаў супрацьпастаўляць ПДС і Краёвую партыю. Ён толькі адзначыў, што падзеі 17 чэрвеня 1907 г. паказалі прысутнасць двух кірункаў у польскім руху. Калі Краёвая партыя, на яго думку, аб'яднала кансерватыўныя элементы, то ПДС – дэмакратычна настроенных прадстаўнікоў розных колаў польскай грамадскасці. Паразуменне гэтых двух

кірункаў, паводле В.Жукоўскага, будзе гарантаваць поспех на чарговых думскіх выбарах. Апошняе дазваліе выказаць меркаванне, што менавіта фактар выбараў у III Думу з'яўляўся стымулам, які прыспешваў арганізацыйныя намаганні мясцовых польскіх дзеячоў.

Паводле Ежы Асмалоўскага, для ПДС была характэрная спроба спалучэння «інтэрэсаў краю пражывання і той зямлі, якая лічылася Айчынай». Гэта было дастаткова складным і магчымым, па яго меркаванні, толькі на глебе «радыкалізацыі міжнацыянальных адносінай». Пад апошнім хутчэй за ўсё разумелася сумяшчэнне краёвасці з выразнай дэмакратычнай пазіцыяй [11, s. 142]. Аднак разгарнуць практичную дзейнасць і гэтая партыя не здолела. Е.Асмалоўскі ва ўспамінах адзначыў, што ўсё закончылася фактычна на стадыі прыняцця галоўных партыйных дакументаў [11, s. 130].

Пэўнай рэакцыяй на ўтварэнне Краёвай партыі стала таксама арганізацыя ў каstryчніку 1907 г. Польскага саюза краёвай працы. Спачатку «Кур'ер літэўскі» надрукаваў невялікую абвестку, якая паведамляла, што новая арганізацыя будзе спрыяць вырашэнню найбольш актуальных краёвых проблемай і імкнунца да братэрскага супрацоўніцтва палякаў і літоўцаў. Пры гэтым краёвасць харктарами завалася як адмова ад «каставасці», г.зн. абароны сваіх вузкасаслоўных інтэрэсаў, і прыхільнасць да дэмакратычнай ідэалогіі. Арганізатары Саюза падкрэслівалі, што краёвасць не азначае адмовы палякаў ад польскасці, а літоўца – ад літоўскасці. Кожны народ будзе мець мажлівасці для абароны ўласных этнокультурных інтэрэсаў і пры гэтым не перашкаджаць іншаму, бо «усім хопіць месца на гэтай зямлі» [189. Nr 221].

Пазней на старонках «Кур'ера» была надрукаваная праграма Саюза краёвай працы. Яна заклікала да працы на карысць усяго краю, а менавіта дзеля ўздыму дабрабыту, культуры і асветы ўсіх краёвых народаў. У адрозненне ад праграмных установак Краёвай партыі ўжо першы пункт праграмы Саюза сцвярджай, што арганізацыя будзе абараняць польскія нацыянальныя інтэрэсы, не перашкаджаючы рабіць тое ж самае іншым народам. Больш таго, абвяшчалася, што палякі як карэнныя жыхары Беларуска-Літоўскага краю маюць пэўныя абавязкі адносна усяго ягонага насельніцтва. Галоўнай мэтай Саюза абвяшчалася развіццё грамадзянскай свядомасці народаў, уздым іх культурнага і палітычнага ўзроўня. Дзеля гэтага прадугледжавалася дасягненне рэальнай роўнасці ў правах для ўсіх народаў беларускіх і літоўскіх земляў незалежна ад іх нацыянальнасці, мовы і рэлігіі. Асобна адзначалася неабходнасць роўнасці палітычных правоў для палякаў дзеля стварэння нормальных умоваў развіцця польскай культуры.

У сацыяльнай сферы Саюз выступіў прыхільнікам эвалюцыйнага шляху развіцця і «шчырага дэмакратызму», які разумеўся як перакананне, што менавіта народныя масы з'яўляюцца галоўнай сілай развіцця гісторыі. Адпаведна прадугледжвалася распрацоўка рабочага заканадаўства (нормаванне рабочага дня, паляпшэнне санітарных умоваў, стварэнне прафсаюзных арганізацый і г.д.), правядзенне аграрнай рэформы з мэтаю ліквідацыі малазямельля (у т.л. і з дапамогай добраахвотнага продажу часткі маёнткаў) і павышэння эффекту насыці землекарыстання. Сацыяльным вынікам

аграрнай рэформы лічылася стварэнне моцнага класа дробных землеўласнікаў, здольных самастойна кlapаціца пра ўласны культурны і гаспадарчы дабрабыт. Планавалася таксама рэформа падатковай сістэмы з улікам інтэрэсаў маламаёмасных колаў грамадства. Таксама прапанавалася адмена ўсіх абмежаванняў свабоды веравызнання і рэформа народнай асветы. Апошняյа ўключала пачатковую адукацыю на роднай мове і прынцыпную адмову ад выкарыстання школы як зброя ў палітычнай барацьбе.

Краеўцы патрабавалі адкрыцця універсітэту ў Вільні з абавязковымі кафедрамі польскай і літоўскай гісторыі і літаратуры. У палітычнай галіне ідэалам была канстытуцыйная манархія. Цэнтральная ўлада павінна была спалучыцца з шырокім самакіраваннем на выбарнай аснове, з выбарнымі судамі, здольнымі абараніць самакіраванне ад ціску бюрократычнага апарату.

Арганізатары Саюза краёвай працы (у далейшым ён будзе звацца «Саюзам сацыяльной працы») імкнуліся спалучыць краёвую ідэю з пэўнымі ліберальна-дэмакратычнымі пастулатамі.

«Kur'ер літэўскі» актыўна падтрымаў новую польскую арганізацыю. Яго аўтары высока ацэньвалі прыярытэтнасць культурнай і гаспадарчай дзейнасці [190. Nr 32], выразную польскасць Саюза [190. Nr 34]. Той жа «Kur'ер літэўскі» паведаміў у сярэдзіне лютага 1908 г., што да Саюза далучыліся такія вядомыя дзеячы, як Войцэх Бараноўскі (редактар «Kur'era»), Аляксандр Хамінскі, Станіслаў Ваньковіч, Тадэвуш Дэмбоўскі, Юзаф Монтвіл, Конрад Недзялкоўскі, Казімір Шафнагель, Анджэй Тупальскі, Міхал Венслайскі ды інш. [190. Nr 35]. Як відаць, значная частка сяброў Краёвай партыі перайшла ў Саюз краёвай працы.

Аналіз крытычных заўвагаў на адрасе Краёвай партыі, знаёмства з праграмамі ПДС і Саюза краёвай працы, шматлікія публікацыі на старонках «Kur'era літэўскага» сведчаць пра тэндэнцыю пэўнай лібералізаціі краёвай дактрины.

Нягледзячы на прысутнасць выразных ўплываў нацыянальных дэмакратаў, «Kur'ер» па-ранейшым заставаўся галоўным органам краеўцаў кансерватыўна-ліберальнага кірунку. Менавіта тут з'яўляліся артыкулы, якія абгрунтоўвалі адгаведнасць краёвай ідэалогіі сутнасці этнічнай самаідэнтыфікацыі літоўскіх палякаў. Пра гэта писалі, напрыклад, Ю.Букоўскі («Калі я жыву ў Літве, кахаю яе суровую прыроду і жыхароў, маю агульныя з Краем інтэрэсы, то з'яўляюся грамадзянінам Літвы ў поўным значэнні гэтага слова і літоўцам у грамадскім сэнсе. Аднак таму, што размаўляю і думаю па-польску, што пэўныя імёны польскай гісторыі напаўняюць мяне гонарам або сумам, што выхаваў сваю душу на польскай гісторыі і літаратуры <...> належу да польскай нацыі <...>») [190. Nr 223] і К.Скірмунт [190. Nr 273, 293]. Вядомая публіцыстка была аўтарам найбольш палымяных краёвых заяваў. У лютым 1910 г. яна яшчэ раз заявіла пра сваю прыналежнасць да «літоўскай нацыі», культура якой разумелася як «літоўска-польскае дрэва, што вырасла на глебе лацінства і каталіцтва» [298a, s. 52]. «Літоўкай і толькі літоўкай па воле Господа была, ёсьць і буду да астатняга моманту майго жыцця» [298a, s. 48], – заяўляла яна.

К. Скірмунт разумела неабходнасць барацьбы з упльвамі польскіх нацыянальных дэмакратаў. У студзені 1911 г. яна рэзка крытыковала рэдактара «Квартальніка літэўскага» Яна Обста, які ўжываў у сваіх публікацыях тэрмін «кressы». К. Скірмунт заўляла, што Беларуска-Літоўскі край – гэта не чыйсыці «бераг», а зямля, якая ўяўляе закончаную цэласнасць. Гэты край, па яе слоўах, «некалі складаў больш чым палову Рэчы Паспалітай, быў цэнтрам працы і ідэі па адраджэнню яе духа, а сёння з'яўляецца Айчынай мільёных народаў, і ні ў якім сэнсе не можа быць названы кressамі» [298а, с. 79].

Імкненне да лібералізацыі краёвай дактрыны адчувалася ў заявах прадстаўнікоў Польска-літоўска-беларускага кола ў III Думе. У лістападзе 1911 г. Юзаф Монтвіл у размове з карэспандэнтам варшаўскага «Слова» заявіў: «Мы праводзім палітыку, якая не мае будучыні. Альбо мы паразумеемся з людам і застанемся ў Літве і Русі, альбо не паразумеемся – і загінем <...> Там, дзе існуе супольнасць рэлігіі і веравызнання, такое паразуменне зайды. Магчымае. Але трэба вызначыцца, кім мы будзем на тутэйшай зямлі: эксплуататарамі маёнткаў ці грамадзянамі краю? <...> Што нам дае сучасная пазіцыя Польска-літоўска-беларускага кола? Дзеля чаго выступае кожны з нашай сямёркі на думскай трывбу? Дзеля перамогі культуры, справядлівасці або розуму!? На жаль, не ... Альбо пойдзем на паразуменне з людам і захаваем сваю пазіцыю, альбо не пойдзем – і загінем» [217].

Яшчэ больш паслядоўнай прыхільніцай лібералізацыі краёвасці была Канстанцыя Скірмунт. У прыватнасці, яна сцвярджала, што краёвасць, якую дэманструюць «літоўцы і русіны, што гавораць па-польску», павінна запоўніць туго бездань, якую «выкалаў» паміж шляхтай і народнымі масамі «эгаізм нацыянальнай выключнасці». Публіцыстка пропанавала землеўласнікам самастойна распачаць аграрную рэформу, прадаючы сваю зямлю мясцоваму сялянству [190, № 293]. Канстанцыя Скірмунт не бачыла перспектываў захавання буйнога польскага землеўладання.

Верагодна, пачуццё бесперспектывнасці прымусіла частку краёўцаў кансерватыўна-ліберальнага кірунку шукаць магчымасць умацавання ўласных пазіцыяў на шляху яднання з нацыянальнымі дэмакратамі. Менавіта так трэба расцэніваць аб'яднанне «Кур'ера віленскага» (у каstryчніку 1910 г. «Кур'ер літэўскі» быў перайменаваны ў «Кур'ер віленскі») з газетай нацыянальных дэмакратаў «Гонец цодзенны». Аб'яднанне адбылося ў чэрвені 1911 г. Новае выданне захавала назыву «Кур'ер віленскі». Ян Юркевіч ахарактарызаваў гэту падзею як яднанне кансерватыўных сілаў польскага руху ў Літве і Беларусі [430, с. 69]. Аднак не трэба перабольшваць кансерватызм як краёўцаў, так і нацыянальных дэмакратаў. Галоўнай партыяй кансерватыўнага кірунку заставалася Партыя рэальнай палітыкі (1904), якая не мела ўласных філіялаў на беларускіх і літоўскіх землях. Аб'яднанне выданняў азначала спробу спалучэння двух розных кірункаў польскай палітычнай думкі.

У студзені 1912 г. выданне вярнула сваю старую назыву «Кур'ер літэўскі». Але гэта зусім не азначала нейкай палітычнай перамены. Адным з найбольш прыметных супрацоўнікаў рэдакцыі заставаўся вядомы сябра партыі

Р.Дмоўскага Юзаф Хласка. Па многіх праблемах газета выказвалася з пазіцыяй нацыянальных дэмакратаў. Аднак па-ранейшым на яе старонках заходзілася месца і для адэптаў краёвай ідэі.

У першую чаргу гэта датычыла Канстанцыі Скірмунт. Катэгарычна адваргаючы запрашэнне да краёвага грамадзянства рускіх («Не можа быць грамадзянінам краю праdstаўнік цэнтралізацыі, якая ўсё давіць. Толькі той зразумее нашае «краёвае грамадзянства», для каго гэты край з'яўляецца спрадвечнай Радзімай, каму яго мінушчына – прадмет сыноўнай пашаны, а будучыня – мэта клопату і любові» [193. № 99]), яна бачыла «грамадзінаў краю» сярод літоўскіх палякаў, а таксама маладой літоўскай і беларускай інтэлігенцыі. Альфай і амегай краёвасці публіцыстка лічыла саюз літоўскіх палякаў з мясцовымі народамі. Менавіта з гэтых яна звязвала з'яўленне тых новых формаў краёвасці, без якіх гэта ідэя не могла існаваць. «Новая форма – гэта не што іншае, як збліжэнне землеўласнікаў з дэмакратычнымі элементамі, г.зн., з беларускай і літоўскай народнай інтэлігенцыяй – як свецкай, так і духоўнай, з польскім мяшчанствам, з сялянствам, што размаўляе па-польску, з дробнай шляхтай, якая рассеяная па ўсім свеце і цалкам пакінутая» [193. № 99].

Дзеля гэтага збліжэння яна лічыла магчымым «адрачэнне ад эгаістычных магнацкіх і земянскіх інтарэсаў». Палітычнае паразуменне літоўскіх палякаў з мясцовым насельніцтвам, на яе думку, з'яўлялася канчатковай мэтай краёвай ідэі ў Беларусі і Літве. А вось шлях да паразумення праходзіў праз шчырую падтрымку народных патрабаванняў і культурнае супрацоўніцтва з беларускай і літоўскай інтэлігенцыяй [193. № 99].

Мажліва, менавіта гэта было мэтай той рэформы Краёвай партыі, якую паспрабаваў здзейсніць Р.Скірмунт. Напачатку 1908 г. ён уступіў у яе шэрагі. У лютым таго ж года Раман Аляксандравіч Скірмунт на старонках «Кур'ера літэўскага» ад імя Краёвай партыі ўжо адказваў на крытычныя заўвагі А.Тупальскага. У прыватнасці, было заяўлена, што Краёвая партыя Літвы і Беларусі зусім не з'яўляецца партыйяй буйных аграрыяў, утворанай толькі дзеля абароны ўласных інтарэсаў [190. № 35]. Р.Скірмунт стаў ініцыяタрам правядзення агульнага партыйнага сходу, які павінен быў прывесці да кардынальных зменаў. Сам рэфарматар падрыхтаваў даклад «Развіццё прынцыпаў і мэтаў партыі» [65, а. 26]. Цікава, што віленскі польскі друк цалкам праігнараваў гэту падзею. Затое інфармацыя з'явілася на старонках варшаўскага «Слова». Паводле карэспандэнта гэтай газеты, у парадку дня з'езда стаялі пытанні пра выбары новага кіраўніцтва, выхад з партыі С.Ваньковіча і Т.Дэмбоўскага і даклад Р.Скірмунта. Таксама адзначалася, што для абмеркавання ўдзельнікаў з'езду будзе прапанаваны «праект арганізацыі партыі». Відаць, меліся на ўвазе прапановы па ператварэнні «войска правадыроў» (Б.Ялавецкі) у масавую палітычную арганізацыю.

Вынікі намаганняў Р.Скірмунта былі мізэрнымі. Праўда, 13 лютага 1908 г. адбыўся партыйны з'езд, які зацвердзіў прапанаваныя Р.Скірмунтам прынцыпы рэарганізацыі. У прыватнасці, было прынятае рашэнне пра стварэнне «польскага» і «беларускага» аддзяленняў, якія павінны былі скардынавана вырашаны нацыянальныя задачы [214. № 75]. У гэты ж

дзень было абранае новае кіраўніцтва. На чале партыі стаў Раман Скірмунт. Але «ажывіць» Краёвую партыю не атрымалася. Яна непрыметна зышла з палітычнай арэны. Аднак гэтага нельга сцвярджаць адносна самой краёвой ідэі. Шмат хто з краёўцаў кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі падыходзілі да гэтай ідэі ўсё больш прагматычна, бачылі ў ёй сродак захавання польскіх пазіцыяў у краі.

Чэслай Янкоўскі ў 1909 г. на старонках варшаўскага «Слова» ўжыў тэрмін «польская краёвая ідэя». На яго думку, толькі яна можа перашкодзіць абвастрэнню канфліктаў і супяречнасцяў, што пагражалаюць адзінству края, які з'яўляецца сумеснай Айчынай розных народаў. Публіцыст быў упэўнены, што «польская краёвая ідэя» будзе гарантаваць польскай грамадскасці становішча карэннага этнасу краю. Ён адназначна лічыў яе больш важнай для мясцовай польскасці, чым нават уласна польскую нацыянальную ідэю («ідэя польскага імперыялізму»): «Толькі пад лозунгам гэтай ідэі ў Літве і Русі можа наступіць яднанне мясцовых нацыянальных сілаў для сумеснай працы дзеля будучыні краю. Толькі і выключна краёвая ідэя як ідэя рознаэтнічнага краёвага грамадзянства, здолее вырашыць праблемы тутэйшых нацыяналізмаў і ў першую чаргу польска-літоўскую праблему, якая, нарешце, перастане быць праблемай» [215. Nr 88].

Таксама варт звярнуць увагу на артыкул «Неадпаведная тэрміналогія», які быў надрукаваны ў студзені 1912 г. на старонках «Дзенніка пецярбургскага» за подпісам «Незнаёмы» [174. Nr 545]. Аўтар пратэставаў супраць акрэслення літоўскіх палякаў «каланістамі» і «палякамі». Ён падкрэсліваў мясцове паходжанне пераважнай іх большасці і прapanаваў ім называць сябе літоўцамі і беларусамі: «Каб разглядаць праблему на адпаведнай глебе, мы, жыхары Літвы і Белай Русі павінны называць сябе літоўцамі і беларусамі. Гэта адразу зруйнует ўсе адвінавачванні ў чужым паходжанні. Мы, безумоўна, з'яўляемся абарыгенамі і жывем на ўласнай зямлі <...> Але трагізм палажэння ўтым, што мы, літоўцы і беларусы павінны афіцыйна называць сябе палякамі, бо ў школьніх, касцёльных і выбарчых справах, кожнага не-паляка запісваюць адразу ў рускую курыю. Каб не страціць права маліцца па-польску, вывучаць польскую мову і выбіраць дэпутатаў нашай культуры, мы вымушаныя сцвярджаць, што з'яўляемся палякамі».

Артыкул дазваляе ўбачыць яшчэ адну тэндэнцыю ў развіцці краёвой ідэі. Некаторыя краёўцы паступова эвалюцыянувалі ў кірунку ўсведамлення сябе літоўцамі і беларусамі, што спрыяла іх далучэнню да літоўскага і беларускага адраджэнцкіх рухаў. У артыкуле пра гэта не ішла гаворка, але ўсведамленне сябе беларусамі ці літоўцамі ў грамадзянскім сэнсе непазбежна да гэтага прыводзіла. Вызначыць імя аўтара артыкула пакуль не атрымалася. Але цалкам верагодна, што гэта быў Раман Скірмунт або Констанцыя Скірмунт, ці нехта з іх бліжэйшага атачэння. Таксама ў якасці гіпотэзы можна называць імёны Антона або Івана Луцкевічаў, якія менавіта ў 1912 г. пачалі займацца пэўнай містыфікацыяй, выдаючы сябе то за рускіх («Вечерняя газета», 1912-1915), то за польскіх («Кур'ер краёвы», 1912-1914) прагрэсістаў. Дарэчы, Антон Луцкевіч у 1910 г. надрукаваў у «Дзенніку

пецярбурскім» вялікі артыкул «Справы крэсаў». Пра беларускае пытаннне», у якім знаёмій чытачоў польскай газеты са станам развіцця беларускага руху [173. № 75, 80]. На карысць меркавання, што за псеўданімам «Незнаёмы» мог хавацца А.Луцкевіч, сведчыць таксама факт даволі цеснага супрацоўніцтва братоў Луцкевічаў і Вацлава Ластоўскага з краёўцамі ліберальна-дэмакратычнага кірунку, якое мела месца ў міжрэвалюцыйны перыяд*.

Пасля закрыцця ў ліпені 1906 г. «Газеты віленскай» краёўцы ліберальна-дэмакратычнага кірунку стравілімагчымасць шырокага ўплыву на грамадскую свядомасць. Іх сітуацыя ўскладнялася яшчэ і tym, што галоўны іх ідэолаг Міхал Ромэр быў вымушаны тэрмінова пакінуць Вільню. Толькі гэта дазволіла яму пазбегнуць судовай адказнасці за адзін з артыкулаў «Газеты віленскай». Артыкул быў расцэнены як «заклік да бунту».

М.Ромэр перабрабаўся ў Кракаў, дзе адбылася ягоная сустэрэча з Юзфам Альбінам Хэрбачэўскім. Віленскі публіцыст атрымаў мажлівасць карыстацца архівам кракаўскага краёўца. Багацце матэрыялаў, звязаных з літоўскім рухам, дапамагло М.Ромэру напісаць книгу «Літва. Гісторыя адраджэння літоўскай нацыі» («Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego») (Львоў, 1908), якая і сёння высока ацэньваецца літоўскімі даследчыкамі.

Падчас выбараў у III Думу краёўцы ліберальна-дэмакратычнага кірунку стварылі Дэмакратычны выбарчы камітэт і паспрабавалі правесці ў Думу дэпутатам ад Вільні адваката Тадэвуша Урублеўскага. Аднак выразную перамогу на выбарах атрымаў прадстаўнік нацыянальных дэмакратаў і каталіцкага духавенства С.Мацэевіч. Безумоўна, негатыўную ролю адыграла адсутнасць уласнага органа перыядычнага друку. Краёўцы зрабілі высновы, і ўжо ў 1908 г. у іх асяродку ўсё часцей выказываецца ідэя выдання штодзённай газеты.

М.Ромэр вярнуўся ў Вільню ў 1909 г. Пасля шчаслівага для яго вырашэння судовай праблемы актывуна ўключыўся ў палітычную барацьбу. У гэтым годзе прыметнай з'явіў грамадскага жыцця Вільні быў «чацвергі» ў Тадэвуша Урублеўскага. Гэта быў сваіго роду дыскусійны клуб, дзе абмяркоўваліся грамадска-палітычныя і этнакультурныя праблемы. Характэрнай рысай «чацвяргу» быў іх шматнацыянальны склад. Тут выказвалі свае думкі палякі, літоўцы, беларусы, яўрэі і прадстаўнікі дэмакратычнай часткі рускай грамадскасці Вільні. Леваліберальныя краёўцы на «чацвяргах» былі прадстаўленыя В.Абрамовічам, М.Ромэрам, З.Нагродскім, А.Заштайдам, Б.Крыжаноўскім ды інш. З беларусаў часта прыходзілі браты Луцкевічы.

А вось 24 лістапада 1911 г. удзельнікам «чацвярга» апрош прадстаўнікоў мясцовай польскай грамадскасці быў Аляксандар Уласаў. Літоўцаў прадстаўляў Аўгусцін Янулайціс. У гэты дзень абмяркоўвалася разуменне

* Пачаткам гэтых контактаў можна лічыць 1906 г., калі на старонках «Газеты віленскай» (№46), галоўнага органа краёўцаў ліберальна-дэмакратычнага кірунку, быў надрукаваны артыкул Антона Луцкевіча «Аграрная праграма». Публікацыя знаёміла чытачоў польскай газеты з аграрнай праграмай БСГ. А.Луцкевіч падпісаўся псеўданімам «Ян Мялешка».

краёвасці. Пасля выступлення М.Ромэра распачалася дыскусія. У яе цэнтры апынулася пытанне наконт існавання рэальных сацыяльна-еканамічных фактараў самастойнасці Беларуска-Літоўскага краю. У выніку ўдзельнікі абмеркавання выказалі думку пра прысутнасць пэўных перадумоваў гэтай самастойнасці [27. Т. 2, с. 100]. «Чацвергі» Т.Урублеўскага быццам працягвалі традыцыі Таварыства шубраўцаў, адноўленага віленскім адвакатам яшчэ ў 1900 г. Гэтае Таварыства з'яўлялася свайго рода «салонам», удзельнікамі якога былі прадстаўнікі ўсіх палітычных кірункаў польскага руху, апрач нацыянальных дэмакратаў [421].

Увесень 1910 г. яшчэ адным дыскусійным цэнтрам стаўся Банкаўскі клуб, у якім збіраліся па аўторках. Асаблівасцю гэтых сходаў быў уздел у іх нацыянальных дэмакратаў. Дыскусіі і абмеркаванні былі важнай часткай грамадска-палітычнага жыцця горада, які заставаўся цэнтрам польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях. Менавіта тут выпрацоўваліся і развіваліся тыя ідэалагічныя мадэлі, якія пазней распаўсюджваліся па ўсім краі. На «чацвергах» і «аўторках» наладжваліся асабістыя контакты паміж прадстаўнікамі розных палітычных пльніяў і нацыянальных рухаў. Мажліва і яны адыгралі пэўную ролю ва ўзнікненні масонскіх ложаў, якія аўтэнтычныя.

Цікавай і важнай старонкай гісторыі грамадска-палітычнага жыцця края з'яўляюцца таксама масонскія ложы ў Вільні, Менску і Віцебску, якія існавалі з 1910 па 1916 г. Гэтыя тайныя арганізацыі ў вялікай ступені замянілі палітычную партыю, якую так і не здолелі стварыць леваліберальныя краёўцы. Галоўнай крыніцай для даследаванняў іх гісторыі з'яўляецца Дзённік Міхала Ромэра. Гэтыя славуты юрысти і палітычны дзеяч пакінуў амаль 40 тамоў штодзённых записаў. Першы з іх быў зроблены 1 студзеня 1911 г., а апошні – 18 лютага 1945 г., за некалькі дзён да смерці. Трыццаць чатыры тамы дзённіка захоўваюцца ў аддзеле рукапісаў Цэнтральнай бібліятэцы АН Літвы, астатнія – у аддзеле рукапісаў бібліятэцы Віленскага ўніверсітэта. Матэрыялы сталі даступныя для даследчыкаў адносна нядайна. Справа ў тым, што М.Ромэр дазволіў карыстацца запісамі толькі па прашэсці 25 гадоў пасля яго смерці. Першым заняліся вывучэннем дзённіка гісторыкі Літвы і Польшчы – В.Марцінкенас, Р.Мікніс, Я.Савіцкі, Б.Макаўскас, З.Соляк ды інш.

У ХХ ст. першая ложа ў Беларусі і Літве была створаная па ініцыятыве расійскіх масонаў у Менску ў 1910 г. Звесткі пра яе склад носяць пераважна фрагментарны і гіпатэтычны характар. Вядомы польскі даследчык Людвік Хас згадаў толькі двух мужчынскіх масонаў – лекара Тэадора Кодзіса [423, с. 222], які раней быў звязаны з партыяй «Праletарыят», а таксама юрыста і палітычнага дзеяча Казіміра Петрушевіча [423, с. 271]. Апошні ў 1898 г. удзельнічаў у працы I з'езда РСДРП у Менску як прадстаўнік сацыял-дэмакратичнай арганізацыі Екацерынаслава. Пазней пасяліўся ў гэтым горадзе. На момант утварэння ложы быў прыхільнікам ліберальнай ідэалогіі.

Пра ўздел Т.Кодзіса ў масонскай арганізацыі паведаміла ў сваіх успамінах Зофія Кодзіс-Фрэйерова. Паводле яе да менскай ложы належалі пераважна юрысты і лекары, людзі з рознымі палітычнымі перакананнямі

[8, с. 20-21]. М.Ромэр у Дзённіку, распавядаючы пра паездку ў Менск у верасні 1911 г. віленскіх краёўцаў і масонаў Браніслава Крыжаноўскага і Вітальда Абрамовіча, згадаў імёны Эдмунда Івашкевіча, Канстанціна Дземідзецкага-Дземідовіча, К.Петрусеўіча і Загорскага [27. Т. 2, с. 35]. Мэтаю паездкі быў пошук верагодных аўтараў для «Пшэглёнда віленскага». Цалкам мажліва, што сустрэча з вышэйназванымі менскімі юрыстамі была вынікам ранейшых масонскіх кантактаў. Таксама варта адзначыць, што Ежы Асмалоўскі, які ў 1912-1914 г. быў сябрам варшаўскай ложы «Вызваленне» («Wyzwolenie»), у 1915 г. у Менску часта наведваў дом адваката Эдмунда Івашкевіча. Яго звычайнімі суразмоўцамі падчас гэтых візітаў былі Казімір Петрусеўіч, Канстанцін Дземідзецкі-Дzemідовіч і Ігнацы Віткевіч [12, с. 13]. Магчыма менавіта гэтыя асобы і складалі «ядро» менскай ложы.

Напрыканцы 1910 г. у Вільні ўзнікла ложа «Лучнасць» («Jednosc»). Роль арганізатора адбыграў удзельнік першых з'ездаў Канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі Ежы Ром. Менавіта ён разам з братам Эліяшам, паводле сведчанняў Антона Луцкевіча, ужо ў 1908 або 1909 г. меў размову з Іванам Луцкевічам, з якой апошні даведаўся пра масонскія арганізацыі ў Расіі [377, с. 106-107]. Дарэчы, паводле М.Ромэра, спачатку масоны зварнуліся да Т.Урублеўскага. Але вядомы адвакат і прыхільнік краёвай ідэалогіі адмовіўся ад супрацоўніцтва [27. Т. 4, с. 403].

У ліку заснавальнікаў «Лучнасці» быў ўжо згаданы Ежы і Эліаш Ромы, браты Луцкевічы, літоўскі дзеяч Данатас Маліноўскас, прадстаўнік левіцы польскіх нацыянальных дэмакратаў доктар Людвік Чаркоўскі. У сакавіку 1911 г. у ложу быў прыняты Міхал Ромэр, які хутка стаў адным з лідараў віленскага масонства. Трэба адзначыць, што афіцыйнае запрашэнне ён атрымаў ад Івана Луцкевіча, што адлюстравалася ў дзённікам запісу [27. Т. 1, с.66].

У 1915 г. М.Ромэр даверыў свайму Дзённіку не толькі таямніцу існавання арганізацыі масонаў. Ён досьціц падрабязна спыніўся на ідэалогіі, якой прытымліваліся віленскія «братья». «Нашая задача, — пісаў палітык і публіцыст, — не знішчаць, не ламаць, не разбураць, а ствараць і ўдасканальваць. <...> Нашым падмуркам з'яўляюцца ідэі братэрства, любові і свабоды чалавечага духу. Нашае брацтва — гэта Саюз гуманізму ў шляхецкім і адначасова дзеясным значэнні гэтага слова. Мы імкнемся, каб нашыя лозунгі не сталі звычайнай фармальнасцю <...> Мы імкнемся зрабіць іх рэальнасцю сумлення, дзеянняў і дачыненняў у чалавечым сујекті; каб яны пранізілі адносіны як паміж асобнымі людзьмі, так і паміж усялякімі групамі, нацыямі і, нарэшце, сталі здабыткам усяго чалавецтва <...>. Закранаочы палітычны аспект масонскай дзейнасці, М.Ромэр падкрэсліў, што «брацтва» не з'яўляецца ні палітычным аб'яднаннем, ні партыяй. Аднак ва ўмовах расійскай дзяржавы арганізацыя, якая абавяшчае сваёй мэтай дасягненне свабоды чалавечага духа, непазбежна будзе займаць антыўрадавую палітычную пазіцыю. «Прычына ў тым, — сцвярджаў М.Ромэр, — што гэта дзяржаўная арганізацыя <...> і сама расійская дзяржаўнасць як канкрэтны гістарычны феномен ёсць найвялікшай перашкода дзеля рэалізацыі нашых прынцыпаў» [27. Т. 4, с. 403].

Міхал Ромэр паслядоўна адстойваў асноўныя прынцыпы краёвасці. Менавіта краёвасць для яго з'яўлялася найбольш адэкватнай формай палі-

тычнага існавання масонскіх лозунгай на тэрыторыі гісторычнай Літвы. У вялікай ступені менавіта намаганнямі М.Ромэр віленскія ложы сталі моцнымі цэнтрамі пропаганды краёвай ідэалогіі, якая супрацьстаяла ідэалогіі нацыянальнага шавінізма. Пры гэтым краёвасць зусім не перашкаджала сваім адэптам актыўна працаваць у рэчышчы ўласных нацыянальных рухаў.

Трэба заўважыць, што М.Ромэр успрымаў грамадства Беларуска-Літоўскага краю як адзінае і непадзельнае, прасякнутае пачуццём краёвай грамадзянскасці і незалежнае ад падзелу на асобныя нацыі [27. Т. 2, с. 252]. У грамадска-палітычнай дзеянасці ён імкнуўся да пабудовы «адзінага грамадскага будынку, а не шэрагу нацыянальных хатаў» [27. Т. 2, с. 89]. Падмуркам адзінага краёвага будынку аўтар Дзённіка лічыў дэмакратычны лад жыцця. На яго думку, толькі ў гэтым выпадку будуть створаныя адпаведныя ўмовы для ажыццяўлення патрабаванняў кожнага народу краю. Гэтае разуменне краёвасці істотна адрознівалася ад таго, якога прытырмліваліся яго калегі па групоўшы леваліберальных краёўцаў. Напрыклад, Людвік Абрамовіч разумеў краёвое грамадства як свайго роду канфедэрацыю самастойных і роўных нацыянальных супольнасцяў, кожная з якіх мела поўнае права на ўласнае нацыянальна-культурнае развіццё. Пры такім разуменні галоўным у краёвасці становілася магчымасць абароны інтарэсаў польскай супольнасці. Падобным чынам разумелі краёвую ідэю беларускія дзеячы (братья Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі, Іван Краскоўскі) – сябры масонскіх арганізацый. Адпаведна можна было весці гаворку пра польскіх і беларускіх краёўцаў. Аднак існаванне апошніх стала відавочным толькі пасля з'яўлення такіх органаў друку, як «Вячэрняя газета» (1911) і «Кур'ер краёвы» (1912).

Між тым у 1911 г. афіцыйна «абудзіліся» расійскія масоны. Аднаўленне іх дзеянасці адбылося без санкцыі «Вялікага Усхода Францыі». Расійскія масоны імкнуліся да стварэння самастойнай арганізацыі, якая павінна была аб'яднаныце усе ложы на тэрыторыі Расіі. У выніку паўстаў «Вялікі Усход Расіі», які лічыўся «нерэгулярнай» (псевдамасонскай) арганізацыяй. У 1913 г. арганізацыя атрымала назыву «Вялікі Усход народаў Расіі», што павінна было падкрэсліць станоўчынне «вярхушкі» расійскага масонства да ідэі дэмакратычнай федэратыўнай Расіі. Яна аб'ядноўвала ўжо каля 40 ложаў [422, с. 166]. Сярод іх былі дзве віленскія і адна менская.

У 1911 г. з «Лучнасці» выдзялілася ложа «Літва», якую ўзначаліў М.Ромэр. На момант падзелу ў склад «Лучнасці» ўваходзілі Ежы Ром як кіраунік, Людвік Чаркоўскі, Іван ды Антон Луцкевічы, Эліаш Ром, дзеячы польскага руху Вітальд Абрамовіч, Браніслаў Крыжаноўскі і Зыгмунт Нагродскі, Іван Прозараў як прадстаўнік рускай грамадскасці, беларускі палітык Іван Краскоўскі*, Майсей Брамсон, Ян Багушэўскі, а таксама дзеячы літоўскага руху Міколас Сляжэвічус і Міколас Біржышка [27. Т. 4, с. 404].

* Польскі даследчык Збігнєў Соляк лічыў І.Краскоўскага прадстаўніком рускай грамадскасці [469, с. 36]. Да рускіх адносіў І.Краскоўскага ў 1911 г. і М.Ромэр [27. Т. 2, с. 82]. Цалкам верагодна, што І.Краскоўскі ў гэты час належаў да той катэгорыі дзеячоў нацыянальна-культурнага памежжа, якія яшчэ вагаліся ў выбары нацыянальнай самаідэнтыфікацыі.

У ложу «Літва», апроч М.Ромэра, увайшлі таксама Б.Крыжаноўскі, З.Нагродскі, М.Сляжэвічус, І.Прозараў, І.Краскоўскі, А.Луцкевіч, Э.Ром і М.Брамсон. Пазней у ложу былі прынятыя дзеячы літоўскага руху Вацлавас Біржышка, Вацловас Бельскіс, Пеліксас Бугайлішкіс, Андрус Булёта, Юргіс Шаўлюс, Ёнас Вілейшыс, публіцыстка Феліцыя Барткевічэнэ-Повіцкайтэ, прадстаўнікі віленскай польскай грамадскасці Казімір Астахевіч, Эдвард Сакалоўскі і Уладыслаў Асмалоўскі, а таксама беларускі дзеяч Вацлаў Ластоўскі (1912). Апроч іх, з ложы «Лучнасць» перайшлі ў «Літву» А.Заштагут і М.Біржышка [27. Т. 4, с. 404].

Актыўная грамадска-палітычная і культурная дзейнасць сяброў віленскіх ложаў спрыяла пашырэнню краёвай ідэі ў яе ліберальна-дэмакратычнай форме. Амаль усе яны былі аўтарытэтнымі дзеячамі розных нацыянальных рухаў і мелі мажлівасць упłyўваць на іх ідэалогію, асабліва ў галіне міжнацыянальных адносін. Гэта адлюстравалася ў шматлікіх публікацыях «вольных муляроў» на старонках такіх віленскіх выданняў, як «Наша Ніва», «Lietuvos žinios», «Lietuvos ukininkas», «Przegląd Wilenski», «Kurier Krajowy» і «Вечерняя газета». Краёўцы-масоны ўваходзілі ў склад кірауніцтва многіх культурных таварыстваў і гаспадарчых арганізацый, дзейнасць якіх выходзіла далёка за межы Віленшчыны. Варта называць Таварыства сяброў навук у Вільне, Артыстычнае таварыства, Віленская таварыства падтрымкі хатніага рамяства і народнага мастацтва, Таварыства падтрымкі кааперацыі ды інш.

М.Ромэр пазней адзначаў: «Як уласна масонская арганізацыя мы не дзейнічаем, але ў многіх справах менавіта сярод нас выпрацоўваюцца дырэктывы і нараджаюцца ініцыятывы. Нашыя ложы маюць вялікі ўплыў на ўмацаванне ў свядомасці братоў краёвай пазіцыі» [27. Т. 4, с. 404]. На думку гісторыка Збігнева Соляка, менавіта на масонскіх пасяджэннях было прынятае рашэнне пра выстаўленне Браніслава Крыжаноўскага кандыдатам у дэпутаты IV Думы [469, с. 39]. Ложы прычыніліся таксама да выдання «Пшэгленда віленскага» і «Кур'ера краёвага», які стаў штодзённай польскамоўнай газетай краёвага і дэмакратычнага кірунку. Дарэчы, гісторыя арганізацыі абедзвюх газетаў паказала адсутнасць адзінства ў асяроддзі краёўцаў. Рознае разуменне краёвасці і польскіх нацыянальных інтэрэсаў стала падмуркам таго крызісу, які напаткай віленскага масонства ў 1913 г.

Асобна трэба адзначыць актыўнасць беларускіх дзеячоў, а менавіта Антона ды Івана Луцкевічаў, у прапагандзе краёвай ідэі. Беларусы спадзяваліся, што яе пашырэнне ўзмоцніць сацыяльную базу беларускага руху і паспрыяле яго падтрымцы дэмакратычнымі элементамі іншых рухаў. Якраз тыму яны і распачалі выданне польскамоўнага «Кур'ера краёвага» (1912). Пры гэтым удзел беларусаў у ёй заставаўся таямніцай для віленскай грамадскасці. На падобных пазіцыях знаходзілася рускамоўная «Вячэрняя газета», выданнем якой таксама кіравалі беларусы.

На старонках свайго Дзённіка М.Ромэр адзначыў тыя разыходжанні ў разуменні краёвасці, якія існавалі паміж ім і беларускімі палітыкамі. У прыватнасці, браты Луцкевічы і супрацоўнік рэдакцыі «Нашай Нівы» ў 1910-1911 г. Вітаўт Чыж, больш вядомы пад пседанімам «Ян Яленскі», на сходзе

сяброў віленскага Саюза прагрэсіўна-незалежніцкай моладзі 12 сакавіка 1911 г. заявілі, што праца дэмакратаў павінна ісці ў накірунку абуджэння беларускай і літоўскай нацыянальнай свядомасці. Сацыяльная прапаганда лічылася толькі наступным этапам дзеянасці [27. Т. 1, с. 71]. За месяц да гэтага падчас асабістай размовы Іван Луцкевіч заявіў М. Ромэру, што ўся-лякая польскамоўная дзеянасць дэмакратычных сілаў у сваім канчатко-вым выніку спрыяе ўмацаванию ў краі «клерыкалізма» і «рэакцыі» [27. Т. 1, с. 48]. Аўтар Дзённіка ацэніваў такую пазіцыю як нацыяналістычную, але ён неаднаразова выказваў упэўненасць, што ўрэшце рэшт браты Луцкеві-чы прызнаюць факт існавання польскага дэмагаса ў краі і адпаведна зразу-меюць адметныя нацыянальныя задачы дзеянасці польскіх прагрэсістаў.

Гэтае ўпэўненасць была вынікам досьць цеснага супрацоўніцтва М. Ромэра і кола яго аднадумцаў з беларускімі адраджэнцамі. Запісы Дзён-ніка студзеня і лютага 1911 г. сведчаць пра пастаянныя контакты ягонага аўтара з рэдакцыяй «Нашай Нівы». Напрыклад, 23-24 лютага 1911 г. М. Ромэр, выконваючы заказ рэдакцыі, працаваў над артыкулам, які быў прыс-вечаны дзеянасці псеўдabelарускіх таварыстваў «Крестьянин» і «Белорус-ское общество» [27. Т. 1, с. 54-55]. У студзені 1912 г. ён пераклаў для органа краёўца «Пишэглёнда віленскага» артыкул Аляксандра Уласава, які быў прысвечаны праблеме эміграцыі ў ЗША [27. Т. 2, с. 149].

Адзін з галоўных ідэолагаў прагрэсісцкай краёвасці з вялікім зада-
валыннем супрацоўнічаў з галоўнай беларускай газетай. «Кола супра-
цоўнікаў «Нашай Нівы», – пісаў М. Ромэр, – для мяне з'яўляецца адным з
самых прывабных і сімпатычных у Вільні. Ёсць у іх вялікая шчырасць волі,
моцная адданасць справе, якая ўспрымаецца імі не як механічная работа
або прафесійны абязязак, а як жывая творчасць, як найбольш поўная пра-
ява іх жыцця, іх энергіі, іх волі. Яны цалкам паглыбленыя ў свою справу,
толькі ёй і жывуть. Кожны з іх – адметная асона, кожны мае выразную і
непаўторную індывідуальнасць. Пэўная шаблоннасць думак і дзеянняў,
якую часта нараджае калектыўная праца, у беларусаў цалкам адсутнічае.
Яркая індывідуальнасць кожнага з іх тлумачыща шчырымі, сумленнымі
адносінамі да справы. Пры энергічнай дзеянасці індывідуальнасць не ніве-
ліруеца паводле пэўнага шаблону, а развіваецца, набывае выразныя кон-
туры, што спрыяе найбольш поўнаму выяўленню асобы» [27. Т. 1, с. 38].

Якраз у рэдакцыі «Нашай Нівы» ў лістападзе 1911 г. адбыўся сход, які
быў прысвечаны праблеме каардынацыі намаганняў усіх краёвых нацыя-
нальных супольнасцяў. Ініцыятарам схода быў рэдактар беларускай газеты
А. Уласаў. Літоўскіх палякаў прадстаўлялі В. Абрамовіч і М. Ромэр, белару-
саў – браты Луцкевічы і А. Уласаў, літоўцаў – М. Сляжэвічус, Кішка і С. Кай-
рыс, яўрэяў – Э. Ром, рускіх – І. Краскоўскі. Адзінам вынікам сходу было
агульнае прызнанне неабходнасці стварэння сумеснай інфармацыйнай
установы [27. Т. 2, с. 82]. Аднак канкрэтныя рашэнні не былі прынятыя.

Верагодна, ложы мелі непасрэднае дачыненне таксама да адраджэння
віленскага леваліберальнага краёвага друку. У каstryчніку 1911 г. З. Нагродскі¹
выказаў ідэю арганізацыі штодзённай газеты. В. Абрамовіч прапанаваў на

пасаду рэдактара свайго брата Людвіка. Пасля аўяднання «Кур'ера» з «Гонцам» Л.Абрамовіч у знак пратэсту пакінуў рэдакцыю «Кур'ера» і быў гатоў выцягнуць цалкам прысвяціць сябе працы ў новым выданні. Аднак ягоная кандыдатура выклікала незадавальненне многіх краёўцаў і ў першую чаргу М.Ромэра. Л.Абрамовічу не маглі выбачыць пераход з «Газеты віленскай» у «Кур'ер літэўскі» (1906). Супрацоўнікі «Газеты» ў свой час ўспрыніялі гэты пераход як зраду. М.Ромэр, апроч таго, лічыў Л.Абрамовіча «занадта правым» па сваіх поглядах [27. Т. 2, с. 3]. Варты адзначыць, што ў амбэркаванні кандыдатуры рэдактара ўдзельнічалі таксама беларускія і літоўскія дзеячы – сябры масонскіх арганізацый (браты Луцкевічы, А.Янулайціс ды інш.). Яны таксама не лічылі асобу Л.Абрамовіча адпаведнай пасадзе рэдактара краёвага выдання. М.Ромэр прапанаваў кандыдатуру Вітаўта Чыжа з «Нашай Нівы». Але падтрымкі сярод польскіх леваліберальных краёўцаў не знайшоў. Большаясь з іх усё ж такі выказвалася за Л.Абрамовіча. Сітуацыя змянілася толькі пасля таго як М.Ромэр заявіў свайго рода ультыматум. Ён наогул адмаўляўся быць у складзе рэдакцыі ў выпадку рэдактарства Людвіка Абрамовіча. Гэтая заява зрабіла моцнае ўражанне. Рэдакцыйны камітэт прыняў рашэнне адмовіцца ад кандыдатуры Л.Абрамовіча. Але пошуки новага рэдактара (М.Ромэр і З.Нагродскі нават выязжалі ў Варшаву і Люблін) не прынеслі пажаданых вынікаў.

Урэшце рэшт арганізатары адмовіліся ад ідэі штодзённай газеты і вярнуліся да прапановы выданні штотыднёвіка. Братья Абрамовічы ўзялі ініцыятыву ва ўласныя рукі. 12 лістапада 1911 г. іх намаганнямі быў выдадзены «нумар узорны» («okazowy») «Пшэглёнда віленскага». Новыя перамовы паміж братамі Абрамовічамі і колам М.Ромэра закончыліся пэўнымі кампрамісам. Рэдактарам штотыднёвіка станавіўся Л.Абрамовіч, які, аднак, не ўвайшоў у склад Рэдакцыйнага камітэту. Апошні павінен быў вызначаць ідэйныя кірункі і кантроліраваць працу рэдактара. У яго складзе апынуліся В.Абрамовіч, Я.Пілсудскі, Б.Крыжаноўскі, З.Нагродскі і М.Ромэр [464, с. 46]. Склад Рэдакцыйнага камітэту сведчыць пра з'яўленне ў Вільні польскага прагрэсісцкага краёвага органа, які прынцыпова адрозніваўся ад колішняй ідэі міжнацыянальнага краёвага выдання.

«Пшэглёнд віленскі» пачаў рэгулярна выходзіць з студзеня 1912 г. Апошні яго нумар быў датаваны 29 жніўня 1915 г. На думку Яна Юркевіча, выданне «Пшэглёнда» было першым пасля закрыцця «Газеты віленскай» значным арганізацыйным поспехам віленскіх прагрэсістаў-краёўцаў [428, с. 167-168]. Гэтую выснову падзяляе таксама Ян Савіцкі [464, с. 46-47]. Аднак нельга забываць, што значную ролю ў арганізацыі дзеянасці краёўцаў-прагрэсістаў адыгралі масонскія ложы «Лучнасьць» і «Літва». У склад гэтых ложаў уваходзіла практична ўся віленская эліта прагрэсістаў за выключчэннем Л.Абрамовіча і Т.Урублеўскага. Мажліва, якраз іх утварэнне было найбольшым арганізацыйным поспехам краёўцаў ліберальна-дэмакратычнага кірунку. Тым больш, што менавіта яно забяспечыла распаўсюджванне краёвай ідэалогіі сярод дзеячоў беларускага, яўрэйскага і літоўскага рухаў.

У лістападаўскім нумары «Пшэглёнда» адсутнічала канкрэтная праграма штотыднёвіка. Было толькі заяўлена, што газета будзе зыходзіць з прынцыпа краёвага грамадзянства. Пры гэтым беларускія і літоўскія землі хактартызavalіся як «адметны край, прасякнуты супольнымі інтэрэсамі, які ўяўляе адзіную тэрытарыяльную прастору і населены некалькімі народнасцямі, што маюць роўныя праваў ў вызначэнні ўласнага лёсу і лёсу ўсяго краю». Адначасова сцвярджалася, што газета з'яўляецца «дэмакратычным выданнем, якое будзе разглядаць сацыяльна-еканамічныя праблемы з пункту погляду народу». Таксама падкрэслівалася імкненне спрыяць развіццю польскай культуры і нармалізацыі нацыянальных адносін [209].

Адпаведна абвешчанай пазіцыі аўтары публікацыі «Пшэглёнда» выкryvalі палітыку згодніцтва [210. Nr 24]. Яны крытычна ацэньвалі дзейнасць Польскага кола ў III Думе і сцвярджалі, што згодніцкі курс павінен быць заменены дэмакратычным, які знойдзе падтрымку з боку дэмакратычнай Расіі [210. Nr 5]. Дума наогул ацэньвалася вельмі крытычна. Звярталася ўвага на тое, што яна ператварылася ў плацдарм для наступлення велікарускіх шавіністашаў па ўсёй краіне [210. Nr 25]. Адначасова крытыкаваліся праявы шавінізма ў дзейнасці польскіх нацыянальных дэмакрататаў [210. Nr 22]. Затое добразычліва ацэньвалася развіццё беларускага і літоўскага рухаў, дзейнасць яўрэйскіх арганізацый. Падкрэслівалася жыццёвая неабходнасць дэмакратызацыі польскай грамадскасці краю як непазбежнай умовы для навязвання контактаў з літоўскай і беларускай дэмакратычнай інтэлігенцыяй. Сцвярджалася, што толькі ў сумеснай краёвай працы з літоўцамі і беларусамі палякі зноўдуть апраўданне свайго знаходжання ў краі [210. Nr 17]. Будучыня Літвы і Беларусі звязвалася з ідэяй аўтаноміі [210. Nr 25].

Адным з найбольш актыўных аўтараў «Пшэглёнда» ў 1912 г. з'яўляўся М.Ромэр. Ён імкнуўся паўплываць на ідэйны кірунак выдання, зрабіць яго больш дэмакратычным і менш польскім. У красавіку 1912 г. на стронках «Пшэглёнда» быў надрукаваны артыкул М.Ромэра «Дэмакратыя і нацыянальнае развіццё». Аўтар раскрываў уласнае разуменне краёвасці. На яго думку, менавіта дэмакратызацыя грамадства ў XIX ст. і асабліва адмена прыгоннага ладу прыспешылі працэс фармавання асобных нацыянальных культур у краі. «Літоўцы» (ліцвіны – А.С.) пачалі дзяліцца на ўласна літоўцаў, палякаў і беларусаў. Тым не менш, сцвярджаў М.Ромэр, усе сацыяльныя праблемы, не выключаючы пытанняў этнакультурнага развіцця, захавалі агульнакраёвыя хактарты. А гэта высунула на пярэдні план факттар краёвай грамадзянскасці. М.Ромэр даказваў, што індывідуалізацыя этнакультурнага развіцця не знішчыла краёвай супольнасці, і краёвая дэмакратыя не замянілася польскай, літоўскай або беларускай. Больш таго яна нават зацікаўленая ў развіцці літоўскага, беларускага і мясцовага польскага рухаў [210. Nr 18].

Паступова становіліся відавочнымі разбежнасці поглядаў М.Ромэра і Л.Абрамовіча. Ужо ў студзені 1912 г. рэдактар настаяў, каб артыкулы М.Ромэра «Нацыяналізм і крэсы», а таксама «Гандаль і жыды», прайшлі папярэдніе абмеркаванне ў Рэдакцыйным камітэце. Пазней пасля артыкулаў

М.Ромэра ўсё часцей пачалі з'яўляцца рэдакцыйныя заўагі. Урэшце рэшт М.Ромэр пакінуў «Пшэглёнд» дзеля працы ў рэдакцыі «Кур'ера краёвага».

Дзейнасць «Пшэглёнда» разгорталася ў досьць цяжкіх умовах. Галоўнай праблемай было фінансаванне. Сродкі, што былі сабраныя на выданне, хутка разышліся, а колькасць падпісчыкаў расла вельмі марудна. У ліпені 1912 г. Міхал Ромэр адзначыў у сваім Дзённіку, што газета мае каля 300 падпісчыкаў (напачатку года было – 221 [464, с. 48]) і прыблізна столькі ж паасобнікаў разыходзіцца праз рознічны гандаль. У выніку гадавы дэфіцыт налічваў каля 1000 руб. [27. Т. 2, с. 324]. Праблема вырашалася з дапамогай фундатараў. Сярод іх былі, у прыватнасці, Аляксандр Лядніцкі, Казімір Астахевіч ды інш.

Наклад «Пшэглёнда віленскага» дае падставы для разважанняў пра ступень уплыву ідэалогіі краёуцаў ліберальна-дэмакратычнага кірунку. Лічбы дазваляюць сцвярджаць, што гэтыя ўплывы не былі значнымі. Па водле Яна Савіцкага, у наступныя гады наклад газеты нават зменшыўся [464, с. 48]. Але трэба ўлічваць, што «Пшэглёнд» быў разлічаны на тыя колы грамадства, якія займаліся выпрацоўкай грамадскага меркавання. З улікам гэтага орган краёуцаў ліберальна-дэмакратычнага кірунку заставаўся прыметнай з'явай грамадска-палітычнага жыцця. Асабліва відавочным гэта стала падчас выбараў у IV Дзяржаўную думу.

У гэты перыяд краёуцы-прагрэсісты яшчэ спадзяваліся на мажлівасць пераменаў у Расіі. У прыватнасці, яны лічылі верагодным прыход да ўладаў канстытуцыйных дэмакратаў. Дарэчы, адносіны з прадстаўнікамі партыі Народнай свабоды падтрымліваліся на розных узроўнях. У сакавіку 1912 г. Вільню наведаў адзін з кіраўнікоў гэтай партыі віцэ-старшыня Думы прафесар Грэдэскул. На кватэрэ Эліаша Рома адбылася яго сустрэча з М.Ромэрам, І.Прозаравым, А.Уласавым, А.Луцкевічам і Е.Ромам. Госця асабліва цікалі нацыянальнае пытанне.

Таксама важную ролю ў контактах з кадэтамі адыгрывалі масонскія сувязі. Аднак паступова прыйшло расчараўванне як палітычнымі мажлівасцямі канстытуцыйных дэмакратаў, так і шчырасцю іх праграмнага федэралізма.

Уласна польская нацыянальная ідэя на беларускіх і літоўскіх землях у перыяд дзейнасці III Думы была прадстаўленая польскімі нацыянальнымі дэмакратамі і сацыялістамі. Выбары ў Вільні (1907) паказалі, што ўплывы нацыянальных дэмакратаў у самым горадзе значна пашыраліся. Прыхільнік ідэалогіі Р.Дмоўскага Станіслаў Мацвеевіч пры падтрымцы каталіцкага духовенства ўпэйнена перамог Тадэвуша Урублеўскага. Найбольш кансерватыўная частка краёуцаў, якая аб'ядналася ў Краёвую партыю Літвы і Беларусі, пачала шукаць шляхі паразумення з нацыянальнымі дэмакратамі. Тым больш што партыя Рамана Дмоўскага напачатку XX ст. паступова перайшла на згодніцкія пазіцыі. Напрыклад, праграма партыі 1903 г. зыходзіла з недатыкальнасці дзяржаўнага ладу. Галоўнай мэтай абвяшчалася стварэнне ў кожнай частцы былой Рэчы Паспалітай умоваў, якія «будуць гарантаваць польскаму элементу магчыма найбольшую нацыянальную са-мастайнасць <...> самае шырокое развіццё нацыянальных сілаў і ўсебаковы

эканамічны, палітычны і цывілізацыйны прагрэс» [494, с. 129]. Дасягненне незалежнасці пераносілася ў будучыню.

Пра пэўнае паразуменне паміж кансерваторыі часткай краёўцаў і нацыянальнымі дэмакратамі сведчыць, напрыклад, кампраміс па пытанню аб дзейнасці фракцыі літоўскіх палякаў у III Думе. У рэзалюцыі Кіеўскага з'езду (1907) тэзіс самастойнасці Кала ад Літвы і Беларусі быў дапоўнены палажэннем пра яго салідарнасць з Колам ад Каралеўства Польскага па «агульнацыянальных спраўах». Праўда, на практицы гэтае палажэнне рэалізавалася толькі аднойчы, калі дэпутат ад Ковенскай губ. К. Завіша выступіў з асуджэннем праекту вылучэння Холмскай губ. з Каралеўства Польскага. Затое, пачынаючы з 1907 г., «Кур'ер літэўскі» ўсё часцей падтрымліваў пазіцыю «Дзеніка віленскага». Гэтая тэндэнцыя яшчэ больш узмоцілася пасля таго, як напачатку 1908 г. уладальнікамі «Кур'ера» стала група землеўласнікаў (А.Хаміньскі, К.Скірмунт, С.Ваньковіч ды інш.). Урэшце рэшт у 1911 г. адбылося аўтадннанне галоўнага органа краёўцаў кансерваторыі-ліберальнага кірунку з «Гонцам цодзенным», які адстойваў інтэрэсы партыі нацыянальных дэмакратоў. Новае выданне («Кур'ер віленскі», з студзеня 1912 г. ізноў «Кур'ер літэўскі») хоць і давала магчымасць выказвацца краёўцам, але ў большай ступені яно працавала на пашырэнне польскай нацыянальнай ідэі. У прыватнасці, «Кур'ер» актыўна ўключыўся ў барацьбу супраць этнакультурных патрабаванняў беларускага і літоўскага рухаў, рэзка крытыкаваў краёўцаў за іх нібыта «свядомае адварванне ад польскай нацыі» [193. № 100] і г.д.

Згодніцкая тэндэнцыя ў дзейнасці ПДНП былі звязаныя з надзеямі на перамены ў Расійскай дзяржаве. Аднак надзеі не спрайдзіліся. Згодніцтва не прынесла чаканых вынікаў. Гэта прызнаў Юзаф Хласка, адзін з найбольш прыметных дзеячоў сярод нацыянальных дэмакратоў на беларускіх і літоўскіх землях. На старонках «Кур'ера літэўскага» на самым пачатку 1912 г. ён заявіў, што ўлады «зноў адмаўляюць палякам у праве на развіццё ўласнай культуры, ізноў яны ўмешваюцца ў рэлігійнае жыццё» [193. № 1].

Пад кантролем нацыянальных дэмакратоў знаходзіўся Саюз нацыянальнай моладзі, які абвяшчаў сваімі галоўнымі задачамі абарону польскай мовы і польскага духу [500, с. 36-37], арганізація вучнёўскай моладзі «Зэт» («Zet»). Аднак апошняյа ў 1908 г. афіцыйна разарвала адносіны з нацыянальнымі дэмакратамі [417, с. 24]. Радыкальна настроеную польскую моладзь не магла задаволіць згодніцкая пазіцыя ПДНП. Сярод моладзі шырока сімпатіі да ППС, якая захавала вернасць лозунгу незалежнай Польшчы.

Як ужо адзначалася, у лістападзе 1906 г. адбыўся раскол ППС. Узнікла ППС-рэвалюцыйная фракцыя і ППС-левіца. Апошняя фактычна адмовілася ад лозунга незалежнасці. Дэлегаты яе I з'езда ў Цешыне (1907) абвясцілі сваёй галоўнай метай дасягненне сацыялістычнага ладу. Першачарговымі задачамі лічыліся звяржэнне самаўладдзя ў Расіі, утварэнне Расійскай дэмакратычнай рэспублікі і аўтаномія Польшчы ў яе межах. А вось ППС-рэвалюцыйная фракцыя па-ранейшым выступала за незалежнасць Польшчы. Аднак на яе з'ездзе ў Вене ў сакавіку 1907 г. была зробленая агаворка, што ў канкрэтных тагачасных умовах трэба змагацца за лад, найбольш

набліжаны да незалежнасці. Партыя, у якой галоўную ролю адыгрывала Юзаф Пілсудскі, працягвала падрыхтоўку да ўзброенага паўстання. Гэты курс быў пацверджаны на яе II з'ездзе (Вена, жнівень 1909 г.). Аднак у гэты ж час у ЦК партыі ўзнікла апазіцыя (Фелікс Перль) арыентацыі толькі на паўстанне. Апазіцыянеры звязвалі незалежнасць Польшчы або з рэвалюцыяй у Расіі, або з вялікай ёўрапейскай вайной. На гэтым жа з'ездзе ППС-рэвалюцыйная фракцыя перайменавалася ў «Польскую партыю сацыялістычную (ППС)».

У 1909 г. у Вільні быў створаны Саюз прагрэсіўна-незалежніцкай моладзі з выразнай сацыялістычнай афарбоўкай. Заснавальнікамі Саюза сталі адзін з будучых кіраўнікоў ППС Мечыслаў Недзялкоўскі, а таксама С. Стэфаноўскі, Л. Гнайніскі, В. Монгірд і М. Клёт. Менавіта яны запрашалі на свае сходы віленскіх краёўцаў-прагрэсістаў. М. Ромэр пасля першай сустэрэчы з моладдзю запісаў у Дзённіку, што сябры Саюза з'яўляюцца прыхільнікамі незалежнасці Польшчы і толькі з ёй звязваюць магчымасці развіцця ўласнай сацыяльна-палітычнай думкі, уласных імкненню і ідэалаў. У краёвых справах, як падалося М. Ромэру, яны абсалютна не арыентаваліся [27. Т. 1, с. 64]. Пазней ён жа адзначыў, што сябры Саюза «займаюць пазіцыі іншаземцаў у Беларусі і Літве» [27. Т. 1, с. 71].

Дзейнасць Саюза абмяжоўвалася вывучэннем польскай гісторыі і літаратуры з асаблівым ухілам у праблематыку антырасійскіх паўстанняў, пра-пагандай ідэі барацьбы за незалежнасць сярод сваіх калегаў, а па меры мажлівасці і сярод народу, вывучэннем сацыялістычнай дактрыны, Зрэшты, паводле В. Дабачэўскай, сяброву Саюза вабіла не столькі сацыялістычная ідэалогія, колькі ідэя незалежнасці [500, с. 36]. А яе прызнавала ў гэты перыяд адна ППС. Падобна на тое, што пад эгідай ППС дзейнічалі таксама віленскія харцёры, якія былі арганізаваны ў 1912 г. Першым іх кіраўніком з'яўляўся Б. Яцэвіч [500, с. 37].

Варта таксама згадаць пра буйную моладзевую арганізацыю «Вызваленне», якая прытырмлівалася хрысціянска-дэмакратычнай ідэалогіі і выступала за незалежнасць Польшчы. Дзейнічала яна пад лозунгам «Навука. Цнота. Айчына». Гэта арганізацыя ўзнікла на базе тайнага Таварыства філарэтаў, заснаванага яшчэ ў 1906 г. У яго арганізацыі актыўна ўдзельнічалі Ежы Змітровіч, сябра ЦК Канстытуцыйна-каталяцкай партыі Літвы і Беларусі. У 1908 г. ізноў жа пры ўздзеле Э. Змітровіча ўзнікла «Вызваленне». У спадчыну ад Таварыства філарэтаў яно атрымала не толькі хрысціянско-дэмакратычную ідэалогію, але і шматнацыянальныя характеристы. Польская даследчыца Аляксандра Бергман установіла факт прыналежнасці да «Вызвалення» аднаго з будучых кіраўнікоў беларускага руху ў міжваенны Польшчы сябра КПЗБ Браніслава Тарашкевіча [405, с. 144-145; 313, с. 15-16]. Ян Юркевіч заўважыў сяброву «Вызваленне» М. Недзялкоўскага [430, с. 72]. Відавочна, што і сярод сяброву «Вызваленне» прысутнічалі сімпатіі да сацыялістычнай ідэалогіі.

У 1912 г. польскія сацыялісты началі абмяркоўваць праблему адсутнасці арганізацыяў ППС на тэрыторыі гістарычнай Літвы. Орган друку польскіх сацыялістаў «Пшэдзьсвіт» змясціў на сваіх старонках артыкул

«У справе нашай партыйнай дзейнасці ў Літве». Аўтар публікацыі («St.Os...arz») зрабіў агляд усёй гісторыі дзейнасці польскіх сацыялістаў на беларускіх і літоўскіх землях. Аб'яднанне ППС у Літве з СДПЛ ён расцаніў як фактычную ліквідацыю першай. Новаствораная партыя заняла, па яго словах, пралітоўскую пазіцыю, варожа трактуючы палякаў. У выніку «польскі працуночы люд апынуўся ў сферы ўпłyvaў або польскіх клерыкальных і нацыянальна-дэмакратычных арганізацый або расійскай контррэвалюцыі». Аўтар артыкуула лічыў галоўнай задачай «аднаўленне арганізаціі, якая б аў'яднала польскі працуночы люд у Літве і выхоўвала яго ў духу ўзброенай барацьбы за незалежнасць краю ў саюзе з рэвалюцыйнай Польшчай» [208]. Аднак вырашыць паставуленую задачу аказалася вельмі складана. Сацыялістычная ідэалогія звычайна набывала нацыянальныя формы, а сацыяльная праграма перапліталася з этнокультурнай. Усё гэта абумоўлівала вузасць сацыяльной базы для распаўсюджвання ідэалогіі ППС.

Другім пасля Вільні цэнтрам польскага руху ў краі заставаўся Менск. Палякі Меншчыны мелі досьць моцныя эканамічныя пазіцыі, якія паспяхова ўмацоўвала Менскае сельскагаспадарчае таварыства на чале з нязменным старшынёю Эдвардам Вайніловічам (з 1906 г. пасаду намесніка пастаянна займаў Раман Скірун). Таварыства мела 4 секцыі (агранамічную, лясную, па жывёлагадоўлі і па канівадзтве) і камерцыйнае аддзяленне, утворанае яшчэ ў 1897 г. У міжрэвалюцыйны перыяд Таварыства працягвала пашыраць сферу сваёй дзейнасці. Па яго ініцыятыве было арганізаванае Менскае таварыства ўзаемнага страхавання сельскіх гаспадаў (Вітольд Лопат), Таварыства вінакуранных заводчыкаў, Лясная біржа ды інш. Як заўважыў Захар Шыбека, Таварыства паступова набывала харктэр манапалістычнага саюза ў сельскагаспадарчай вытворчасці [395, с. 225]. Апроч яго, дзейнічалі Таварыства ўзаемнага крэдыта (дырэктар Урбан Крупскі) і Гандлёвы банк (Зянон Кон). Гэтыя ўстановы распаўсюджвалі сваю дзейнасць таксама на Магілёўшчыну і Віцебшчыну.

Трэба таксама называць Менскае дабрачыннае таварыства, якое было заснавана яшчэ напрыканцы XVIII ст. Таварыства ўтрымлівала прытулак для сіротаў і шпіталь для бяздомных. Але адначасова яно вяло польскую культурна-асветніцкую працу. Найбольш актыўнымі дзеячамі Таварыства быў Ігнацы Віткевіч, Канстанцыя Вярыга-Дарэўская і Ядвіга Кастрравіцкая [4, с. 59-60].

Палякі традыцыйна дамінавалі ў гарадской думе. Гэтая перавага тлумачылася тым, што мясцовая польская суполка валодала большай часткай гарадской маёрасці. Напрыклад, у 1909 г. Дума Менска складалася з 35 палякаў і 7 прадстаўнікоў іншых народаў [59, с. 48]. Гарадскім галавою пастаянна абіраўся прадстаўнік мясцовых палякаў. З канца XIX ст. і да 1917 г. гэту пасаду займалі граф Караль Чапскі, Райкевіч, Валовіч, Стэфановіч і Станіслаў Хжанстоўскі [395, с. 49-54].

Найбольш значным палітычным поспехам польскай грамадскасці Меншчыны стала абронне ў 1906 г. сямі яе прадстаўнікоў дэпутатамі Дзяржавнай думы [373, с. 131-132]. Аднак у далейшым дзяячуночы намаганням губернскіх і епархіальных уладаў Меншчына стала апірышчым чарнасоценных элементаў.

Пасля рэвалюцыі дзейнасць «беларускіх палякаў» абмяжоўвалася пераважна гаспадарчымі і культурна-асветніцкімі справамі. Найбуйнейшымі арганізацыямі былі «Асвета», «Агніска» і «Сокал», афіцыйна дазволеная напрыканцы 1906 – у 1907 г. [373, с. 163]. Мэтаю «Асветы», якая нелегальна існавала ўжо ў сярэдзіне 1905 г., было развіццё сеткі польскіх школаў на Меншчыне. Яе стваральнікамі былі ксёндз Казімір Міхалькевіч, Ян Оффенберг, Міхаліна Лэнска і Мечыслаў Пароўскі [480, с.55]. За кароткі час свайго законнага існавання «Асвета» здолела дасягнуць значных поспехаў у стварэнні сістэмы польскамоўнага навучання. Апроч школаў, ладзіліся курсы па ліквідацыі непісьменасці, адкрываліся польскія бібліятэкі, арганізоўваліся курсы для польскіх настаўнікаў [4, с. 86-87]. Увосень 1909 г. дзейнасць «Асветы» ў Менскай губ. была забаронена. Аднак таварыства не знікла. Яно зноў перайшло на нелегальнае становішча. Паводле ўспамінаў М. Пароўскага, кожны год арганізоўваліся нелегальныя з'езды польскіх настаўнікаў, узрастала колькасць польскіх школаў. Хоць пры гэтым зменшылася колькасць вучняў [4, с. 87-89].

Прыметную ролю ва ўмацаванні польскіх культурных пазіцыяў на Меншчыне адыгрываў таксама Польскі клуб «Агніска». Сярод яго заснавальнікаў вылучалася постаць дэпутата І Думы Яўстаха Любаньскага. Пры клубе існавала польская бібліятэка (больш за 5 тыс. тамоў), чытальня з пeryядычнымі выданнямі на польскай, рускай, французскай і англійскай мовах, ладзіліся публічныя лекцыі. Яшчэ адна бібліятэка польскай літаратуры была арганізаваная пры спартыўна-турыстычным таварыстве «Сокал». Гэтая арганізацыя (першы кіраўнік Казімір Вэйхерт [4, с. 58]) выразна пэракрошла тыя мэты, што былі зафіксаваны ў яе праграме.

Менскі «Сокал» распачаў сваю дзейнасць у ліпені 1907 г. Прыйярытэтным кірункам было фізычнае выхаванне (гімнастыка і грэбля). Але лозунг таварыства – «У здаровым целе – здаровы дух» – прадугледжваў таксама цалкам іншыя віды дзейнасці. Польскі даследчык Дарыуш Тарасюк лічыць адным з галоўных кірункаў працы «Агніска» і «Сокала» арганізацыю тэатральных пастановак. У 1907 г. была створаная драматычная секцыя «Агніска» (кіраўнік Наталля Болдвін-Рамультова), тэатральная трупа «Сокала», Актарска-драматычнае таварыства (Тадэвуш Рэйф-Арлоўскі). Апошняе супрацоўнічала як з «Агніском», так і з «Сокалам». Менавіта з Т.Рэйф-Арлоўскім была звязаная пастаноўка ў чэрвені 1908 г. на менскай сцэне «Дзядоў» Адама Міцкевіча [480, с. 57]. Трэба адзначыць высокую актыўнасць менавіта тэатральнай дзейнасці. У 1909 г. трупа «Сокала» адыграла 44 спектакля і арганізавала 3 маскарада, 6 бацькоўскіх і 3 дзіцячыя вечарыны. У наступным годзе было 35 спектакляў, 6 канцэртаў, 28 бацькоўскіх вечарынаў ды інш. [479, с. 82].

Галоўнай праблемай арганізацыі польскага тэатральнага жыцця ў Менску была адсутнасць фінансаў. Гэта ў сваю чаргу нараджала кадравыя цяжкасці. Менавіта яны прычыніліся да ўпадку драматычнай секцыі «Агніска». Затое «Сокал» у лістападзе 1911 г. здолеў прышыгнуць да кіраўніцтва сваёй тэатральнай трупай вядомага актора і дырэктара правінцый-

ных тэатраў Эдмунда Купецкага, з якім звязаная актыўізацыя тэатральнага жыцця. Па падліках Д. Тарасюка, штогод польскую сцэну Менска наведвалі 5-8 тыс. гледачоў. Калі пераважную частку гледачоў «Агнісکа» складалі багатыя мяшчане і землеўласнікі, то тэатральная трупа «Сокала» арыентавалася на ніжэйшыя колы гарадскога насельніцтва [480, с. 58]. Таксама актыўна наведвалі тэатральныя пастаноўкі прафесійная інтэлігенцыя з ліку беларускіх палякаў. Актыўнасць «Сокала» прыцягнула ўвагу ўладаў. У лістападзе 1911 г. у сядзібе «Сокала» быў зроблены вобыск. Шукалі сліды антыдзяржаўнай дзеянасці, але нічога «крымінальнага» не знайшлі. Тым не менш двойчы ўладамі прадпрымаліся спробы зачыніць Таварыства. Апошні раз нагодай для гэтага была польскамоўная літаратура ў бібліятэцы. Аднак кіраўніцтва здолела адстаяць свае права.

Значна горш абстаялі спрабы з польскім друкам у Менску. Першыя спробы заснавання польскага перыядычнага органа мелі месца ўвесень 1907 г. і былі звязаныя з асобай Владзімежа Двожачка. У красавіку 1905 г. ён перарабраўся ў Менск з Варшаўскай губ. Гэты выпускнік Венскага юніверсітэту спачатку планаваў адкрыцца аддзяленне «Кур'ера літэўскага». Напрыканцы верасня 1907 г. губернатар дазволіў яго стварэнне. Але ўжо праз два месяцы В. Двожачак ізноў звярнуўся да ўладаў з прашэннем дазволіць выданне штотыднёвой газеты «Пагоня» («Pogoń»). Першым пунктам у праекце выдання стаяла публікацыя артыкулаў «крэлігійна-маральнага кірунку». Апроч таго, планаваліся публікацыі гісторычнага, грамадскага і палітычнага характару, літаратурны раздзел ды інш. І гэтае прашэнне было задаволенае [146]. Аднак газета так і не выйшла. Мажліва, рэалізацыі гэтага выдавецкага праекта перашкодзіла адсутнасць фінансавых сродкаў.

Тым не менш у 1907 г. у Менску ўсё ж такі з'явілася польскаяе выданне. Гэта быў каталіцкі штотыднік «Страж іменя Марыі» («Straż imienia Maryi»). У 1910 г. ён стаў называцца «Гвядза заранна» («Gwiazda zaranna»). Штотыднік выходзіў невялікім накладам і асаблівай папулярнасцю не карыстаўся. Польскі гісторык Тадэвуш Зянкевіч наогул лічыць першым перыядычным польскім выданнем «Менскія календары» («Kalendarz Miński»), якія спачатку выдавала Менскае дабрачыннае таварыства (1907, 1908). Каляндар на 1910 г. выдала рэдакцыя «Стражы іменя Марыі». Аднак паводле Т. Зянкевіча, весь наклад быў рэквізіваны. Цэнзары звярнулі ўвагу на тое, што Менск у тэкстах календара трактуеца як горад не Расійскай, а «Літоўскай дзяржавы» [508, с. 40-41]. Апошні нумар Менскага календара выйшаў у 1912 г. У гэтым самым годзе В. Двожачак выдаў аднадзёнку «Над Свіслаччу» («Nad Swisłoczu»). Аналіз публікацыі рэдактара сведчыць пра ягоную прыхільнасць да ідэалогіі нацыянальных демакрататаў, хоць аднадзёнка прэтендавала на ролю беспартыйнага выдання. Аднак і ў гэтым выпадку мы сустракаемся з беларуска-літоўскім варыянтам ідэалогіі партыі Рамана Дмоўскага, які ў міжрэвалюцыйны перыяд адрозніваўся пэўнай талерантнасцю. Працягам аднадзёнкі стаў штотыднёвік з той самай назвай, які пачаў выходзіць у кастрычніку 1914 г.

Д. Тарасюк звярнуў увагу на дзейнасць менскай кнігарні Вацлава Макоўскага. Яна не толькі гандлявала польскай літаратурай і перыядычнымі выданнямі. Кнігарня адначасова з'яўлялася свайго роду польскім клубам, бо ўдзельнічала ў арганізацыі публічных лекцыяў, распаўсюджвала білеты на польскія культурныя мерапрыемствы. Яе ўладальнікі мелі дачыненне да тайнага польскамоўнага навучання на беларускіх землях. Менавіта праз кнігарню дастаўляліся падручнікі для тайных школаў [480, с. 60].

Значна слабей разгортвалася польская асветніцкая і культурная праца ў іншых цэнтрах Беларуска-Літоўскага краю. Напрыклад, у Гародні ў 1910 г., як сцвярджаў карэспандэнт часопіса «Пабудка» («Pobudka»), галоўнай праявой польскага культурнага жыцця былі музычныя вечарыны ў клубе «Музаз». Ён жа звярнуў увагу, што ў школах не вывучаецца польская мова, бо адсутнічаюць настаўнікі [206].

Значную ролю ў грамадска-палітычным і культурным жыцці беларускіх палякаў адыгрывала каталіцкае духавенства. Ягоныя намаганні моцна прычыніліся да ўмацавання польскасці на беларускіх землях. Вось што адзначаў у сваіх успамінах адзін з кіраўнікоў «Асветы» М. Пароўскі: «У нядзелі і святочныя дні касцёлы былі перапоўнены вернікамі. Каталіцкае духавенства выконвала вялікую ролю пашырэння свядомасці сярод польскага насельніцтва Крэсай. Перш за ўсё дзякуючы ўплывам касцёла вісковая каталіцкае насельніцтва вылучалася сярод свайго окружэння больш высокім узроўнем культуры. Польскасць і касцёл на Крэсах былі непарыўна злучаныя паміж сабой» [4, с. 50].

М. Пароўскі добра арыентаваўся ў сітуацыі. У Раду «Асветы» ўваходзілі ксяндзы Казімір Вукраба, Адам Лісоўскі, І. Крукоўскі. Адным з кіраўнікоў Менскага дабрачыннага таварыства быў ксёндз Міхал Сяўрук. Менавіта прадстаўнік мясцовага каталіцкага духавенства менскі дэкан Казімір Міхаль-кевіч пасля высылкі ў каstryчніку 1907 г. віленскага біскупа Э. Ропа начаў выконваць ававязкі адміністратара Віленскай дыяцэзіі. Ён спрабаваў працягваць курс свайго папярэдніка і па меры мажлівасці ўлагоджваць міжэтнічныя супяречнасці сярод каталіцкага насельніцтва.

Безумоўна, важней падзеяй у жыцці каталікоў Меншчыны стала асвяшчэнне ў лістападзе 1910 г. у Менску касцёла св. Сымона і св. Алена. Упершыню пытанне аб дазволе будаўніцтва касцёла ў Менску было ўзнятэ католікамі яшчэ ў 1897 г. Гарадская дума падтрымала хадайніцтва, але ні МУС, ні менскі губернатар сваёй згоды не далі. У 1903 г. у менскую гарадскую думу паўторна было накіравана паданне вернікаў. Дума зноў падтрымала просьбу і нават выдзяліла пад будаўніцтва пляц у горадзе. Галоўным фундарам будоўлі стаў Эдвард Вайніловіч, які трактаваў яе між іншым як упрашальную ахвяру, звязаную з заўчаснай смерцю сына Сымона і дачкі Алены. Міністэрства ўнутраных спраў дало згоду ў сакавіку 1905 г. Будаўніцтва ішло досыць хутка, і ў верасні 1910 г. магілёўскі арцыбіскуп ксёндз Ключынскі зацвердзіў новую менскую пафлю. Пробашчам быў прызначаны былы Ігуменскі дэкан ксёндз Вітольд Тамашэўскі [333, с. 36]. Ва ўрачыстым асвячэнні новага храма 21 лістапада 1910 г., якое выкананаў

ксёндз-дэкан В.Чачот, прыняло ўздзел амаль усё менскае каталіцкае духавенства, фундатары, шмат паважаных гараджанаў. М.Пароўскі сцвярджаў, што на ўрачыстасці прысутнічаў нават губернатар Мусін-Пушкін, які пры вынасে хрысціянскіх рэлігвій апусціўся на калені [4, s. 52].

Падобных поспехаў у гісторыі каталіцкага касцёла ў разгляданы перыяд было нешмат. Значна часцей прыходзілася змагацца за захаванне тых пазіцыяў, якія былі дасягнутыя падчас рэвалюцыі 1905-1907 г. Улады зноў спрабавалі ўвесці ў касцёл рускую мову, зрабіць рускамоўным выкладанне закона Божага для дзяцей беларусаў і ўкраінцаў. Варшаўская газета «Слова» ў чэрвені 1911 г. паведамляла пра туго вымову, якую зрабілі чыноўнікі МУС адміністратару Віленскай дыяцэзіі ксяндзу Казіміру Міхалькевічу. Абурэнне чынавенства выклікала тое, што з нагоды 50-годдзя адмены прыгоннага ладу ў касцёлах дыяцэзіі адбылося святочнае набажэнства, падчас якога казанні гучалі на польскай і літоўскай мовах. У адказ на крытыку ксёндз-адміністратар заявіў, што рускіх каталікоў у Літве няма. Адпаведна адсутнічаюць падставы для ўвядзення рускай мовы.

Трэба адзначыць, што пэўным прыкрышчём гэтых урадавых спрабаў былі дэмагагічныя заявы пра культурныя інтарэсы беларусаў. Пры гэтым істотную ролю ў прыспышванні русіфікацыі Беларусі адыгрывалі веліка-рускія шавіністы кшталту Л.Саланевіча, С.Кавалюка, П.Бывалькевіча, якія на гроши ўрада П.Сталыпіна стваралі псеўдабеларускія арганізацыі («Северо-Западное вече», «Крестьянин», «Белорусское общество») і выдавалі псеўдабеларускія газеты («Белорусская жизнь»).

Адносіны каталіцкага духавенства да беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння заставаліся даволі складанымі. Каталіцкі касцёл выразна супрацьстаяў палітыцы русіфікацыі, якая ў перыяд дзейнасці ўрада П.Сталыпіна быццам набыла другое дыханне. Ва ўмовах польска-расійскага змагання касцёл у сваёй культурна-асветніцкай дзейнасці заставаўся аплотам польскасасці на беларускіх і літоўскіх землях. Аднак нельга не адзначыць тую вялізарную ролю, якую адыграла каталіцкае духавенства ў разортванні літоўскага руху. Дастатковая згадаць жмудскага біскупа М.Валанчуса (1801-1875), які адначасова з'яўляўся літоўскім пісьменнікам і гісторыкам. Напачатку ХХ ст. дзейнасць літоўскага каталіцкага духавенства ўяўляла прыкметную плынь нацыянальнага руху. Пэўныя дачыненні каталіцкага духавенства да беларускага руху можна заўважыць толькі ў часы рэвалюцыі 1905-1907 гг. Варты прыгадаць прыхильнае стаўленне да беларускай мовы як мовы катэхізацыі, а ў будучым і мовы дадатковага набажэнства віленскага біскупа Э.Ропа. Беларускі рух у асяроддзі каталіцкага духавенства пачынаўся ў Віленскай духоўнай семінарыі і ў Пецярбургской духоўнай акадэміі. У 1911 г. у семінарыі ўзнік беларускі гуртак, якому было дазволена мець уласную бібліятэку. Праз год гуртак з'явіўся ў Духоўнай акадэміі. Яго дзейнасць падтрымаў прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла [323, с. 87].

Цікаласць да беларускага руху агарніла не толькі семінарысцкую моладзь. Увесень 1909 г. у Гародні ксяндзом Францішкам Грынкевічам быў заснаваны гуртак беларускай моладзі. Ягонымі сябрамі сталі вучні

старэйшых класаў Гарадзенскай гімназіі. Сярод іх былі Людвіка Сівіцкая, пазней больш вядомая пад сваім паэтычным псевданімам «Зоська Верас», будучы вядомы беларускі палітык Пётр Аляксюк ды інш. Мэтаю гуртка было аб'яднанне гарадзенскай беларускай моладзі, самаадукацыя і арганізацыя беларускага культурнага жыцця ў горадзе і наваколлі. Гурткі быў нелегальны, але дзякуючы таму, што ксёндз Ф.Грынкевіч быў выкладчыкам Закона Божага, бяспека сходаў гарантавалася.

19 лютага 1910 г. у Гародні адбылася першая ў XX ст. беларуская вечарына. Яе праграма ўключала рэферат П.Аляксюка «Беларусы і іх нацыянальнае Адраджэнне», беларускія песні і вершы, пастаноўку аднаактавай п'есы Марка Крапіўніцкага «Па рэвізіі». Пазней гурткі ладзіў падобныя вечарыны ў навакольных вёсках. У 1910-11 навучальным годзе гурткі значна пашырыўся. Цяпер ён складаўся з трох секцыяў: малодшай, сярэдняй і старэйшай. Была сабраная бібліятэка беларускай літаратуры. Аднак пад ціскам духоўных уладаў Ф.Грынкевіч быў вымушшаны адысці ад кіраўніцтва. Гэта прывяло да дэзарганізацыі дзейнасці беларускай моладзі. Гурткі спыніў сваё існаванне ў 1913 г., а яго апошняй справай стала выданне аднадзёнкі «Колос беларускай нівы» [226, с. 1-11].

У першую паслярэвалюцыйную «пяцігодку» асноўныя намаганні дзеячоў польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях былі накіраваныя на абарону дасягненняў перыяду рэвалюцыі. Галоўную ролю ў гэтай абароне адыгрывалі прадстаўнікі літоўскіх і беларускіх палякаў у III Думе і Дзяржаўнай радзе. Іх «зорным часам» сталася абмеркаванне ў Думе (травень 1910 г.) і ў Дзяржаўнай радзе (люты-сакавік 1911 г.) законаапраекта пра земствы на тэрыторыі Валынскай, Віцебскай, Кіеўскай, Магілёўскай, Менскай і Падольскай губ. Актыўнасць прадстаўнікоў літоўскіх і беларускіх палякаў, аргументацыя іх выступленняў засведчылі высокі інтэлектуальны ўзровень дэпутатаў і пацвердзілі іх прыхільнасць краёвай ідэалогіі.

Па-за гэтымі дзяржаўнымі ўстановамі ішла вялізарная праца па стварэнні палітычных арганізацый, якія павінны былі ўзмоцніць пазіцыі мясцовых польскай грамадскасці ва ўмовах наступу правых сілаў і вялікарускіх нацыяналістаў. Эта праца яшчэ раз паказала дамінаванне ў польскім руху краёвага кірунку. Якраз краёўцы дасягнулі найбольшага арганізацыйнага поспеху. Праўда, гэты поспех не датычыў легальных палітычных арганізацый і партый. Ні Краёвая партыя Літвы і Беларусі, ні ПДС, ні Польскі саюз краёвай працы не здолелі стаць масавымі і аўтарытэтнымі арганізацыямі. Поступ прыйшоў у галіне нелегальнай дзейнасці. Віленскія масонскія ложы «Лучнасы» (1910) і «Літва» (1911) сталі цэнтрамі пропаганды краёвай ідэалогіі ў яе дэмакратычна-ліберальным варыянце. У вялікай ступені дзякуючы ім гэтаю ідэалогія знайшла прыхільнікаў сярод дзеячоў беларускага і літоўскага рухаў, сяброў рускіх і яўрэйскіх дэмакратычных таварыстваў. У прыватнасці, прынцыпы краёвай ідэалогіі ў гэты перыяд падзялялі браты Антон ды Іван Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі ды інш.

Безумоўным поспехам краёўцаў-левалібералаў стала выданне з лістапада 1911 г. штотыднёвіка «Пшэглёнд віленскі», які аднаўляў традыцыі колішняй «Газеты віленскай» (1906). Артыкулы краёўцаў таксама з'яўляліся на старонках беларускай «Нашай Нівы». Наогул іх публіцыстычнае дзеяньні было практычным ажыццяўленнем асноўных прынцыпаў краёвай ідэалогіі.

Поспехі краёўцаў дэмакратычна-ліберальнага кірунку адлюстравалі тэндэнцыю лібералізацыі краёвай дактрыны, якая стала адчувальнай нават у лагеры кансерватыўна-ліберальных прыхільнікаў гэтай дактрыны. Апошнія перажывалі не лепшы час. Дамінаванне іх праdstаўнікоў у Дзяржаўнай думе і Дзяржаўнай радзе было слабым суцяшэннем. Краёўцы-правалібералы не здолелі стварыць партыю. Краёвая партыя Літвы і Беларусі, якая ўзнікла ў чэрвені 1907 г., аказалася нежыццяздольнай. «Кур'ер літэўскі» ўсё больш пападаў пад уплыў нацыянальных дэмакратоў. А ў 1911 г. гэты орган друку наогул аб'яднаўся з газетай сяброў ПДНП віленскім «Гонцам цодзенным». Падобна на тое, што гэтым аб'яднаннем частка краёўцаў кансерватыўна-ліберальнага кірунку спрабавала ўзмоцніць свае пазіцыі. Да-лёка не ўсе пагадзіліся з такім варыянтам пераадолення крызісу. У свядомасці іншых (Раман Скірмунт, Канстанцыя Скірмунт, Аляксандар Ельскі) краёвасць паступова ператваралася ў беларускасць або літоўскасць, што, праўда, не азначала поўнага адказу ад польскасці.

Пазіцыі краёўцаў абодвух кірунку аслабляліся адсутнасцю адзінства ў разуменні мэтаў і задачаў «краёвай» дзеяньні. Адлюстраваннем гэтага былі даволі жорсткія спрэчкі паміж Іпалітам Корвін-Мілеўскім і Эдвардам Вайніловічам, Міхалам Ромэрам і Людвікам Абрамовічам. Што датычыць апошніх, то Л.Абрамовіч надэтнічнаму разуменню краёвасці, якое было харектэрнае для М.Ромэра, супрацьпаставіў ідэю сужыцця розных нацыяў Беларуска-Літоўскага краю, у якім імкнучыся забяспечыць за літоўскім палякамі лепшыя пазіцыі.

Польская нацыянальная ідэя ў гэты перыяд была найбольш адчувальнай ў культурна-асветніцкай дзеяньні. Нават дэпутаты Польска-літоўска-беларускага кола ў III Думе, якія ў палітычных пытаннях дэмантравалі выразную краёвасць, становіліся «тыповымі» палякамі, калі ішло аблеркаванне школьнай праблемы. Варта азначыць, што даволі буйнымі цэнтрами польской культуры становіцца ў гэты час Менск.

Трэба таксама заўважыць, што шэраг моладзевых арганізацыяў («Саюз прагрэсіўна-незалежніцкай моладзі», «Вызваленне», «Зэт», «Саюз нацыянальнай моладзі», менскі «Сокал» ды інш.) актыўна падтрымлівалі ідэю незалежнасці Польшчы. Пры гэтым гістарычнае Літва разглядалася як звычайныя «крэсы». А вось краёўцы не адчуvalі падобнай моладзевай падтрымкі, хоць М.Ромэр і спрабаваў пашырыць «краёвія» ўплывы на віленскую польскую моладзь. Гэтая сітуацыя засведчыла набліжэнне пэўнага пералому ў суадносінах нацыянальнай і краёвай ідэі.

§ 2. Польскі грамадска-палітычны рух у перыяд выбараў і дзейнасці IV Дзяржаўной думы (1912 – 1917)

У апошнія перадваенныя гады Расія дасягнула пэўнай стабілізацыі палітычнага і сацыяльнага жыцця. Прыйчым стабілізацыя суправаджалася эканамічным ростам і поспехамі ў культурным развіціем. Па меркаванні Р.Пайпса, у краіне назіраўся выразны паварот да кансерватызма, шырыліся патрыятычныя настроі сярод адукаваных колаў насельніцтва [365, с. 218]. На ролю кіруючай палітычнай сілы прэтэндавалі правыя. Менавіта яны прычыніліся да адстаўкі ў студзені 1914 г. старшыні ўрада У.Какоўца. Яго замяніў 75-гадовы Іван Гарамыкін. Аднак якраз дамінаванне правых выклікала крызіс «трэцечэрвенскай палітычнай сістэмы», якая ў сацыяльным плане ўяўляла кампраміс паміж самаўладдзем, памеснымі дваранствам, бюрократыяй і буржуазіяй. Ліберальныя партыі расійскага палітычнага спектра ў 1912 – 1914 г. значна ўзмоцнілі крытыку ўрада. У прыватнасці, на партыйнай канферэнцыі акцябрыстаў у 1913 г. Аляксей Гучкоў заявіў пра разрыў дамовы з урадам, палітыка якога «пагражае канстытуцыйнаму прынцыпу» [364, с. 290].

Палітычная мадэрнізацыя відавочна адставала ад змяненняў у эканамічнай і культурнай сферах. Нягледзячы на знешнюю стабільнасць, у краіне зноў абастрэсліся праблемы, якія не былі вырашаныя ні рэвалюцыяй 1905–1907 г., ні «сталыпінскай» аграрнай рэформай. Даследчыкаў гэтага перыяду, як заўважыў Р.Пайпс, найбольш уражвае атмасфера ўсеагульнай нянявісці, якая панавала ў грамадстве: «Манархісты зневажалі лібералаў і сацыялістаў. Радыкалы ненавідзелі «буржуазію». Сяляне скоса пазіралі на тых, хто выйшаў з аблічыны, каб весці самастойную гаспадарку. Украінцы ненавідзелі яўрэяў, мусульмане – армянаў, казахі-качэўнікі ненавідзелі і маўрылі выгнаць рускіх, якія пасяліліся ў іх крае пры Сталыпіне. Латышы гатоўыя былі кінуцца на памешчыкаў-немцаў. Усе гэтыя паццупі стрымліваліся выключна сілай – войскам, жандармерыяй, паліцыяй, якія і самі знаходзіліся пад паставленым абстрэлам злева. Паколькі палітычныя інстытуты і працэсы, здольныя мірна вырашыць гэтыя канфлікты, так і не сфармаваліся, было цалкам верагодна, што раней або пазней усё зноў пойдзе шляхам гвалту, шляхам фізычнага знішчэння тых, хто стаіць на дарозе той ці іншай з варагуючых груповак» [365, с. 219].

Пэўным рубяжом у грамадска-палітычным і нацыянальна-культурным жыцці ў апошнія пяцігоддзе гісторыі Расійскай імперыі стаў дзень 19 ліпеня 1914 г. Першая сусветная вайна і няўдачы расійскага войска ў 1914–1915 г. выразна паўплывалі на ўнутрыпалітычную сітуацыю ў краіне. У прыватнасці, стала відавочным, што «польскае пытанне» больш не з'яўляецца ўнутранай справай ні Расіі, ні Германіі, ні Аўстра-Венгрыі. Ваенныя падзеі паспрыялі кардынальным зменам у польскім нацыянальным руху, што знойшло сваё адлюстраванне ў дзейнасці польскіх арганізацый і груповак на беларускіх і літоўскіх землях. Ёсьць усе падставы падзяліць разгляданы перыяд на два этапы. Мяжой стаўся пачатак сусветнай вайны і ўступленне ў яе Расіі.

Але ў 1912 г. не многія маглі прадбачыць тую катастрофу імперыі, якую выразна прыспешыла вайна. Тоє, на што звярнулі ўвагу гісторыкі

канца ХХ ст., не было агульным пачуццём жыхароў Расійскай імперыі пачатку мінлага стагоддзя. Па меншай меры, большасць прадстаўнікоў уладных структураў не адчувала, што Расія ўсё больш і больш нагадвае чалавека, які будзе сабе жылле на вулкане.

Улады загадзя началі рыхтавацца да выбараў у IV Дзяржаўную думу. Ужо ў сакавіку 1912 г. губернатары «Паўночна-Захоўняга краю» началі да-сылаць у МУС інфармацыю пра перадвыбарчую ситуацыю ў губернях. Асаблівая ўвага звязталася на расклад палітычных сілаў і памеры зямельных уладанняў выбаршчыкаў па куры ў землеуласніку. Усё гэта было патрэбна міністэрству ўнутраных справаў дзеля выпрацоўкі «новага праекта будучай выбарчай кампаніі» [83, а. 9]. Фактычна справа датычыла сродкаў нейтралізацыі ўплыву мясцовай польскай грамадскасці і левых расійскіх партый. Сярод апошніх часцей фігуравалі канстытуцыйныя дэмакраты. Уздел у Думе прадстаўнікоў іншых левых партый разглядаўся як маргінальная з'ява, якая не магла мець сур'ёнага ўплыву на вынікі заканадаўчай працы.

Для разумення той палітыкі, якую праводзілі ўлады падчас думскіх выбараў, варт звязнуць увагу на ліст намесніка міністра ўнутраных справаў А.Харузіна да віленскага губернатора ад 28 сакавіка 1912 г. Намеснік атрымаў інфармацыю, быццам польскія выбаршчыкі Вільні будуть падтрымліваць кандыдатуру вядомага пецярбургскага адваката Груzenberga пры ўмове, што яўрэі падтрымлююць іх кандыдата па адной з гардскіх курыяў. А.Харузін прыняў простыя, але эфектыўныя контрмеры. Ён загадаў адваката Грузенберга не ўносіць у выбарчыя спісы, а ўсе скаргі ігнараваць [82, а. 17-20].

Магілёўскі губернатор 8 сакавіка 1912 г. паведамляў у МУС, што сярод польскай грамадскасці губерні пануе негатыўнае стаўленне да дзеянасці III Думы. Найбольшае незадавальненне, паводле яго меркавання, выклікала ўвядзенне курыяльных земстваў і вылучэнне Холмскай губ. з Каралеўства Польскага. Губернатор лічыў, што на будучых выбарах ад польскай грамадскасці трэба чакаць «пойнай салідарнасці па пытанні аб правядзенні ў Думу сваіх кандыдатаў у якасці змагароў за польскія ідэі альбо яднання з кадэтамі» [85, а. 9]. Дарэчы, галоўным ворагам расійскай дзяржаўнасці на будучых выбарах, на яго думку, павінны былі быць не палякі, а «левыя».

Дзеянасць «левых» найбольш хвалявала і віцебскага губернатора. Ён сцвярджалаў, што ўплывы польскіх арганізацый значна аслабелі. Па ягоным прагнозе, «палякі пойдуть на аўяднанне з латышамі-каталікамі, яўрэямі і кадэтамі, каб сумесна правесці ў выбаршчыкі людзей больш-менш левага кірунку» [83, а. 1 адв.]. Ён жа даслаў звесткі пра памеры землеуладанняў «асобаў польскага паходжання» Віцебскай губ. Лічбы сведчылі, што вялікіх шанцаў на поспех польскія землеуласнікі не маюць. Такія самыя высновы напрошваліся пасля аналізу звестак, дасланых менскім губернаторам Эрдэлі. Толькі ў Наваградскім пав. польскія выбаршчыкі маглі мець перавагу, а па ўсёй губерні судносіны паміж выбаршчыкамі ад «польскай» і «рускай» курыяў складалі прыблізна 1:5 [84, а. 40 адв.-41]. Тым не менш губернатор планаваў прыняць дадатковыя меры дзеля абрання «сапраўдных патрыётаў» імперыі з ліку праваслаўных святароў і рускіх памешчыкаў.

Правыя разгарнулі актыўную перадвыбарчую дзеянасць у Менскай губ. 29 сакавіка 1912 г. у Менску выступаў намеснік старшыні фракцыі

нацыяналістай у III Думе У.Дабрынскі. Лекцыю «Наша руская нацыянальная справа. Выбары ў IV Думу. Нашыя ворагі і саюзнікі» слухалі сябры Менскага аддзела «Саюза рускага народа» (СРН), а таксама епіскап слуцкі Іаан, менскі губернатар, губернскі маршалак шляхты ды іншыя службовыя асобы. На сходзе таксама выступаў прадстаўнік Віленскага аддзела СРН Л.Саланевіч [341, с. 121].

Наогул думскія выбары 1912 г. на беларускіх і літоўскіх землях характарызаваліся значнай актыўнасцю крайніх правых. Прыметную ролю адбыгравала таксама праваслаўнае духавенства. Обер-пракурор Сінода В.Саблер стварыў спецыяльнае перадвыбарчае сінадальнае бюро, а на месцах з'явіліся епархіяльныя выбарчыя камітэты [338, с. 269-270]. Пры гэтым вялікадзяржаўныя сілы абапіраліся на ўсямерную падтрымку ўладных структураў.

Што датычыць іншых партый ў традыцыйнай думскай большасці, то трэба адзначыць пэўны крызіс акцыябрыстаў. Колькасць сяброў партыі на беларускіх і літоўскіх землях хутка змяншалася, а яе арганізацыі падчас выбараў былі малаактыўнымі. Партыя Народнай свабоды шляхі да поспеху на выбарах звязвала з утварэннем адзінага выбарчага блоку з прагрэсістамі. Апошня, дарэчы, адразу адгукнуліся на прапанову канстытуцыйных дэмакрататаў.

Якраз высокая актыўнасць прагрэсістаў выразна адразнівала выбары ў IV Думу ад папярэдніх. Паводле Мікалая Забаўскага, у Вільні ў студзені 1912 г. была створаная арганізацыя рускіх прагрэсістаў. На яе сходзе 22 лютага было прынятае рашиэнне арганізація прагрэсіцкі губернскі выбарчы камітэт. Камітэты прагрэсістаў існавалі таксама ў Берасці і Менску [341, с. 125]. Трэба нагадаць, што выразныя сімпаты і да ідэалогіі прагрэсістаў мела значная частка краёўцаў ліберальна-дэмакратычнай арыентацыі на чале з М.Ромзрам.

Нягледзячы на відавочнае незадавальненне дзеянасцю III Думы, дзеячы польскага руху ў Беларусі і Літве распачалі падрыхтоўку да новых выбараў амаль за год да іх тэрміну. Ужо ў снежні 1911 г. адбыўся сход ініцыятараў стварэння Цэнтральнага польскага выбарчага камітэту. Склад сходу сведчыць пра паразуменне часткі краёўцаў кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі (П.Коньча, Т.Дэмбоўскі, А.Тупальскі) і мясцовых нацыянальных дэмакрататаў (Ю.Хласка, В.Венслайскі, Е.Ясіньскі). Да іх далучыліся прадстаўнікі каталіцкага духавенства. На сход былі таксама запрошаныя віленскія краёўцы-прагрэсісты (В.Абрамовіч, Я.Клёт, Рагіньскі) і «безпартыйны» гарадскі галава М.Венслайскі. Размова ішла пра прынцыпы стварэння новага Выбарчага камітэту. Арганізаторы сходу галоўным прынцыпам лічылі «канфесійную і нацыянальную салідарнасць». А вось краёўцы-прагрэсісты прапанавалі выйсці за межы этнарэлігійных падыходаў і ствараць Камітэт на палітычнай (Рагіньскі: аў'яднанне палітычных груповак) або прафесійнай(В.Абрамовіч: аў'яднанне прафесійных групаў) глебе.

15 снежня 1911 г. на «чацвяргу» ў Т.Урублеўскага адбылося абл меркаванне вынікаў гэтага сходу. Большасць прысутных (у абл меркаванні

ўдзельнічаў А. Уласаў) крытычна ацаніла ідею стварэння адзінага польская Выбарчага камітету. М. Ромэр, у прыватнасці, заявіў, што не можа быць салідарнасці прагрэсістам «з клерыкаламі і эндэцыяй» [27. Т. 2, с. 109].

Ініцыятыва кансерватораў і нацыянальных дэмакратоў паспрыяла актыўізацыі краёўцаў ліберальна-дэмакратычнага (прагрэсіскага) кірунку. 18 снежня 1911 г. адбылася нарада, у якой прынялі ўдзел Я. Клёт, М. Ромэр, браты Абрамовічы, Б. Крыжаноўскі, Рагіньскі, Я. Пілсудскі і Э. Сакалоўскі. Меркаванні падзяліліся. М. Ромэр, Б. Крыжаноўскі і Э. Сакалоўскі былі катэгарычна супраць пагаднення з ініцыятарамі стварэння Выбарчага камітету. Іншыя лічылі мэтазгодным увайсці ў камітэт, каб упłyvaць на адзінага польскага кандыдата. Урэшце рэшт перамагла пазіцыя першых [27. Т. 2, с. 124]. У выніку 19 снежня 1911 г. Я. Клёт і В. Абрамовіч на пасяджэнні Выбарчага камітету заяўлі, што для дэмакратоў і прагрэсістаў этнарэлігійны фактар не з'яўляецца найважнейшым, і што польская дэмакратычная групоўка ў Вільні будзе дзейнічаць на выбарах самастойна. Заява выклікала абурэнне прыступных [27. Т. 2, с. 125].

Ступіўшы на шлях самастойнай выбарчай дзейнасці, краёўцы ліберальна-дэмакратычнай арыентацыі паспрабавалі аб'яднаць усе дэмакратычныя элементы Віленшчыны. 17 студзеня 1912 г. адбыўся сход прадстаўнікоў усіх польскіх дэмакратычных груповак. Прысутнічалі, паводле М. Ромэра, каля 40 чалавек. Быў створаны Часовы дэмакратычны выбарчы камітэт, у які ўвайшлі В. Абрамовіч, Б. Крыжаноўскі, М. Ромэр, А. Заشتайт ды інші. Камітэт павінен быў наладзіць адносіны з прадстаўнікамі дэмакратычных арганізацый іншых народаў краю [27. Т. 2, с. 154]. Сябры Камітetu разумелі, што абрannе дэпутатам ад Вільні прадстаўніка дэмакратычных і прагрэсіскіх колаў справа вельмі складаная. Тым больш, што даходзілі чуткі пра імкненне ўладаў размеркаваць гарадскіх выбаршчыкаў па «рускаму», «польскаму» і ўрэйскому аддзялэнням. Гэта выклікала мажлівасць, напрыклад, аб'яднання дэмакратычнай ўрэйскай і польскай грамадскасці. Аднак важным лічылася сама арганізацыя выбарчай агітацыі на глебе дэмакратычнай ідэалогіі, барацьбы супраць шавінізма, клерикализма і антысемітызму.

Ужо ў студзені пачаліся кансультатыўныя з прадстаўнікамі дэмакратычных арганізацый сярод ўрэйскай, літоўскай і беларускай грамадскасці. (Ад беларусаў у кансультатыўях удзельнічаў А. Луцкевіч [27. Т. 2, с. 156].) Найважнейшым лічылася дасягненне паразумення з ўрэйскай грамадскасцю. Аднак, як адзначаў М. Ромэр, ўрэйскі Віленшчыны будавалі сваю выбарчую кампанію на «канфесійна-нацыянальны» глебе, імкнучыся ўсімі сродкамі правесці ў Думу сваіх прадстаўнікоў [27. Т. 2, с. 265]. На пагадненне яны не пайшлі. Што датычыць беларусаў, то адразу было вядома, што яны будуць удзельнічаць у выбарах па г.зв. «рускай куры». Зразумела, што ніякіх шанцаў правесці свайго кандыдата беларусы не мелі. Перад імі ставілася задача ад імя «рускай» грамадскасці змагацца з упłyvамі правых і адстойваць вылучэнне прагрэсістаў на сход выбаршчыкаў.

Між тым у ліпені 1912 г. Польскі цэнтральны выбарчы камітэт вызначыўся з кандыдатамі. Краёўцы кансерватыўна-ліберальны арыентацыі і

нацыянальныя дэмакраты рабілі стаўку на Вітольда Банькоўскага, які не-каі належала да прагрэсістаў, і ксяндза С. Мацэвіча. А вось Дэмакратычны камітэт меў сур'ёзную проблему з вызначэннем кандыдата. Т. Урублеўскі катэгарычна адмовіўся выступаць уласную кандыдатуру. У выніку спыніліся на асобе віленскага адваката Б. Крыжаноўскага.

Пазіцыя мясцовай польскай дэмакратыі краёвага накірунку асвятлялася на старонках «Пшэглёнда віленьскага». Газета крытыковала згодніцтва нацыянальных дэмакратоў і праявы шавінізма ў дзейнасці сяброў партыі Р.Дмоўскага [210. Nr 17-18, 24]. Напярэдадні выбараў рэдактар «Пшэглёнда» сцвярджаў, што ўвядзенне канфесійных падкурыяў у Віленскай губ., якое палягчала палякам абрannе сваіх прадстаўнікоў у Думу, з'яўляеца ўрадавай падзякай за згодніцкі пазіцыі польскіх прадстаўнікоў у III Думе [210. Nr 37]. Краёўцы лічылі адзінным саюзікам палякаў у Думе «дэмакратычную расійскую левіцу, якая знаходзіцца ў апазіцыі да дамінуючага нацыяналізма» (М. Ромэр) [210. Nr 6]. Л. Абрамовіч бачыў верагодных саюзікаў сярод тых, хто змагаўся супраць рэлігійных і нацыянальных абмежаванняў [210. Nr 38].

Аднак весці палеміку з штодзённым «Кур'ерам літэўскім», якога актыўна падтрымала «Газета цодзенна»* («Gazeta codzienna») было вельмі складана. Аўтары «Кур'ера» (асабліва вылучаўся Ю. Хласка) абвінавачвалі Дэмакратычны камітэт у расколе польскай грамадскасці, у адсутнасці польскага патрыятызму, у замоўчванні праблемы адносінаў дэпутатаў ад краю да Польскага кола ды інш. [193. Nr 197, 217, 243]. Што датычыць пазіцыі «Кур'ера» па апошнім пытанні, то Ю. Хласка настойваў на поўнай салідарнасці абодвух колаў. «Газета цодзенна» рэзка крытыковала заяву М. Ромэра, што Дэмакратычны камітэт «будзе сеяць зерне свядомасці, свабоднай ад нацыянальных і канфесійных імкненняў». Падобныя выказванні харкторыздаваліся як «адмова ад польскіх нацыянальных перакананняў і рэлігійнасці» [167. Nr 225] і нават як прапаганда нянявісці да рэлігіі [167. Nr 250]. Ксёндз В. Шылкевіч у шэрагу артыкулаў з красамоўнымі называмі «Фарысеи», «Падманшчыкі», «Вялікі палітычны нуль» абвінавачваў сяброў Дэмакратычнага камітэту ў антыкаталіцызме [167. Nr 252, 253, 255]. Адначасова рабіліся заявы, што кожны свядомы каталік павінен галасаваць за «каталіцкага дэпутата» [167. Nr 245]. Таксама «Газета цодзенна» адваргала абвінавачванні ў згодніцтве на адрес ксяндза С. Мацэвіча [167. Nr 236].

Польскі дэмакратычны ЦВК канчаткова сфармаваўся толькі ў верасні 1912 г. У яго ўваішлі 25 чалавек. Сацыяльны склад камітэту быў даволі стракатым – ад рамеснікаў да адвакатаў і сяброў Віленскага сельскагаспадарчага таварыства. Сакратаром быў абранны Ян Пілсудскі.

15 верасня 1912 г. на старонках «Пшэглёнда віленьскага» быў змешчаны зварот да выбаршчыкаў Вільні. У якасці галоўных задачаў думскага дэпутата ад горада фігуравалі адмена антыпольскіх абмежаванняў і свабода веравызнання; пашырэнне грамадзянскіх правоў і роўнасць усіх нацыяналь-

* Першы нумар «Газеты цодзеннай» выйшаў 27 кастрычніка 1911 г. (Рэдактар ксёндз А. Руткоўскі.).

насцяў; увядзенне выбарнага самакіравання ў краі без нацыянальных і саслоўных абмежаванняў. Каб вырашыць такія задачы, дэпутат павінен быў мець адпаведную юрыдычную падрыхтоўку, добра ведаць краёвыя патрэбы і, нарэшце, шчыра клапаціца пра інтарэсы працоўнага люду [167. № 38]. Менавіта такім, на думку сяброў Дэмакратычнага камітэту быў Браніслаў Крыжаноўскі.

24 верасня 1912 г. выйшаў першы нумар «Глоса віленьскага» («Głosu Wileńskiego»), штодзённай газеты Дэмакратычнага камітэту. Яе галоўнай мэтай была папулярызацыя праграмы і асобы Б.Крыжаноўскага.

Актыўную працу разгрнулі беларускія дзеячы. 18 верасня 1912 г. у Вільні начала выходзіць штодзённая «Вячэрняя газета» («Вечерняя газета») прагрэсісткага кірунку. Яе афіцыйным рэдактарам з'яўляўся Ф.Хатэнка, але на самой справе кіраўнікамі і галоўнімі аўтарамі газеты былі браты Луцкевічы. Пра гэта сведчаць шматлікія запісы ў Дзённіку М.Ромэра [27. Т. 2, с. 422], матэрыялы Дэпартамента паліцыі [32а, а. 1], успаміны дзеяча беларускага руху Гаўрылы Царыка [261]. Апроч, таго сярод матэрыялаў БДАМЛіМ было знайдзена пасведчанне на імя супрацоўніка «Вячэрніх газет» І.Луцкевіча, падпісаное ягоным братам Антонам [88а, а. 9].

З'яўленне рускамоўнага ліберальна-дэмакратычнага выдання напярэдадні выбараў павінна было аслабіць уплывы крайніх правых. Беларускае аўтарства «Вячэрніх газет» трymалася ў таямніцы. Большасць артыкулаў друкавалася без подпісаў. Толькі праз два месяцы пасля выходу першага нумара пад некаторымі матэрыяламі началі з'яўляцца псеўданімы або крыптонімы. Сярод іх трэба адзначыць такія, як «А.Іванов» і «А.Н.», што належалі А.Луцкевічу. Мажліва, яму ж належалаў крыптонім «Г.Б.», верагодна, звязаны з псеўданімам «Генрык Букавецкі», пра які яшчэ будзе ісці гаворка. Хто хаваўся пад іншымі подпісамі («Бо-вічъ», «Б-ов», «С.У.», «Кий» ды інш.), пакуль дакладна невядома.

Прычыны гэтага «беларускага маскарада» зразумець няцяжка. Інфармацыя пра тое, што за выданнем новай рускай газеты стаяць дзеячы беларускага руху, магла падарвашы давер да яе з боку мясцовай рускай грамадскасці. Тым больш што чарнасоценная пропаганда здаўна сцвярджала, што беларускі рух – не што іншае, як польская інтрыга, накіраваная супраць рускага народу і расійскай дзяржаўнасці.

Аналіз матэрыялаў «Вячэрніх газет», якая выдавалася да чэрвеня 1915 г., дазваляе сцвярджаць, што ў пэўным сэнсе менавіта беларусы стваралі ў Вільні рускую дэмакратию з выразнай краёвой арыентацыяй. Але пакуль варта спыніцца толькі на некаторых перадвыбарчых матэрыялах гэтага органа друку.

Напярэдадні выбараў 29 верасня 1912 г. газета змясціла зварот «Ад рускіх прагрэсіўных выбаршчыкаў г. Вільні». Зварот заклікаў рускую грамадскасць «цвёрда і няўхільна ісці па намечанаму Маніфестам 17 кастрычніка 1905 г. шляху свободнага дзяржаўнага будаўніцтва з глыбокай упэўненасцю, што толькі ён гарантую росквіт нашай вялікай Радзімы». Праграма выбаршчыкаў-прагрэсістаў прадугледжвала ўвядзенне бесплатнага пачатковага

навучання, а таксама агульную даступнасць безсаслоўнай сярдніяй і вышэйшай адукцыі; гарантый свабоды веравызнання; задавальненне патрэбы сялянаў у зямлі; распрацоўку заканадаўства па ахове працы рабочых ды інш. Аўтары звароту сцвярджалі, што для рэалізацыі праграмы прагрэсістай «неабходна напружана сумесная праца ўсіх шматлікіх народаў, якія насяляюць нашу вялікую Ракію. Вузкі нацыяналізм насаджае нацыяналную рознъ <...> і тым перашкаджае нармальному развіццю краіны» [148, № 12]. Газета прапанавала падтрымаць кандыдатуры выбаршчыкаў-прагрэсістаў двараніна Б. Даніловіча, прысяжных павераных К. Зэгніца і Л. Павалоцкага. Асаблівія надзеі звязваліся з апошнім, якога разглядалі як рэальнага кандыдата ў думскія дэпутаты. Г. Царык, напрыклад, называў «Вячэрнюю газету» штабам па выбараў у Думу Л. Павалоцкага [261, с. 227].

Пры харектарыстыцы пазіцыяў правых сілаў падкрэслівалася, што яны хочуць зліквідаваць Думу, яшчэ больш амбажаваць свабоду сумлення, а ў адносінах да Беларусі і Літвы паводзяць сябе як каланісты і імкнуща зішчыць «усе гістарычныя, культурныя і этнографічныя асаблівасці краю і яго жыхароў, каб ён нічым не адрозніваўся ад великарускіх губерній» [148, № 28]. Адвяргаючы падобную пазіцыю, беларускія дзеячы прапанавалі рускім стаць грамадзянамі краю, лічыць інтарэсы карэннага насельніцтва сваімі ўласнымі і працаваць на агульную карысць [148, № 19].

Пропаганда «Вячэрнія газеты» адыграла сваю ролю. У вялікай ступені дзяякуючы яе намаганням Л. Павалоцкі быў абранны ў лік выбаршчыкаў па рускай курыі. Праўда, гэта быў апошні поспех «рускіх» прагрэсістаў. На заключным выбарчым сходзе дэпутатамі IV Думы ад Віленскай губ. быў абранны дзеячы СРН Г. Замыслоўскі і святар У. Юзьвюк.

Таксама трэба адзначыць імкненне аўтараў «Вячэрнія газеты» падтрымаць польскіх прагрэсістаў-краёўцаў. На яе старонках падкрэслівалася, што барацьба польскага Дэмакратычнага камітэту супраць блока нацыянальных дэмакратоў і кансерватыўных сілаў мае асаблівае значэнне для масы беларускага і рускага насельніцтва. Гэтая барацьба выразна паказвае, што «пачуццё чала-веканенавістніцтва настолькі чужое польскай дэмакратыі і прагрэсу, наколькі інтарэсы нашага краю і яго карэннага насельніцтва чужыя прадстаўнікам польскага, як, дарэчы, і кожнага іншага нацыяналізма» [148, № 3].

Аднак скласці годную канкурэнцыю С. Мацэевічу абраннік краёўцаў-прагрэсістаў не здолеў. На выбараў 30 верасня 1912 г. Б. Крыжаноўскі атрымаў толькі 541 «голос», у той час як С. Мацэевіч – 5397 [210, № 41-42]. У гэтай сувязі бяздоказным выглядае выснова М. Забаўскага, нібыта ў Віленскай губ. польскія прагрэсісты аказалі вырашальны ўплыў на ход выбараў сярод насельніцтва «нярусской курыі» [341, с. 137].

М. Ромэр галоўнай прычынай паражэння лічыў слабую сувязь «нашай інтэлігенцыі з народам, недаацэнку нашым бокам грамадскай працы і нарэшце няўдалы выбар непапулярнай і малавядомай асобы Б. Крыжаноўскага» [27, Т. 2, с. 411]. Л. Абрамовіч адзначаў, што сярод польскай краёўай грамадскасці назіраецца рост шавінізма і антысемітызма. Гэты фактар разам з індыферэнтнасцю часткі інтэлігенцыі і актыўнай агітацыяй «Кур'ера літэўскага»

і «Газеты цодзеннай» забяспечыў перамогу кандыдатаў кансерватыўнага ЦВК і дамінаванне «энда-згодніцкага» кірунку [210, № 43-44]. Аднак пры гэтым ён сцвярджаў, што 541 «голос» за Б.Крыжаноўскі дазваліе з пэўным аптымізмам глядзець у будучыню. З улікам таго, што краёўцы-прагрэсісты ў Вільні дзейнічаюць толькі каля года, што актыўная агітацыя («Глос віленскі») вялася ўсяго адзін месяц, Л.Абрамовіч бачыў перспектывы хуткага пашырэння ліберальна-дэмакратычнай ідэалогіі сярод краёвай польскай грамадскасці. Галоўнымі сродкамі для гэтага ён лічыў папулярны друк і палітычную арганізацыю [210, № 41-42].

М.Забаўскі прыйшоў да высновы, што для выбарчай кампаніі ў IV Думу быў характэрны найбольшы абсентэізм у параўнанні з усімі папярэднімі. Па ягоных падліках, агульны паказчык удзелу ў выбарах па ўсіх беларускіх і літоўскіх губ. складаў толькі 25-30% [341, с. 131]. Эту выснову пацвярджае інфармацыя польскага віленскага друку. Так, «Кур'ер літэўскі» сцвярджаў, што выбары ў Вільні адрозніваюцца аптыяй і абыякавасцю выбаршчыкаў [193, № 227]. Абыякавасць да хода і выніку выбарчай кампаніі найбольш закранула дробных землеўладальнікаў. Паводле інфармацыі газеты канстытуцыйных дэмакрататаў «Речь», 18 выбарчых сходаў дробных землеўладальнікаў Менскай губ. не адбыліся з прычыны поўнай адсутнасці выбаршчыкаў [341, с. 129]. У Лідскім пав. Віленскай губ. з 1070 дробных землеўладальнікаў удзел у выбарах прынялі 30 чалавек [193, № 243] і г.д.

Гэта аптыя на фоне празмернай актыўнасці крайніх правых і «арганізацыйных» намаганняў губернскіх уладаў забяспечыла поспех чарнасоценых элементаў. Так, ад Гарадзенскай губ. з сямі думскіх дэпутатаў шэсць належала да рускіх нацыяналістаў. Выключэннем быў толькі Фёдар Лашкейт, які належаў да прагрэсістаў. Паводле інфармацыі «Газеты цодзеннай», ягонае абрannе стала магчымым дзякуючы галасам «палякаў» і яўрэй [167, № 277]. З ліку шасці дэпутатаў ад Віцебскай губ. пяцёра належалі да крайніх правых і толькі адзін прадстаўляў праваліберальную партыю акцыбрыстаў.

Таксама праваля дамінавалі на губернскім выбарчым сходзе ў Менску 25 кастрычніка 1912 г. У выніку дэбатаў Менская губ. накіравала ў Думу дзеяцёра рускіх нацыяналістаў. «Газета цодзеннна» паведаміла, што выбаршчыкі ад «польскай» курыі байкатавалі выбары, бо не мелі ніякіх шанцаў [167, № 284]. З сямі дэпутатаў ад Магілёўскай губ. пяцёра прадстаўлялі чарнасоценцаў. Два дэпутаты належалі да акцыбрыстаў [341, с. 184-187].

Польская грамадскасць здолела правесці сваіх прадстаўнікоў у Думу толькі ў Віленскай і Ковенскай губ. У Вільні кампанію С.Мацэевічу склалі гласны Віленскай гарадской думы Вітольд Банькоўскі, граф Лаўрэнці Путкамер і Генрык Свянціцкі. Абавязковым сялянскім дэпутатам ізноў быў абраңы Мацей Цывунеліс, які ўваходзіў у Польска-літоўска-беларуское кола III Думы. Пагадненне землеўласнікаў-палякаў з сялянамі падчас выбараў у Коўне дазволіла прайсці ў Думу Феліксу Рачкоўскаму.

Такім чынам, колькасць прадстаўнікоў польскай грамадскасці беларускіх і літоўскіх земляў у IV Думе зменшилася на аднаго дэпутата. Што датычыць іх палітычных пазіцый, то можна сцвярджаць далейшае

ўмацаванне пазіцыяў нацыянальных дэмакратаў. Іх прадстаўлялі С. Мацэвіч і Л. Путкамер. В. Банькоўскі харктырызаваўся як беспартыйны кандыдат, а Г. Свянціцкі належалі да краёўцаў кансерватывна-ліберальнага кірунку. Аднак ізноў трэба падкрэсліць, што польскія нацыянальныя дэмакраты на беларускіх і літоўскіх землях у гэты перыяд улічвалі этнокультурныя асаблівасці краю, што адрознівала іх ад кіраўніцтва ПДНП. Да таго ж саюз з краёўцамі аваявіў да стварэння самастойнай думской фракцыі. У выніку прадстаўнікі польскай грамадскасці ўтварылі «Беларуска-літоўска-польскую группу», да якой далучыўся М. Цывунеліс. Варты нагадаць, што ў III Думе яна мела назыву «Польска-літоўска-беларуская кола». Зрэшты пеманены ў назве ніяк не адлюстраваліся ў дзеянасці Групы. На даваенным этапе працы IV Думы (І і ІІ сесіі, 15.11.1912 г. – 14.06.1914 г.) праблематыка, якую закраналі ў сваіх выступленнях сябры Беларуска-літоўска-польской группы, прынцыпова не рознілася ад тых пытанняў, якія ўздымаліся на пасяджэннях яе папярэдніцы.

Дума, абраная ўвесень 1912 г., захавала моцнае правае крыло, якое складалася з крайніх правых, памяркоўных правых і велікарусікіх нацыяналістаў (120 дэпутатаў) і ўстойлівы акцыябрысцкі цэнтр (98). Канстытуцыйныя дэмакраты атрымалі толькі 59 месцаў, а прагрэсісты – 48. Старшынёю заканарадаўчага органа быў зноў абраны акцыябрист Міхаіл Радзянка.

Першым выпрабаваннем для дэпутатаў стала аблекаванне Дэкларацыі, з якой 5 снежня 1912 г. выступіў кіраўнік урада і міністр фінансаў У. Каўчыц. Ягонае імкненне задаволіць усе палітычныя сілы Думы, якое выявілася ў абязцанні спалучыць у дзеянасці ўрада ажыццяўленне палажэнняў Маніфеста 17 кастрычніка 1905 г. і патрабаванні крайніх правых, выклікала амаль агульнае разчараванне. Адзін з лідараў правых У. Пурышкевіч, у прыватнасці, заяўвіў, што «праграма У. Каўчыца – гэта не пушыводная зорка рускай дзяржаўнасці, а млечны шлях, туманнасць» [Цыт. па: 341, с. 138].

З рэзкай крытыкай прамовы У. Каўчыца выступіў Ф. Рачкоўскі. Ён адзначыў, што выключныя законы, якія дзеянічаюць у «Заходнім крае» ў адносінах да палякаў, літоўцаў і беларусаў-каталікоў супярэчаць імператарскім указам 1904 – 1905 г. і Маніфесту ад 17 кастрычніка 1905 г. Ф. Рачкоўскі казаў пра шматлікія перашкоды для пераходу ў каталіцызм, пра адміністрацыйныя рэпрэсіі супраць каталіцкага духавенства, пра ігнараванне права навучання на роднай мове, пра перасяленне рускіх сялянаў у Ковенскую губ., у той час як мясцовыя жыхары вымушаныя пакідаць родныя мясціны з-за недахопу зямлі. На думку дэпутата, Дэкларацыя сведчыць, што ўрад збіраецца працягваць былу палітыку «абrusення» на беларускіх і літоўскіх землях з захаваннем выключных законуў і адміністрацыйнага гвалту [232. Сесія I. Часть 1, стлб. 379-383]. Пазіцыю Ф. Рачкоўскага цалкам падтрымала Лаўрэнцій Путкамер. «Спадар Старшыня Рады міністраў, – адзначыў дэпутат ад Віленскай губ., – меў мужнасць пра многае распавесці ў сваёй Дэкларацыі, але ён не сказаў пра тое, што ў дачыненні да нас, палякаў, лічыць за лепшае не выконваць волі манарха, якая была выказаная ва ўрачыстых словах Маніфеста 17 кастрычніка. Мы, палякі перажываем 40-гад-

дзе муроўёўскага рэжыму, бо на нас не распаўсюджваеца Высачайшы маніфест» [232. Сессія I. Часть 1, стлб. 844].

Сябры Групы актыўна выкарыстоўвалі права дэпутацкага запыту. У лютым 1913 г. да ўраду звярнуўся Г.Свянціцкі. Запыт датычыў парушэння міністрам народнай асветы Л.Касо дазволу навучання на роднай мове, абвешчанага імператарскім указам ад 12 снежня 1904 г. Цыркуляр міністра ад 20 верасня 1912 г., паводле якога права вызначэння роднай мовы вучняў передавалася кіраўніцтву навучальнай установы, дэпутат ахарактарызаваў як спробу чыноўnika перакрэсліць распараджэнне манаракha. У якасці прыклада рэалізацыі гэтага цыркуляра Г.Свянціцкі распавёў пра вызначэнне роднай мовы ў гарадскім чатырохкласным вучылішчы Менска. Кіраўніцтва школы асноўным дакументам вызначэння нацыянальнасці вучняў і, адпаведна, іх роднай мовы лічыла метрыку аб нараджэнні. У выніку ўсе ўраджэнцы Менскай губ. лічыліся беларусамі, а мовай іх навучання абвяшчалася руская [232. Сессія I. Часть 1, стлб. 1409-1414].

Г.Свянціцкі, С.Мацэевіч і Ф.Рачкоўскі выступілі таксама з запытам, які датычыў «справаў» ксяндза Мілашэўскага і землеўласніка Шалевіча. У жніўні 1911 г. ксёндз правёў набажэнства ва ўласным доме ў вёсцы Рубяжэвічы Менскага пав. За гэта ён быў аштрафаны на 50 руб. Ксёндз заплатіў штраф у кастрычніку 1911 г. Недзе праз год менскі губернатар атрымаў данос ад мясцовага праваслаўнага святара, які сцвярджаў, што Мілашэўскі вымушаў парадзінаў кампенсаваць ягоныя страты. Губернатар, нават не праводзячы папярэдняга следства, у адміністрацыйным парадку адправіў ксяндза на трох месяцы ў турму. Толькі ўмешальніцтва Г.Свянціцкага, якія звярнуўся непасрэдна да Старшыні Рады міністраў, паспрыяла ягонаму вызваленню. Уладальнік маёнтка Навасады Шалевіч быў кінуты ў турму таксама на падставе даноса праваслаўнага святара, які арганізацыю калядаў для прыслугі каталіцкага веравызнання расцініў як прымус да пераходу праваслаўных вернікаў у каталіцызм. Выступоўцы аднаголосна крытыкавалі дзеянні губернатара. Г.Свянціцкі, напрыклад, заявіў, што «менскі губернатар перайшоў на глебу поўнай русіфікацыі» [232. Сессія I. Часть 1, стлб. 1921]. С.Мацэевіч звярнуў увагу на шматлікія парушэнні закона аб перамене веравызнання, якія ігнаруюць волю вернікаў [232. Сессія I. Часть 1, стлб. 2018].

Становішча каталіцкага насельніцтва стала аб'ектам аналізу С.Мацэевіча пры абл меркаванні бюджета МУС у траўні 1913 г. Ён прывёў шматлікія прыклады адміністрацыйнага гвалту ў дачыненні да розных праяваў рэлігійнага жыцця каталікоў і заявіў пра тэндэнцыю харектарызаваць апошнія як палітычныя дзеянні, накіраваныя супраць расійскай дзяржавы.

С.Мацэевіч спыніўся таксама на этнакультурнай сітуацыі, што склалася на беларускіх і літоўскіх землях. «Паўсюдна, на кожным кроку, — заявіў дэпутат, — губернатары, магчыма, па загаду з Пецярбургу, імкнуцца знішчыць усе праявы мясцовага нацыянальнага жыцця». Прадстаўнік нацыянальных дэмакратаў адзначыў шматлікія парушэнні правоў усіх народоў краю: «<...> І латышы ў Віцебскай губ. абмяжоўваюцца ў сваіх правах, і літоўцы абмяжоўваюцца на сваіх землях, і беларусы, пра якіх так

старанна клапоціца ўрад, і якім апякующа найбольш правыя арганізацыі, паставленыя ў выключнае становішча, не гаворачы ўжо пра яўрэяў і пра нас, палякаў» На думку абранца Вільні, толькі задавальненне нацыянальных і рэлігійных пачуццяў нярускіх народаў зробіць з іх сяброў Расіі [232. Сессія I. Часть 2, стлб. 1731-1759].

Г.Свянціцкі адзначыў рэгулярныя пакушэнні міністэрства на грамадзянскія права, дараваныя імператарам. Паводле ягонай ацэнкі, у апошняі гады чыноўнікі адкінулі ўсялякую сарамлівасць і адкрыта ступілі на шлях беззаконнасці. У пашвяджэнне гэтай думкі дэпутат прывёў тайнае распараджэнне I дэпартамента Сената ад 22 траўня 1909 г., на падставе якога пачалося масавае закрыцце польскіх, украінскіх, яўрэйскіх і літоўскіх асветніцкіх і культурных арганізацыяў. Таксама быў закрануты факт аднаўлення пераследаў за г.зв. «тайнае навучанне», падставай для якога стаўся цыркуляр, падпісаны міністрам унутраных спраў у студзені 1911 г. Гэты цыркуляр рэкамендаваў губернатарам у змаганні з тайнім навучаннем выкарыстоўваць самыя жорсткія пазасудовыя адміністрацыйныя пакаранні. Між тым, на думку Г.Свянціцкага, «імкненне да асветы дзяяцей на роднай мове з'яўляецца натуральным і нестрымальным імкненнем, барацьба з якім немагчыма і бесенсоўная» [232. Сессія I. Часть 2, стлб. 1852-1864].

Школьнае пытанне яшчэ раз узняў у чэрвені 1913 г. С.Мацэевіч. Ён адзначыў выразную тэндэнцыю скарачэння выкладання польскай мовы ў Віленскай навучальнай акрузе, а таксама пашырэнне ўжывання рускай мовы ў вывучэнні Закона Божага. Дэпутат працытаваў шматлікія пратэсты бацькоў супраць таго, каб іх дзеці вывучалят на рускай мове. Ён зварнуў увагу на парадаксальнасць сітуацыі, у якую часцяком траплялі мясцовыя палякі. Падчас выбараў чыноўнікі запісвалі іх у «польскую курью». Яны ж звярталі ўвагу на польскасць, каб адмовіць у прыёме на працу. Затое, калі іх дзеці ішлі ў школу, раптам высыялялася, што ўсе яны беларусы, а значыць, павінны вучыцца на рускай мове. Прадстаўнік Вільні заявіў, што школа выканае сваё прызначэнне толькі ў tym выпадку, калі «нашыя польскія дзеці ўсвядомяцца і адчуваюць, што настаўнікі не ставяцца да іх варожа і ідуць насустрach іх прыроджаным правам» [232. Сессія I. Часть 3, стлб. 759-767].

На сітуацыю з мовай навучання моцна ўплывала спроба ўрада вярнуцца да палітыкі «распалячвання» касцёла. Істотную ролю ў гэтым працэсе адигрывала мова навучання Закону Божагу. 27 кастрычніка 1912 г. міністр народнай асветы Л.Касо ўласным цыркулярам на імя папячыцеля Віленскай навучальнай акругі загадаў: «У ніжэйшых навучальных установах родная мова вучняў вызначаецца асобамі, якія кіруюць гэтымі вучылішчамі, а ў іншых навучальных установах іх начальнікамі на падставе ўсіх фактычных дадзеных па гэтаму прадмету» [392, с. 96]. Усе праблемы, якія пры гэтым узнікалі павінны быті вырашаны інспектарамі і дырэктарамі народных вучылішчаў або папячыцелем навучальнай акругі. Вядома, што пры гэтым для дзяяцей беларусаў і ўкраінцаў каталіцкага веравызнання пра-дугледжвалася навучанне Закона Божагу на рускай мове.

Адначасова прадпрымаліся спробы зноў увесці рускую мову ў дадаткове набажэнства ў касцёлах. Прывілеем русіфікацыі былі размовы пра неабходнасць увядзення касцёльнага набажэнства для беларусаў-

каталікоў на беларускай мове. Дэпартамент духоўных справаў неаднаразова звяртаў на гэтае ўвагу адміністратара Віленскай дыяцэзіі. Аднак ксёндз-адміністратар К.Міхалькевіч не саступіў. У лісце ад 21 красавіка 1912 г. да кіраўніка дэпартамента ён заявіў: «Пра беларускую мову, па маім меркаванні, і гаворкі быць не можа, бо мова гэтая не ўведзеная ні ў школах, ні ў мясцовых адміністрацыйных і судовых установах, ні ў праваслаўнай царкве, да якой, як вядома, належыць большасць беларусаў. Незразумела, чаму менавіта рымска-каталіцкая духавенства павінна ісці насуперак відавочным імкненням урада. Дзеля таго, каб беларуская мова ў будучым магла ўжывацца ў рымска-каталіцкіх касцёлах, неабходна перш за ўсё ўвесці яе хаяць у пачатковую школу <...> Беларуская мова ці ўласна дыялект яшчэ знаходзіцца ў пялёнках, не мае нават пачатковай граматыкі і літаратуры за выключэннем дзесятка брашураў і адной штотыднёвой газеткі. Трэба спадзявацца, што асабліва пры жаданні і падтрымцы ўрада развіццё беларускай мовы і абуджэнне самасвядомасці беларусаў – пытанне недалёкай будучыні, і тады рымска-каталіцкая царква, ідучы насустрэч пажаданням народа, з гатоўнасцю ўвядзе беларускую мову ў дадатковое набажэнства. Пакуль гэта зрабіць немагчыма, хаяць б з той галоўнай прычыны, што народ гэтага не жадае і не дапусціць, а ўсялякае ўмяшальніцтва і гвалтоўнае навязванне беларускай мовы выкліча толькі хваляванне і смуту ў народзе і закончыцца tym, чым закончылася спроба ўвядзення рускай мовы пры Сенчыкоўскім, Жылінскім ды іншых» [1. Rkp. 915, s. 92].

Аналіз гэтага тэксту сведчыць пра разуменне К.Міхалькевічам сутнасці ўрадавых прапановаў аб увядзенні беларускай мовы. У той жа час відавочна, што асаблівай сімпатыі да беларускай мовы, як і да беларускага нацыянальнага руху, ксёндз-адміністратар не меў. У адрозненне ад віленскага біскупа Эдварда Ропа ён не збіраўся прыкладаць намаганні дзеля пераводу дадатковага набажэнства на мову, зразумелую большасці каталікоў Віленскай дыяцэзіі.

Але вернемся да дзеянасці Беларуска-літоўска-польскага кола ў IV Думе. У траўні 1914 г. пры аблікераванні бюджету МНА С.Мацэевіч ізноў спыніўся на сітуацыі ў Віленскай навучальнай акрузе. Ён адзначыў імкненне мясцовых кіраўнікоў да моўнай русіфікацыі ўсяго навучальнага працэсу, уключна з выкладаннем Закона Божага, і заўважыў, што ахвярамі гэтай палітыкі з'яўляюцца не толькі палякі, але таксама літоўцы, латышы, беларусы і украінцы. Сябра Беларуска-літоўска-польскай групы заяўіў, што чыноўнікі і праваслаўнае духавенства ператварылі школу ў палітычны сродак «гвалтоўнага абрусення і аправаслаўлення» [232. Сессія II. Часть 4, стлб. 1299]. Ён жа актыўна выступаў супраць прапановы дэпутата Г.Замыслоўскага павялічыць выдаткі на ЦПШ. С.Мацэевіч імкнуўся пераканаць дэпутатаў, што гэты тып навучальных установаў з прычыны сваёй выразнай «канфесійнасці» не задавальняе насельніцтва беларускіх і літоўскіх губ. Дэпутат-ксёндз прапанаваў палепшыць фінансаванне агульнаадукацыйных школаў МНА [232. Сессія II. Часть 5, стлб. 967-981]. Аналагічную пазіцыю займаў Г.Свянціцкі [232. Сессія II. Часть 5, стлб. 959-960].

Прадстаўнік краёўцаў кансерватыўна-ліберальнага кірунку двойчы ініцыяваў прыняцце рэзалюцыі, якая ацэньвала дзеянні менскага губернатара Гірса як незаконныя. Першы раз эта адбылося ў кастрычніку 1913 г. пры абл меркаванні адказу намесніка міністра ўнутраных спраў на запыт адносна арышту ксяндза Мілашэўскага і памешчыка Шалевіча [232. Сессія II. Часть 1, стлб. 499-503]. Другі раз у чэрвені 1914 г., калі намеснік міністра адказваў на запыт адносна забароны менскім губернатарам польскамоўных шыльдаў. Распавядоучы пра ту барацьбу з прысутнасцю польскай мовы ў грамадскім жыцці Менска, якую вёў галоўны менскі чыноўнік, Г.Свянціцкі ахарактарызаваў яго паводзіны як «выканенне ўсяго польскага ў краі». У якасці прыклада мясцовага самадурства ён прадэмантраваў праграму аматарскай інсцэнізацыі славутага «Пана Тадэвуша». Па патрабаванні чыноўнікаў назва спектакля была перакладзеная на рускую мову і гучала «Господин Фаддей» [232. Сессія II. Часть 5, стлб. 623-641].

Адным з найбольш цікавых выступленняў сяброў Беларуска-літоўска-польскага кола на II сесіі Думы (5.10.1913 – 14.06.1914) стала прамова Л.Путкамера пры абл меркаванні бюджета МУС. Дзейнасць міністэрства па «польскім пытанні» характарызвалася як «узмацненне пераследу і сапраўднае цкаванне». Дэпутат паведаміў пра сход губернатараў, які адбыўся 17 красавіка 1914 г. пад старшынствам намесніка міністра ўнутраных спраў. Адной з галоўных мэтаў МУС абвяшчалася «абрусенне» беларускіх і літоўскіх земляў. «Ва ўсіх праявах мясцовай службы, – казаў граф, – у праве набыцця зямельнай маёmacці, у рэлігійнай свабодзе, нават у праве засваення польскай азбукі вялікай славянскай і адначасна мясцовай мовы мы, палякі сціснутыя такімі абмежаваннямі <...> якія немагчымыя ні ў якой больш-менш культурнай дзяржаве». Тым не менш дэпутат быў упэўнены ў будучыні беларускіх і літоўскіх палякаў: «Мы вытрымалі рэжым Мураўёва, рэжым Сталыпіна, вытрымаем і русіфікацыйны ціск Маклакова, як, быць можа, і ягоных пераемнікаў» [232. Сессія II. Часть 3, стлб. 1529-1530].

1 лістапада 1912 г. распачалася VIII сесія Дзяржаўнай рады. Літоўскіх і беларускіх палякаў у Радзе прадстаўлялі Аляксандар Хаміньскі (Віленская губ.), Караль Незабыткоўскі (Менская губ.), Уладыслаў Войніч-Сянажэнскі (Магілёўская губ.), Аляксандар Мэйштовіч (Ковенская губ.) і Канстанцін Скірмунт (Гарадзенская губ.). Асаблівую ролю адыгрывалі два апошнія.

У траўні 1913 г. пры абл меркаванні законапраекта «Аб прыватных на-вучальных установах, класах і курсах Міністэрства народнай асветы» А.Мэйштовіч выступіў супраць папраўкі дэпутата А.Сцішынскага. Прадстаўнік правых у Радзе лічыў неабходным дазволіць выкладанне на роднай мове толькі ў сярэдніх навучальных установах і толькі з дазволу міністра. На думку А.Мэйштовіча, забарона роднай мовы ў пачатковай школе прывядзе да актывізацыі тайнага навучання, а яе забарона ў вышэйшай школе можа паспрыяць масаваму выязду таленавітай моладзі за мяжу. Прадстаўнік Ко-венскай губ. быў упэўнены, што выкладанне на мясцовых мовах прывядзе да ўздыму ўзроўня адукацыі. Апроч таго, ён зварнуў увагу на сувязь,

якая існавала паміж беларускай і ўкраінскай мовамі і вызначэннем нацыянальнасці. А.Мэйштovіч прапанаваў вызначаць нацыянальнасць дзяцей на падставе заяваў бацькоў, што, дарэчы, не прадугледжвалася законапраектам [234. Сессия VIII, стлб. 1927]. Пропанова не прыйшла, але відавочнай была блізкасць пазіцыяў па праблеме роднай мовы навучання паміж польскімі дэпутатамі ад беларускіх і літоўскіх губерняў у Думе і Радзе.

Наогул падчас VIII сесіі прадстаўнікі г.зв. «Паўночна-Захоўнага краю» амаль не выступалі ў абарону інтэрэсаў літоўскіх і беларускіх палякаў. Затое іх прамовы па асобных гаспадарчых праблемах дазваляюць адчуць выразны клопат пра эканамічнае развіццё краю [234. Сессия VIII, стлб. 2149-2151, 2218-2219].

Увесень 1913 г. адбыліся выбары новых прадстаўнікоў Беларуска-Літоўскага краю ў Радзе. На гэты раз дэпутатаў ад Менскай, Магілёўскай і Віцебскай губ. абіралі губернскія земствы, дзе, як вядома, дамінавала «руская курыя». Адпаведна ў Раду былі абранныя толькі тры прадстаўнікі літоўскіх палякаў ад тых губерняў, дзе так і не былі ўведзеныя земствы. Гарадзенскую губ. прадстаўляў К.Скірмунт, Ковенскую – А.Мэйштovіч, а Віленскую – С.Лапацінскі. Цікава, што на папярэдніх сходах на Віленшчыне ў якасці кандыдата часцей фігураваў Станіслаў Ваньковіч, якога падтрымлівалі І.Корвін-Мілеўскі і П.Коньча. Аднак большасць выбаршчыкаў падтрымала С.Лапацінскага, якога М.Ромэр характарызаваў як «памяркоўнага прагрэсіста, ліберала» [27. Т. 3, с. 254]. Вынікі выбараў па Віленскай губ. засведчылі пэўнае незадавальненне сацыяльных вярхоў літоўскіх палякаў той краёвасцю, якая толькі прыкрывала згодніцтва.

IX сесія Дзяржавай рады распачалася ўвесень 1913 г. Ізноў асаблівай актыўнасці ў абароне палітычных, грамадскіх або гаспадарчых інтэрэсаў літоўскіх палякаў іх абранные не праявілі. Хоць трэба адзначыць Запіску А.Мэйштovіча, К.Скірмунта і С.Лапацінскага «Аб асабах рымска-каталіцкага веравызнання, да гэтага часу не зарэгістраваных, і аб лёсце дзяцей ад змешаных шлюбаў, калі адзін з супругаў пераходзіць у веравызнанне іншага», якая была распаўсядженая сярод дэпутатаў Рады. Запіска ўзьдымала праблему адміністрацыйных пераследаў насельніцтва каталіцкага веравызнання, якія супярэчылі імператарскім указам 1904 – 1905 г. і Маніфесту 17 кастрычніка 1905 г.

К.Скірмунт, ізноў абрани ў фінансавую камісію, выступіў з крытыкай зацверджаных Думай выдаткаў і прыбыткаў па губернскіх земскіх павіннасцях на Гарадзеншчыне на 1914-1916 г. Ён звярнуў увагу прысутных на шматлікія недахопы бюджэта, але выказаўся за яго прыняцце. Гэтая непаслядоўнасць тлумачылася тым, што, на думку дэпутата, непрыняцце бюджета прывядзе да адтэрміноўкі амаль на год яго зацвярдження. К.Скірмунт выбіраў найменшае зло [234. Сессия IX, стлб. 3089]. Аналагічную пазіцыю адносна «росписі» выдаткаў і прыбыткаў па губернскіх земскіх павіннасцях Віленшчыны заняў С.Лапацінскі. Адзначаючы недахопы пропанованага бюджэта, ён асабліва падкрэсліў неабгрунтаванае, на погляд дэпутата, павялічэнне выдаткаў на царкоўна-прыходскія школы на 17500 руб. [234. Сессия IX, стлб. 3093-3094].

Трэба заўажыць, што цікавасць літоўскіх і беларускіх палякаў да дзейнасці іх прадстаўнікоў у Думе і Радзе ў апошняі перадваенныя гады значна змалела. Выразна адчувалася расчараўванне дзейнасцю гэтых дзяржаўных установаў. Мясцовая польская грамадскасць шукала іншыя шляхі для ліквідацыі тых абмежаванняў, якія па-ранейшым стрымлівалі развіццё края. Адначасова прысутнічала выразнае імкненне ва ўмовах нацыянальнага Адраджэння народаў не дапусciць палітычнай маргіналізацыі літоўскіх і беларускіх палякаў.

У 1912-1914 г. значна актывізавалася дзейнасць віленскіх краёўцаў ліберальна-дэмакратычнай архентыцы, якіх пасля выбараў у IV Думу з поўным правам можна называць краёўцамі-прагрэсістамі. Варты адзначыць, што ідэялогія краёвасці гэтага кірунку ўсё больш пашыралася сярод дэмакратычных элементаў беларускага і літоўскага рухаў, сяброў яўрэйскіх і рускіх арганізацый. Да вядучага кола краёўцаў па-ранейшым належалі такія прадстаўнікі польской грамадскасці як Міхал Ромэр, Вітольд і Людвік Абрамовічы, Ян Пілсудскі, Аляксандр Заштаўт, Браніслаў Крыжаноўскі і Зыгмунт Нагродскі. М.Ромэр на старонках свайго дзённіка для пазначэння гэтай групоўкі іншым разам ужывала вýраз «Польская дэмакратычная група» [27. Т. 2, с. 467].

Аднак з пачатку 1913 г. краёўцы гэтага кірунку перажывалі выразны крызіс. Унутраныя супяречнасці прывялі да расколу, які закрануў нават масонская арганізацыя Вільні. Увесну 1913 г. у Вільні з'явіліся сябры варшаўскай ложы «Вызваленне» Станіслава Патэк і Вацлаў Макоўскі. Варшаўская ложа таксама належала да «Вялікага Усхода Францыі», але была незалежнай ад расійскіх цэнтраў. Прыйезд варшаўскіх місіянераў справакаваў крызіс у асяроддзі віленскага масонства. В.Абрамовіч, Б.Крыжаноўскі, Я.Пілсудскі, З.Нагродскі і С.Будны выйшлі з склада «Лучнасці» і «Літвы» і ўтварылі польскую масонскую ложу, арганізацыйна звязаную з Варшавай. Даследчык Л.Хайн лічыць, што яна мела назыву «Верны літвін» («Wierny litwin») [410, с. 105].

Раскол у асяроддзі віленскага масонства быў звязаны яшчэ і з тым, што вышэйазначаныя «браты» адмовіліся ад аўтанаміцкай канцэпцыі гістарычнай Літвы і сталі прыхільнікамі яе незалежнасці, якая лічылася магчымай толькі ў саюзе з Польшчай. Менавіта гэтую пазіцыю адстойвала штодзённая віленская газета «Наш край» («Nasz Kraj») (ред. Бенедыкт Хэрц), якая, паводле М.Ромэра, выдавалася сябрамі ложы «Верны літвін» [27. Т. 28, с. 138].

Пэўную ролю адыграла і тое, што паступова ўзніклі складанасці ў адносінах віленскіх ложаў з масонамі з Масквы і Пецярбургу. На думку З.Соляка, пагаршэнне адносінаў адчувалася ўжо на масонскім канвенценце, які адбыўся ў студзені 1913 г. «Вялікі Усход народаў Расіі» павінен быў прапагандаваць ідэю свабоднай федэрацыі ўсіх народаў імперыі. Аднак на самой справе было відавочным імкненне маскоўска-пецярбургскага кіраўніцтва навязаць ложам вялікадзяржаўную пазіцыю [469, с. 40]. Мажліва, на паводзіны «раскольнікаў» паўплывалі таксама вынікі выбараў у Думу, якія абярнуліся сапраўдным правалам для краёўцаў – прыхільнікаў аўтаноміі. Дзённікавыя запісы М.Ромэра засведчылі таксама расчараўванне часткі польскіх краёўцаў вынікамі супрацоўніцтва з дэмакратычнымі элементамі іншых народаў краю. Менавіта пра гэта ішла гаворка на сходзе 11 траўня 1913 г. на

кватэры З.Нагродскага. Апроч названых «раскольнікаў», у размове ўдзельнічаў А.Заштагут, які адзін быў супраць выхаду з віленскіх ложаў [27. Т. 3, с. 136].

Яшчэ адным пацвярджэннем расколу стала ўтварэнне ў лютым 1913 г. па ініцыятыве В.Абрамовіча «Польскага дэмакратычнага саюза». М.Ромэр адмовіўся ўваходзіць у яго.

Адсутнасць адзінства сярод польскіх краёўцаў-прагрэсістаў стала відоўчай ўжо падчас арганізацыі «Пшэглёнда віленскага». Праблема хавалася ў розным разуменні сутнасці краёўскай ідэі. Як ужо адзначалася, М.Ромэр трактаваў краёвасць як ідэалагічны падмурак для стварэння палітычнай (грамадзянскай) націі, галоўным крытэрыем прыналежнасці да якой лічыў пачуццё краёўскай грамадзянскасці. Яно павінна было зрабіць другараднымі ўсе нацыянальныя і сацыяльныя адметнасці народу гістарычнай Літвы. Л.Абрамовіч, як і большасць Рэдакцыйнага камітэту, разумеў краёвасць хутчэй як сужыццё розных краёвых этнасаў, у якім палікі павінны мець найлепшыя пазіцыі. Такое разуменне надавала краёвасці выразнуюпольскую афарбоўку.

У красавіку 1913 г. у артыкуле «Краёвая пазіцыя і нацыянальная ідэя» [211. Nr 13-14] Л.Абрамовіч характарызаваў краёвасць як тактычны сродак для забеспечэння будучыні літоўскіх і беларускіх паліякаў ва ўмовах росту нацыянальных супяречнасцяў. На яго думку, краёвасць зусім не разыходзілася з польскімі нацыянальнымі інтэрэсамі і з агульнопольскай нацыянальнай ідэяй. Наадварот, рэдактар «Пшэглёнда» сцвярджаў, што нацыянальная ідэя выдатна спалучаеца з краёвасцю і не дазваляе ёй ператварыцца ў згодніцтва. «У бляску нацыянальнай ідэі, – пісаў Л.Абрамовіч, – краёвасць стане тым, чым павінна быць: сродкам для захавання ўплываў заходніх культуры, шляхам да вяртання польскай грамадскасцю свайго дамінуючага становішча <...>».

М.Ромэр ацэньваў такую пазіцыю як «нацыяналістычную» і адносіў братоў Абрамовічаў і З.Нагродскага да правага крыла «Польскай дэмакратычнай групы» [27. Т. 2, с. 434]. На яго думку, падобныя погляды не адпавядалі сапраўднай краёвасці. Аднак менавіта яны дамінавалі ў рэдакцыі «Пшэглёнда». У студзені 1913 г. М.Ромэр запісаў у дзённіку: «Людвік з'яўляецца трывумфатарам. Ён перамог мой кірунак. За ім ідзе падаўляючая большасць нашай групы і нашых прыхільнікаў» [27. Т. 3, с. 17]. Урэшце рэшт М.Ромэр пакінуў рэдакцыю «Пшэглёнда». Ён знайшоў выданне, якое больш адпавядала ягонаму разуменню краёвасці. Такім органам друку быў штодзённы «Кур'ер краёвы».

У сярэдзіне каstryчніка 1912 г. браты Луцкевічы і супрацоўнік «Нашай Нівы» Язэп Манькоўскі* звярнуліся да Польскай дэмакратычнай групы з прапановай арганізацыі сумеснага польска-беларускага выдання. Беларусы пропанавалі двайноге (польска-беларускае) рэдактарства. Кампанію

* Публіцыст і перакладчык. З 1909 г. супрацоўнічаў з «Нашай Нівой». Друкаваўся пад крыптонімамі (Я.О., Я.М-скі, Я.М., і-м-і) або псеўданімамі (Кірмашова П-ч, Оклич Янка). Адзін з заснавальнікаў кнігавыдавецкага таварыства «Наша хата». М.Ромэр характарызаваў яго як паліка, які актыўна працаваў у беларускім руху і часам «дзеяйнічаў як беларускі нацыяналіст» [27. Т. 2, с. 178].

Л.Абрамовічу павінен быў скласці якраз Я.Манькоўскі. Існаваў і іншы варыянт супрацоўніцтва – стварэнне двух рэдакцыйных радаў або адной супольнай. Аднак перамовы нічога не дали. З польскага боку яны вяліся толькі з мэтай выкарыстання сабранных І.Луцкевічам сродкаў. Па меншай меры менавіта так ацаніў падзею М.Ромэр [27. Т. 2, с. 435]. Ён як прыхільнік рэальнага супрацоўніцтва параіў А.Луцкевічу самастойна распачаць выданне польскамоўнай газеты. М.Ромэр разлічваў, што пасля выхаду першых нумароў палякі ўсё ж такі далаучца да беларускай ініцыятывы. Беларусы выкарысталі ліцэнзію на выданне «Кур'ера краёвага», выдадзеную ўладамі аднадумцу М.Ромэра Юліушу Сумароку.

8 лістапада 1912 г. выйшаў першы нумар «Кур'ера». Яго рыхтаваў Язэп Манькоўскі, але праграмны артыкул напісаў А.Луцкевіч. Беларускі дзеяч перасцерагаў перад агрэсіўным нацыяналізмам і заклікаў дэмакратычныя элементы ўсіх народаў Беларусі і Літвы да сумеснай працы дзеля народу і роднай зямлі. «У краі, дзе побач з літоўцамі жыве паляк, побач з беларусам – яўрэй, – пісаў А.Луцкевіч, – у краі, які прыгнечаны лёсам і пазбаўлены магчымасці свабоднага развіцця, няма месца для ўнутранай барацьбы. Хто жывы, павінен працаваць. Да працы дзеля нашага краю, які ахоплівае Літву і Беларусь, да працы дзеля народных масаў <...> будзем заклікаць у гэтай газете ўсіх, хто жадае быць грамадзянінам краю». Выразная краёвасць пазыцыі А.Луцкевіча не была выпадковай. Дзеячы «нашаніўскага кола» спалучалі прыхільнасць да краёвай ідэалогіі з працай на калысьці беларускага руху. Краёвасць дазваляла значна пашырыць сацыяльную і этнокультурную базу пропаганды ідэалогіі беларускага Адраджэння. Яна стварала выдатныя магчымасці для наладжвання сувязяў з дзеячамі іншых нацыянальных рухаў. Як прызнаўся А.Луцкевіч у размове з М.Ромэрам 8 лістапада 1912 г., беларускімі палітыкамі быў распрацаваны план цэнтралізацыі дэмакратычнага краёвага друку [27. Т. 2, с. 450].

У гэтай сувязі цалкам па-іншаму выглядае нараджэнне «Вячэрніх газет». Відавочна, што яе з'яўленне было звязанае не толькі з выбарамі ў Думу. Ішоў працэс рэалізацыі спамянутага плана. Пасля з'яўлення «Кур'ера» з улікам беларускіх «Нашай Ніў» і «Сахі» пад кантролем беларускіх дзеячоў аказаўся чатыры перыядычныя выданні, якія распаўсюджваліся сярод беларусаў, рускіх і палякаў.

Што датычыць польска-беларускіх перамоваў, то выхад «Кур'ера» сапраўды іх актыўізаваў, але паразуменне так і не было дасягнутае.

М.Ромэр досыць высокая ацінваваў узровень публіцыстыкі першых нумароў «Кур'ера краёвага». Галоўнай прыгынай поспеху новай «польскай» газеты ён лічыў ідэйнае кіраўніцтва газетай з боку А.Луцкевіча і непасрэдны ўдзел таленавітага беларускага дзеяча ў яе выданні. На старонках дзённіка М.Ромэр запісаў: «Антон Луцкевіч трymаецца трохі ў ценю, не становіцца началье «Кур'ера краёвага», але фактычна выконвае партыю першай скрыпкі. Ён аказвае вырашальны ўплыў на кірунак і арганізацыю газеты» [27. Т. 3, с. 61]. Як ў і выпадку з «Вячэрніх газетай», Антон Луцкевіч імкнуўся захаваць у таямніцы свой удзел у «Кур'ера краёвым». Фактычным рэдактарам газеты з'яўляўся Я.Манькоўскі, які выконваў велізарныя аўём штодзённай працы.

Напачатку сакавіка 1913 г. М.Ромэр прыняў запрашэнне ў вайсці ў склад рэдакцыі «Кур'ера». Разам з ім увайшоў і А.Заштаўт. Яны павінны былі ўзмоцніць творчыямагчымасці рэдакцыі і кампенсаваць занятыя А.Луцкевіча. Апроч таго, беларускія дзеячы былі зацікаўленыя ў тым, каб «Кур'ер», захоўваючы дэмакратычныя краёвыя кірунак, станавіўся па складзе сваёй рэдакцыі больш польскім. Фактычна ўвесну 1913 г. «Кур'ер» стаў польска-беларускім выдавецкім праектам.

М.Ромэр актыўна ўключыўся ў працу. Аўтарытэт гэтага вядомага грамадскага і палітычнага дзеяча значна павысіў цікавасць да газеты з боку польскай грамадскасці. Ягоныя артыкулы звычайна выходзілі пад лёгкай пазнаваемымі крыптонімамі: «т.р.», «т.». Іншым разам ён падпісваўся сапраўднымі прозвішчамі. А вось А.Луцкевіч па-ранейшым працаваў тайна. Імя беларускага дзеяча або тыя крыптонімы ці псеўданімы, пад якімі ён выступаў раней, у «Кур'еры» не сустракаліся ніколі. Аднак спалучэнне дзённіковых записаў з публікацыямі «Кур'ера» дазволіла вызначыць два псеўданімы А.Луцкевіча: «Веслаў Каліноўскі» і «К-вец». Гісторык Ян Юркевіч вызначыў яшчэ адзін – «Генрых Букавецкі» [428, с. 171]. Таямнічасць А.Луцкевіча няцяжка зразумець. Інфармацыя пра ягоны ўзел у выданні магла прывесці да крытыкі газеты з боку велікарусікіх і велікапольскіх шавіністак. Першыя атрымлівалі яшчэ адзін аргумент на карысць тэзіса, што беларускі рух – не што іншае, як толькі «польская інтрыга» супраць рускай дзяржавы. Другім гэтая інфармацыя палегчала дыскрэдытаци ў выданні і самой краёвай ідэі сярод польской грамадскасці.

На старонках «Кур'ера» шырокая ўжыванія тэрмін «грамадзянін краю». Аўтары публікацыяў даводзілі, што жыццёвá важныя для краю пытанні павінны вырашаніца з улікам інтэрэсаў усіх нацыяў Беларусі і Літвы (А.Луцкевіч) [185. Nr 19], асуджалі велікарусікі і велікапольскі шавінізм (М.Ромэр) [185. Nr 337], заяўлялі пра неабходнасць барацьбы з праявамі шавінізма сярод беларусаў і літоўцаў, выкryвалі сутнасць дзейнасці «Белорусского общества» як арганізацыі велікарусікіх шавіністак у «беларускай вopратцы».

Асновай краёвай згоды лічылася супрацоўніцтва дэмакратычных сілаў усіх этнічных рухаў [184. Nr 3]. Краёвасць як абарона інтэрэсаў краю, большасць насельніцтва якога складалі беларускія і літоўскія сяляне, досыць натуральна прыводзіла да дэмакратычных поглядаў. У сваю чаргу дэмакратызм, які звыходзіў з павагі да народных патрабаванняў, непазбежна нараджала краёвую пазицію [185. Nr 258]. Галоўной задачай «Кур'ера краёвага» было пашырэнне дэмакратычных поглядаў сярод польской грамадскасці. Антон Луцкевіч у сваіх артыкулах даволі часта апеляваў да лепшых гістарычных традыцый: «З паняццем польскасці заўсёды звязвалася паняцце свабоды». Або: «Як некалі з імем паляка атаясамлівалася вольнасць, так зараз наша (польская – А.С.) нацыянальная будучыня звязаная з дэмакратыяй» [Адпаведна: 184. Nr 8, 12].

Аналіз публікацыяў «Нашай Нівы» і «Вячэрняй газеты» ўказвае на тэматычны паралелізм з матэрыяламі «Кур'ера краёвага». Усе гэтыя выданні вялі сумесную барацьбу супраць этнічнага шавінізма. «Вячэрняя газета»,

у прыватнасці, заяўляла, што галоўнай задачай дэмакратычных элементаў з'яўляецца «барацьба супраць праяваў нацыяналізма ва ўласным нацыянальным асяроддзі і аб'яднанне ўсёй краёвай дэмакратыі» [150]. Шматлікія публікацыі «Кур'ера краёвага» закраналі «беларуское пытание». Яны абаранялі «Нашу Ніву» і беларускую Адраджэнне ад абвінавачвання ў велікарускіх і велікапольскіх шавіністах, якія імкнуліся давесці, што няма ніякага беларускага руху, а ёсць толькі «польская» або, адпаведна «руская» інтрыга, знаёмілі чытача з сітуацыяй у беларускім руху, адстойвалі права беларускай мовы быць мовай навучання [186. Nr 1].

Беларуская і польская аўтары імкнуліся выклікаць сімпатыі да беларускага руху. Падкрэслівалася яго прыхільнасць дэмакратыі: «Шчыры дэмакратызм беларускага руху <...> ягона лаяльнасць у адносінах да суграмадзянай іншых нацыянальнасцяў – вось гарантія таго, што нашыя імкненні знайдуць жывы водгук сярод беларусаў» [185. Nr 12]. Згода з беларусамі тлумачылася інтэрэсамі барацьбы з велікарускім шавінізмам [184. Nr 9] і адсутнасцю выразных перспектываў далейшага развіцця польскага руху ў беларуска-літоўскім краі [185. Nr 98].

На апошняе трэба звярнуць асаблівую ўвагу. Справа ў тым, што ў разуменні краёвасці А.Луцкевічам і М.Ромэрам існавалі разбежнасці. А.Луцкевіч, як і большасць беларускіх, польскіх і літоўскіх краёўцаў, разумеў краёвасць як узаемакарыснае сужыццё розных народаў краю, якое будзе забяспечанае развіццём дэмакратыі пасля вызвалення ад расійскага панавання. Ён імкнуўся забяспечыць за беларусамі лепшыя ўмовы ў гэтым сужыцці. А.Луцкевіч не верыў умагчымасць захавання польскасці ў новым дэмакратычным Беларуска-Літоўскім краю. Зыходзячы з пераканання, што большасць беларускіх і літоўскіх палякаў з'яўляюцца нашчадкамі паланізаваных або паланізаваўшыхся беларусаў і літоўцаў, ён звязваў іх будучыню з працай на карысць беларускага і літоўскага Адраджэння, з вяртаннем да сваіх этнокультурных каранёў.

Такія погляды выклікалі незадавальненне «Пшэглёнда», які адвергаў тых перспектывы развіцця польскай грамадскасці, якія бачыліся беларускім аўтарам «Кур'ера краёвага». Для рэдакцыі «Пшэглёнда» ўдзел беларусаў у выданні не быў таямніцай. Л.Абрамовіч неаднаразова ўказваў на «пабочныя ўплывы» [211. Nr 22-23] у рэдакцыі «Кур'ера», але раскрывалае сакрэты беларуска-польскага выдання ні ён, ні яго прыхільнікі не збіраліся. Тым не менш танальнасць палемікі з боку «Пшэглёнда» часцяком парушала прынятых нормы паводзінаў. Напрыканцы траўня 1913 г. А.Луцкевіч нават выклікаў Л.Абрамовіча на суд гонару за нанесеную яму асабістую знявагу [27. T. 3, s. 154].

Не менш рэзка «Пшэглёнд віленскі» крытыковала «Вячэрнюю газету», якая ў поглядах на будучыню мясцовай польскай грамадскасці займала туую ж самую пазіцыю, што і «Кур'ер». Рускамоўнае дэмакратычнае выданне выклікала выразнае раздражненне Польскага дэмакратычнага саюза. «Нехта некалі заўважыў, – пісаў Л.Абрамовіч, – што лічыць за лепшае помнік Мураўёву ў Вільні, чым помнік Мурамцаву. Гэты парадокс утрымлівае глыбокую праўду <...> Лепш урадавы «Віленскі веснік» з яго грубай

антыпольской пропагандай, чым дэмакратычна «Вячэрняя газета», якая ў імя ідэалаў свабоды пракладвае шлях да русіфікацыі мясцовага насельніцтва» [211. Nr 41-42]. Трэба адзначыць, што Л.Абрамовіч лічыў рускіх і яўрэй чужынцамі ў крае і быў працоўнікам талерантнага трактавання нават дэмакратычных элементаў гэтых народаў.

М.Ромэр і А.Заштадут, нягледзячы на нязгоду з поглядамі А.Луцкевіча, працягвалі супрацоўніцтва з беларусамі. Сваю пазіцыю яны адстойвалі на старонках «Кур'ера». М.Ромэр харктырызаваў беларускія і літоўскія прэтэнзіі як праяву этнічнага шавінізма [27. Т. 3, s. 324]. Але пры гэтым галоўны ідэолаг краёвасці быў упэўнены, што А.Луцкевіч і яго сябры ўрэшце рэшт зразумеюць польскую пазіцыю і пагадзяцца з тым, што беларускія і літоўскія палякі маюць поўнае права на развіццё ўласнай культуры і павінны ўдзельнічаць у вызначэнні будучыні краю ў аднолькавай ступені з літоўцамі і беларусамі.

Увесну 1913 г. у артыкуле «Пазіцыя грамадзяніна» М.Ромэр адзначаў, што палякі з'яўляюцца часткай карэннага насельніцтва краю, адным з найважнейшых элементаў мясцовай грамадскасці. Сірабы пераканаць літоўскіх і беларускіх палякаў у тым, што яны павінны падпарадковацца беларускай і літоўскай нацыянальнаму супольнасцям, супярэччаць краёвасці. Кожная нацыянальная меншасць, на думку аўтара, мае права на ўласныя грамадскія дзеяйні. Задачай мясцовых польскіх дэмакратоў М.Ромэр лічыў не працу на карысць культурнага і палітычнага Адраджэння беларусаў і літоўцаў, а вызваленне польскага народа ад дамінавання шляхты і ператварэнне яго ў сілу, якая разам з беларусамі і літоўцамі будзе вызначаць будучыню сваёй Радзімы – гісторычнай Літвы [185. Nr 77]. Толькі арганізацыя масавага польскага народнага руху, паводле яго меркавання, гарантавала палякам моцныя пазіцыі ў будучым дэмакратызаваным грамадстве [185. Nr 134].

На старонках дзённіка, разважаючы аб працэсе ператварэння «тутэйшых» у беларусаў, літоўцаў і палякаў, М.Ромэр тлумачыў дэмакратычную пазіцыю наступным чынам: польская дэмакратыя не павінна перашкаджаць «тутэйшым» становіщу беларусамі і літоўцамі, але літоўскія і беларускія дзеячы таксама не маюць права перашкаджаць іх самапаланізацыі. Аўтар выказваў надзею, што літоўскія і беларускія дэмакраты Ю.Шаўлюс, М.Біржышка, С.Кайрыс, браты Луцкевічы і А.Уласаў пагадзяцца з гэтым тэзісам [27. Т. 3, s. 324].

Надзея М.Ромэра на перамену поглядаў беларускіх і літоўскіх краёўцаў была дастатковая абрэгунтаванай. Пра гэта сведчыла пазіцыя беларусаў на польска-літоўска-беларускіх сходах лістапада 1913 г., дзе аблікаркоўваўся лёс «Кур'ера». Улетку і ўвосень 1913 г. выдавецкія справы «Кур'ера краёвага» складваліся не лепшым чынам. У сувязі з занятасцю А.Луцкевіча і ад'ездам з Вільні М.Ромэра ўзровень публікацый панізіўся. Абвастырыліся фінансавыя проблемы. Я.Манькоўскі не здолеў захаваць на бытлым узроўні краёвы і дэмакратычны кірунак газеты. У каstryчніку 1913 г. М.Ромэр адмовіўся супрацоўнічаць з газетай, якая, па яго словах, ператварылася ў «бульварны свісток» [27. Т. 3, s. 299]. Лёс газеты хваляваў і А.Луцкевіча, які ініцыяваў правядзенне ўжо згаданых сходаў.

У сходзе, які адбыўся 16 лістапада 1913 г., з беларускага боку ўдзельнічалі браты Луцкевічы, В.Іваноўскі і А.Уласаў, з літоўскага – Ё.Вілейшыс, М.Сляжэвічус, М.Біржышка і С.Кайрыс, з польскага – М.Ромэр, А.Заштадут, У.Асмалоўскі, Ю.Сумарок. Удзельнікі схода пасля працяглай дыскусіі призналі неабходным падтрымаць «Кур'ер» як «орган польскай дэмакратыі». Не апошнюю ролю ў выпрацоўцы менавіта такай фармулёўкі адыгралі браты Луцкевічы. У спрэчцы М.Ромэра з літоўцамі і В.Іваноўскім, якія даказвалі, што «Кур'ер» павінен з'яўляцца органам агульнакраёвай дэмакратыі, Луцкевічы падтрымалі польскі бок. Яны прызналі неабходнасць развіцця польскай дэмакратыі як часткі краёвага дэмакратычнага руху [27. Т. 3, с. 323]. Яшчэ адным вынікам сходу было ўтварэнне сумеснага арганізацыйнага і рэдакцыйнага камітэтага. У апошні ўвайшлі А.Луцкевіч, М.Ромэр і Ю.Шаўлюс [27. Т. 3, с. 329]. Аднак пераадолець творчы і фінансавы крызіс газета ўжо не здолела. 18 красавіка 1914 г. выйшаў яе апошні нумар.

Падсумоўваючы гэтую старонку дзеянасці краёўцаў-прагрэсістаў у апошнія перадваенныя гады, хочацца яшчэ раз спыніцца на матывах незвычайнага беларускага выдавецкага праекта. У гэты перыяд А.Луцкевіч падзяляў асноўныя прынцыпы краёвай ідэалогіі ў яе дэмакратычным варыянце. Паширэнне краёвасці сярод рускай і польскай грамадскасці, якая ў большасці складалася з нашчадкаў некалі паланізаваных або русіфікованых беларусаў і літоўцаў, ён лічыў карысным як для ўсяго краю, так і для беларускага Адраджэння. Аднак узімкала пытанне, як прапагандаваць краёвую ідэалогію? Выкарыстаць «Нашу Ніву» і пашираць краёвасць ад імя беларусаў? Але перад «Нашай Нівой» стаялі зусім іншыя задачы. Да таго ж беларускамоўная пропаганда была абмежаваная этнічнымі рамкамі і наўрад ці магла аказаць сур'ёзны ўплыў на рускую і польскую грамадскасць. І зусім інакш яна ўспрымалася рускімі і палякамі, калі гучала на іх родных мовах.

«Вечэрняя газета» і «Кур'ер краёвы» змяшчалі вялікую колькасць матэрыялаў пра беларускае Адраджэнне. Тоэ, што яны друкаваліся на польскай і рускай мовах, стварала мажлівасць данесці праўду пра беларускі рух непасрэдна да польскага і рускага чытача. Гэта ўмацоўвала пазіцыі беларускага руху, пашируала кола ягоных прыхільнікаў або па меншай меры прывучала польскую і рускую грамадскасць да думкі пра непазбежнасць беларускага Адраджэння. А.Луцкевіч, відавочна, разлічваў і на тое, каб з дапамогай польскамоўнага і рускамоўнага выданняў вярнуць у рэчышча беларускага руху частку страчанага раней беларускага насельніцтва.

Істотнае месца ў пропагандзе краёвасці займала баравацьба супраць этнічнага шавінізма. У адным з артыкулаў на старонках «Нашай Нівы» А.Луцкевіч заклікаў усе народы гістарычнай Літвы супольнымі сіламі барапіцца ад гэтай хваробы, каб «зніштожыць сяўбу нянявісьці і злосці». А далей адзначаў: «Вось бачым добрую жменю расійскіх, польскіх і літоўскіх газет, каторыя – кождая ў сваім народзі – змагаюцца з чарнасоценствам. У Вільні выходзіць «Вечэрняя газета», «Кур'ер краёвы», «Lietuvos Ukininkas», «Vilniaus Zinios», і ўсе яны поруч з «Нашай Нівой» ідуць да аднай мэты: стараючца развіваць «просты» народ, каб урэшті сам ён узяў свае справы

ў свае рукі і з пагардай адварнуўся ад тых, хто хоча выкарыстаць яго цемната дзеля пашырэння нацыоналізма» [158. Nr 9].

Выдавецкі праект братоў Луцкевічаў спрыяў дэмакратызацыі рускай і польскай грамадскасці краю. Дарэчы, калі ўлічваць актыўную ролю «нашаніўскага кола» ў арганізацыі і дзеянасці віленскага асветніцкага таварыства «Веснік ведаў» («Вестник знания»), то можна прыйсці да высновы, што з беларусаў складалася амаль уся «руская» краёвая дэмакратыя. Пра польскую дэмакратыю гэтага не скажаш, але і тут дзеянасць беларусаў адыгрывала значную ролю.

Усё вышэйсказанае падаецца справядлівым з прагматычнага пункту погляду. Але можна выказаць яшчэ адну думку. Справа ў тым, што краёвасць з'яўлялася ломкай традыцыяй і стэрэатыпай вузкай нацыянальнай пра-паганды, якія ў гэты час ўжо сфармаваліся ў нароdаў Цэнтральна-Усходніх Еўропы. У пэўным сэнсе краёвасць трymалася на ўнікальнай атмасферы шматнацыйнага краю і асаблівіх Вільні. Гэта атмасфера нараджала людзей, якія адчувалі сябе адначасова рускім і беларусам (Іван Краскоўскі*), палякам і літоўцам (Данатас Маліноўскас, Міхал Ромэр), палякам і беларусам (Язэп Манькоўскі, Вітаут Чыж**). Гэта была атмасфера сапраўднага этнічнага карнавала, дзе адсунтнічалі выразныя этнічныя межы, дзе ў залежнасці ад жыццёвых абставінава маска становілася тварам і наадварот.

Той жа беларус Антон Луцкевіч на старонках «Вячэрніх газет» становіўся рускім, а на старонках «Кур'ера краёвага» – палякам. Мажліва, мы сустракаемся з пзўнай заканамернасцю беларускай гісторыі. Яна вельмі багатая персанажамі, якія выступалі ў двух або нават трох інастасіях і адначасова належалі беларускай, польскай, літоўскай і рускай гісторыі. Можа, гэта была праява «вольнага беларускага духа», які шукаў уласныя шляхі? Пра яго пісаў яшчэ Ігнат Канчэўскі ў сваіх «Дасьледзінах беларускага сьветапогляду». Беларусь нараджала такіх людей таму, што была зямлёй, дзе зліваліся розныя этнічныя, культурныя і рэлігійныя патокі. Кожны з іх знаходзіў прытулак і прылігаваўся ў «беларускім доме».

Калі мы пагадзімся з тым, што гэты этнакультурны карнавал мае свае глыбінныя гістарычныя падставы, нам будзе лягчэй зразумець асобы Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Вікенція Канстанціна Каліноўскага, Аляксандра Ельскага, Рамана Скірмунта, Эдварда Вайніловіча і некаторых іншых. Дык можа, краёвасць, якую адстойвалі М.Ромэр, Р.Скірмунт, А.Луцкевіч ды іх паплечнікі, не з'яўлялася толькі праявой пострамантычных і трохі наўных спадзяванняў, а ўяўляла адну з падставаў беларускай гісторыі?

На момант закрыцця «Кур'ера краёвага» складаны перыяд перажываваў таксама «Пшэглёнд віленскі». Адыход з рэдакцыі М.Ромэра, частыя

* М.Ромэр характарызаваў яго як «беларуса па паходжанні і рускага па культуры» [27. Т. 3, с. 352]. Ён жа паведаміў, што ў віленскім аддзяленні Саюза аўтанамістаў-федэралістаў менавіта І.Краскоўскі прадстаўляў рускую грамадскасць [27. Т. 4, с. 20].

** Напачатку 1915 г. В.Чыж (Я.Яленскі) заявіў пра сваё жаданне ўступіць у віленскую арганізацыю прыхільнікаў незалежнасці Польшчы [27. Т. 4, с. 383].

хваробы Л.Абрамовіча, а таксама абранные ў гарадскую раду Б.Крыжана-ноўскага, В.Абрамовіча, С.Буднага, А.Турскага і З.Нагродскага значна аслабіла творчы патэнцыял газеты. Штотыднёвік ператварыўся ў двутыднёвік. У лютым 1914 г. газету пакінуў Л.Абрамовіч, які перарабраўся ў Варшаву. Новым рэдактарам стаў Бенедыкт Хэртц, які супрацоўніцаў з «Пшэглёндам» з 1911 г. Пасля закрыцця «Кур'ера краёвага» ў асяродку Польскага дэмакратычнага саюза нават з'явілася ідэя выдання ўласнай штодзённай газеты [464, с. 50-51], але рэальная магчымасці для гэтага адсутнічалі. У сярэдзіне ліпеня 1914 г. выйшаў апошні нумар газеты. Але гісторыя «Пшэглёнда віленскага» яшчэ не скончылася.

Увесень 1913 г. віленскія краёўцы-прагрэсісты, якія дзяякуючы ма-сонскім ложам утваралі свайго роду міжнацыянальную суполку, прынялі актыўны ўдзел у спробе адраджэння Саюза аўтанамістаў-федэралістаў ужо не як думскай фракцыі, а як агульнарасійскай арганізацыі. Ініцыятарамі гэтай акцыі былі расійскія ліберальныя дэмакраты, у прыватнасці, дзеячы партыі канстытуцыйных дэмакратаў і прагрэсісты. Адным з найбольш актыўных прыхільнікаў адраджэння Саюза з'яўляўся Аляксандр Лядніцкі.

У лістападзе 1913 г. у Маскве адбыўся з'езд аўтанамістаў, арганізаваны па нацыянальна-тэрытарыяльным прынцыпе. У нарадах удзельнічала беларуская (Іван Луцкевіч і Іван Краскоўскі), руская, украінская, грузінская і эстонская дэлегацыі, а таксама прадстаўнікі літоўскіх палякаў. Апошніх прадстаўляла рэдакцыя «Пшэглёнда віленскага», што, дарэчы, выклікала пэўнае незадавальненне беларусаў, якія заявілі пра існаванне ў Вільні іншай групоўкі польскіх дэмакратаў (меліся на ўвазе прыхільнікі пазіцыі М.Ромэра). Літоўцы не прыехалі, але ўпаўнаважылі беларусаў заявіць пра іх гатоўнасць да супрацоўніцтва.

15 снежня 1913 г. на кватэры А.Заштаўта адбылася сустрэча беларускай дэлегацыі з прадстаўнікамі польскай, беларускай, літоўскай, рускай і яўрэйскай дэмакратычнай грамадскасці Віленшчыны. Палякаў, у прыватнасці, прадстаўлялі К.Астахевіч, Ю.Сумарок, А.Заштаўт і М.Ромэр, беларусаў – браты Луцкевічы, В.Ластоўскі і Я.Купала. Пасля справаздачы І.Краскоўскага пачаўся абмен меркаваннямі. Усе выступоўцы прызналі неабходным прыняць ўдзел у арганізацыі Саюза аўтанамістаў-федэралістаў. Было прынятае рашэнне стварыць Віленскі аддзел Саюза з усіх прысутных на нарадзе народаў. У арганізацыіны камітэт былі дэлегаваныя ад беларусаў І.Луцкевіч, ад палякаў А.Заштаўт, ад яўрэяў Чэрнікаў, ад рускіх І.Краскоўскі, ад літоўцаў Шылінг [27. Т. 3, с. 352].

У сярэдзіне лютага 1914 г. на кватэры Ёнаса Вілейшыса адбыўся сход па пытанні арганізацыі Віленскага аддзела Саюза аўтанамістаў. Пасля працяглай дыскусіі вырашылі стварыць адзіную краёвую арганізацыю прыхільнікаў аўтаноміі без унутранага падзелу на нацыянальныя групоўкі. Галоўнай мэтай абвяшчалася прапаганда ідэі аўтаноміі. Дзейнасць Віленскага аддзела павінна была спрыяць нармалізацыі міжнацыянальных адносін у краі і падрыхтоўцы грамадскага меркавання ў Расіі да прыняцця ідэі аўтаноміі беларускіх і літоўскіх земляў. У Выканаўчы камітэт былі абраныя І.Краскоўскі, К.Астахевіч, І.Луцкевіч, Шылінг і Чэрнікаў [27. Т. 4, с. 21].

Краёвая ідэя выдатна спрыяла контактам дэмакратычных элементаў розных этнокультурных рухаў. Сцвярджэнне Казіміра Акуліча нібыта краёвая канцепцыя не знайшла водгута сярод кіраўнікоў беларускага і літоўскага рухаў [454, s. 29], выразна супярэчыць рэчаіснасці апошніх перадваеных і першых ваенных гадоў.

Цікаласць выклікае таксама імкненне М.Ромэра навязаць контакты з Віленскім сельскагаспадарчым таварыствам. У снежні 1912 г. вядомы краёвец адзначыў у дзённіку няўдачу спробы стаць сябрам гэтага Таварыства [27. Т. 2, s. 492]. На гэтай жа старонцы ён з прыемнасцю адзначыў факт абрання ў кіраўніцтва Таварыства падтрымкі дробнага прадпрымальніцтва і народнага маастацтва ў Віленскай губ. Гэтае Таварыства, створанае па ініцыятыве А. Уласава, узначальваў гарадскі галава Вільні М.Венслайскі, дзеяч Віленскага сельскагаспадарчага таварыства. Мажліва, М.Ромэр спрабаваў наладзіць сувязі з краёўцамі кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі. Трэба адзначыць, што тое ж спрабавалі зрабіць беларускія дзеячы.

Ролю пасярэдніка адыграла вядомая фундатарка беларускіх культурных праектаў княгіня Марыя Магдалена Радзівіл. Яе дом у Менску і палац у Кухіцах Ігуменскага пав. сталі месцамі сустрэчаў Р.Скірунта з братамі Луцкевічамі, В.Іваноўскім і А.Уласавым [459]. Мажліва, якраз краёвая ідэалогія ў дадзеным выпадку з'яўлялася ідэйным падмуркам гэтых контактаў. Іх мэтаю была спроба кансалідацыі краёвых і беларускіх сілаў. Сваю ролю адыгрывала і паступовая беларусізацыя свядомасці Р.Скірунта. Паводле інфармацыі Севярына Выслоўха, ён аказваў фінансавую падтрымку «Нашай Ніве» [502, s. 3]. А ў 1906 г. падчас адной з кулурных размоваў у Думе назваў сябе «беларусам» [204. Nr 104]. Фінансавую падтрымку развіццю беларускай культуры аказвалі Э.Вайніловіч і княгіня М.М.Радзівіл. Як паведаміў Г.Царык, менавіта праз яго М.М.Радзівіл перадала братам Луцкевічам і А.Уласаву 20 тыс. руб. для выдання беларускай літаратуры [261, c. 230].

У адрозненні ад беларусаў спроба М.Ромэра была няўдалай. Краёвасць у гэтым выпадку не адыграла істотны ролі. М.Ромэр, дарэчы, быў упэўнены, што менавіта ягоная прысутнасць у «Ініцыятыўным камітэце» па падрыхтоўцы выставы, прысвечанай вясковай пабытовай культуры, спрапакала адмову Віленскага сельскагаспадарчага таварыства далучыцца да яе арганізацыі [27. Т. 2, s. 462]. Падобна на тое, што ў гэтай сітуацыі разыходжанні ў сацыяльной пазіцыі адыгрывалі значна большую ролю. Па меншай меры так было да пачатку сусветнай вайны.

Абвяшчэнне Германіі вайны Расіі 19 ліпеня 1914 г. выклікала сапраўдны выbuch патрыятычных настроў сярод значнай часткі расійскай грамадскасці. Амаль усе палітычныя партыі заяўлілі пра падтрымку дзеянняў урада. Разумеючы вагу аб'яднанага выступлення г.зв. «народных прадстаўнікоў», Мікалай II загадаў правесці 26 ліпеня 1914 г. аднадзённыя надзвычайнія сесіі Дзяржаўнай думы і Дзяржаўнай рады. У Думе пасля выступлення старшыні Рады міністраў І.Гарамыкіна выступілі прадстаўнікі нацыянальнасцяў, якія казалі пра неабходнасць абароны Радзімы, адданасці дзяржаве і народу. Потым быў аналагічныя заявы прагрэсістай і канстытуцыйных

дэмаракатаў. Толькі сацыял-дэмаракатычная фракцыя ў спешыяльной Дэкларацыі асуздзіла вайну і адмовілася галасаваць за ваенныя крэдыты.

Падобным чынам прайшло пасяджэнне Рады. І.Гарамыкін у сваёй прамове заклікаў ад імя ўрада прасякнуща ідэяй Маніфеста Мікалая II ад 20 ліпеня «Няхай будзе забыты ўнутраны разлад» і з'яднацца «вакол адзінага сцягу, на якім напісаныя найвялікшыя для ўсіх нас слова: «Гасудар і Расія» [234. Сессия IX, стлб. 4]. Ад імя польскіх дэпутатаў выступаў А.Мэйштовіч, які заявіў, што «палякі пойдуць на поле боя, кіруючыся не толькі паучуцём выканання свайго абавязку. Яны пойдуць даць адпор прускаму *«Drang nach Osten»*, згадваючы той вялікі бой, у якім побач з палякамі і літоўцамі змагаліся славутыя смаленскія палкі». Прамоўца выказаў надзею, што сумесна пралітая кроў паспрыяе нараджэнню «несакрушальнага польска-рускага саюза» [234. Сессия IX, стлб. 8-9].

Цяжка казаць, наколькі шчырым было выступленне дэпутата ад Коўенскай губ. А.Мэйштовіч быў цвярозым палітыкам і разумеў сутнасць урадавай палітыкі ў вырашэнні «польскага пытання», асабліва на беларускіх і літоўскіх землях. Хутчэй за ўсё ягоная прамова была выклікана патрабаваннямі канкрэтнай палітычнай сітуацыі.

Між тым яднанне ўрада і легальнай апазіцыі не было працяглым. Ужо падчас надзвычайнай сесіі дэпутаты Думы даведаліся, што па праекту міністра ўнутраных справаў М.Маклакова яны збяруцца на наступную сесію не раней восені 1915 г. Гэта была не толькі знявага Думы, але і адкрытае парушэнне заканадаўства, якое прадугледжвала зацвярджэнне думскімі дэпутатамі дзяржаўнага бюджэту. У выніку няпростых перамоваў І.Гарамыкін пайшоў на ўступку, заявіўшы, што Дума будзе скліканая не пазней лютага 1915 г. Потым гэтае абяцанне аформілася ва ўказе аб скліканні Думы 27 студзеня 1915 г.

Да гэтага часу адбыліся падзеі, якія ўскладнілі ўзаемаадносіны Думы і ўрада. Па-першае, рускія войскі пацярпелі цяжкае паражэнне ва Усходній Прусіі. Праўда, часткова яно было кампенсаванае перамогамі ў Галіціі і заняццем у верасні 1914 г. Львова. Аднак у апазіцыі ўжо з'явіліся падставы для сумневаў у кампетэнтнасці ваеннага кіраўніцтва. Па-другое, ва ўнутранай палітыцы ўзмоцніўся пераслед усіх праяваў грамадскага жыцця, у т.л. у этнакультурнай галіне. Не выконваліся абяцанні палякам, дадзеныя вялікім князямі Мікалаем Мікалаевічам у Маніфесце ад 14 жніўня 1914 г. А калі М.Радзянка перадаў цару скаргі польскай грамадскасці, Мікалаі II толькі паціснуў плячыма: «Мы, здаецца, паспяшаліся» [246, с. 397].

Сесія 27-29 студзеня 1915 г. прайшла без асаблівых проблемаў для ўрада. Сказалася пацярэдняя праца думскай бюджетнай камісіі, якая яшчэ да адкрыцця сесіі ў перамовах з міністрамі вырашыла многія праблемы. Апроч таго, большасць думскіх дэпутатаў імкнулася пазбегнуць публічнага абвастрання адносінай з урадам. Таксама без праблемаў бюджет быў падтрыманы Дзяржаўнай радай. Пасля зацвярджэння бюджета ў працы заканадаўчых органаў быў абвешчаны перапынак да лістапада 1915 г. Улады збіраліся кіраваць краінай на падставе пазадумскага заканадаўства паводле артыкула 87 Асноўных законаў. Аднак падзеі на фронце і абастрэнне ўнутрыпалітычнай сітуацыі парушылі гэты намер.

Летам 1915 г. ваенная сітуацыі Расіі значна пагоршылася. Расійскія войскі пакінулі Галіцью, адступалі ў Польшчу і Прыбалтыцы. Німецкія дывізіі наблізіліся да Вільні. Паўночна-Заходні фронт перамясціўся на беларускія і літоўскія землі. У Стайцы Галоўнага камандавання панавала разгубленасць. Грамадскае меркаванне было настроена вельмі варожа да ўраду. Распаўсюджваліся чуткі пра здраду міністраў і генералаў. Расло таксама незадавальненне ўнутранай палітыкай. Партыя легальнаў апазіцыі канчаткова адмовіліся ад курса на падтрымку ўрада.

У чэрвені 1915 г. адбылася канферэнцыя думской фракцыі Партыі Народнай свабоды з прадстаўнікамі мясцовых партыйных групаў. Пасля працяглага абмеркавання былі прынятыя рэзолюцыі з асуджэннем урадавага курса, які па-ранейшым аблікоўваў правы нярускіх народоў, у прыватнасці, як было заяўлена, яўрэй, украінцаў і паліакаў. Уздельнікі канферэнцыі абмеркавалі праект аўтаноміі Каралеўства Польскага. Рэзолюцыя «Аб палітычным становішчы краіны» патрабавала неадкладнага абраўлення складу Рады міністраў «дзеля забеспечэння правільнай арганізацыі тыла вайны, захавання ўнутранага міра ў краіне і цеснага супрацоўніцтва паміж урадам і грамадствам». Апроч таго, КДП настойвала на тэрміновым скліканні Думы [45, а. 135]. На канферэнцыі чуліся галасы пра неабходнасць фармавання «міністэрству даверу», г.зн. урада, адказнага перад парламентам [45, а. 145-146].

Значна ўзмоцніліся рэвалюцыйныя настроі сярод сацыялістаў. Усе яны лічылі вайну імперыялістычнай. Разыходжанні датычылі галоўным чынам пытання, як суаднесці вайну і рэвалюцыю. У.Ленін ўжо ў жніўні 1914 г. адстойваў лозунг ператварэння імперыялістычнай вайны ў грамадзянскую, накіраваную супраць буржуазных урадаў. А вось значная частка меньшавікоў і эсераў была прыхільніцай формулы: «Спачатку перамога, а потым рэвалюцыя». Праўда, летам 1915 г. сярод сацыялістаў-патрыётаў адбыўся відавочны рост антыурадавых настроў і нарадзілася формула: «Спачатку рэвалюцыя, а потым перамога».

Між тым у выніку працяглых кансультацый паміж урадам і думскімі дзеячамі адкрыццё сесіі Думы было прызначанае на 19 ліпеня 1915 г. Нездоўга да яе пачатку Мікалай II адправіў у адстаўку найбольш адзёзных міністраў. Сярод іх былі міністр унутраных спраў і ваенны міністр. Гэтыя кадравыя перамены можна было разглядзець як пэўную ўступку грамадскому меркаванию.

У дзень адкрыцця чацвёртай сесіі ў Думе выступіў кіраунік урада. Прамова была вытрыманая ў духу прымірэння. І.Гарамыкін заявіў, што ўрад мае патрэбу дзейнічаць у поўнай згодзе з заканадаўчымі ўстановамі. Спыніўшыся на «польскім пытанні», ён паведаміў пра распараджэнне імператара аб падрыхтоўцы законапраекта «прадастаўлення Польшчы пасля завяршэння вайны права свободнай арганізацыі свайго нацыянальнага, культурнага і гаспадарчага жыцця на прынцыпах аўтаноміі <...> і пры захаванні адзінай дзяржаўнасці». Старшыня Рады міністраў абяцаў, што ўнутраная палітыка будзе прасякнутая прынцыпам добразычлівасці «да ўсіх верных Расіі грамадзянаў без розніцы племені, мовы і веры» [232. Сессия IV. Заседание 19.07.1915 г. Стл. 9].

Аднак у большасці дэпутатаў Думы І.Гарамыкін выклікаў пачуццё пагарды або нянавісці. Практычна ўсе выступоўцы (за выключэннем краіне правых) рэзка крытыкавалі ўрад. Сядр крытыкаў быў таксама сябра Беларуска-літоўска-польскай групы Г.Свянціцкі. 14 жніўня 1915 г. пры абмеркаванні законапраекта пра бежанцаў ён назваў абяцанні І.Гарамыкіна «гарчыцай пасля абеду» [232. Сессия IV. Заседание 19.07.1915 г. Стлб. 9]. Дэпутат Віленскай губ. узняў праблему людзей, якіх гвалтам вымушалі пакідаць родныя мясціны. Ён прыводзіў прыклады, што сведчылі пра злачынную дзеянасць ваенных уладаў, па загадзе якіх «спецыяльныя атрады казакоў і драгунаў» палілі вёскі, а людзей гналі на ўсход. Г.Свянціцкі таксама патрабаваў забараніць практику гвалтоўнага раздзялення сем'яў і адпраўкі бежанцаў у аддаленыя губерні.

Рэзкія антыурадавыя выступленні дэпутатаў тлумачыліся яшчэ і тым, што ў ліпені-жніўні 1915 г. завяршалася фармаванне новай думскай большасці, г.зв. «Прагрэсіўнага блоку». Блок аб'яднаў большасць памяркоўна правых і ліберальных фракцыяў Думы (300 дэпутатаў з 420) і трэх групы Дзяржаўнай рады («Цэнтр», «Акадэміцкая» і «Пазапартыйны гурток»). Старшынёю Блока стаў левы акцыярыст С.Шыдлоўскі, але фактычным кіраўніком з'яўляўся Павел Мілюкоў. Програма Прагрэсіўнага блоку, абвешчаная 25 жніўня 1915 г., зыходзіла з двух асноўных палажэнняў: 1) стварэнне ўрада з асобай, якія карыстаюцца даверам краіны і абавязуюцца ў самы кароткі тэрмін рэалізаваць прграму, узгодненую паміж Думай і Радай; 2) адмова ад сродкай кіравання краінай, заснаваных на недаверы да ўсялякай незалежнай палітычнай дзеянасці, у прыватнасці, жорсткае выкананне адміністрацый яй дзяржаўнага заканадаўства, правядзенне разумнай і паслядоўнай палітыкі, здольнай захаваць унутраны мір і пазбегнуць сутыкненняў паміж сацыяльнымі класамі і нацыянальнасцямі краіны, і г.д. [246, с. 411]. Прадугледжвалася таксама адмова ад рэлігійных пераследаў, аўтаномія Каралеўства Польскага і пэўныя палітычныя ўступкі фінам і ўкраінцам.

Програма Блока выклікала шырокі грамадскі рэзананс. Рада міністраў была гатовая распачаць перамовы з думцамі. Аднак ні Мікалай II, ні кіраўнік урада не жадалі саступаць. У жніўні 1915 г. імператар прыняў рашэнні, якія, на думку многіх сучаснікаў, прагучалі як прысуд дынастыі Раманавых. Першым з іх было заняцце Мікалаем II пасады Вярхоўнага галоўнакамандуючага, другім – абавязчынне чарговага перапынку ў працы Думы (з 4 верасня 1915 г.). Апошняе, прынятае пасля нарады з І.Гарамыкіным, без узгаднення з Думай і наступерак жаданням амаль усіх міністраў, было ўспрынятае як знявага расійскага грамадства. Прэстыж дынастыі, і без таго падарваны скандалльнай фігурай Р.Распушціна і інформацыяյ пра пастаяннае ўмяшальніцтва імператрыцы ў дзяржаўныя справы, яшчэ болей упаў. Амаль усе палітычныя і сацыяльныя колы (за выключэннем краіне правых) адварнуліся ад манарха. Імператар перакрэсліў перспектывы альянса бюракратыі з ліберальнай і ліберальна-кансерватыўнай інтэлігенцыяй. Усё гэта адкрывала шлях будучай рэвалюцыі.

У верасні 1915 г. нямецкія войскі прарвалі фронт і наступалі ў кірунку Свенцяні–Баранавічы. Былі занятыя Вільня, Вілейка, Баранавічы, Наваградак. У сярэдзіне месяца нямецкая конніца выйшла на чыгунку Менск – Ворша ў раёне станцыі Смалівічы. Коштам велізарных стратаў расійскаму камандаванню ўдалося зліквідаваць Свенцянскі прарыў і стабілізаваць фронт па лініі Дзвінск – Паставы – Баранавічы – Пінск. Вільня, гэтых буйнейшы цэнтр польскага руху, засталася ў тыле нямецкіх войскаў.

Ва ўмовах вострай палітычнай барацьбы, што вырашала лёс Расійскай імперыі, у прадстаўнікоў літоўскіх паліякаў у заканадаўчых органах улады было не шмат магчымасцяў выступаць у абарону інтэрэсаў сваіх выбаршчыкаў. Як заўважыў І. Корвін-Мілеўскі, «наш час прайшоў <...> Бываюць перыяды, калі палітычныя дзеячі павінен як мыш сядзець пад шафай» [279, s. 349]. Аднак дэпутаты не адмовіліся ад сваіх перадвыбарчых абязцячанняў.

У верасні 1915 г. дэпутаты Дзяржаяунай рады А. Мэйштовіч, С. Лапацінскі і К. Скірмунт распаўсюдзілі ў Думе і Радзе мемарандум «Аб становішчы паліякаў у Заходнім крае». Аўтары адзначалі, што ўжо 50 гадоў не толькі паліякі, але і весь «Заходні край» жыве ва ўмовах абмежаванняў і выключчных законаў. Між тым нельга грунтуваць палітыку выключна на ўспамінах пра 1863 г. і пастаянні апасенні паланізацыі. Развіццё свядомасці народных масаў выдатна паказала, што беларусы і літоўцы і без урадавай дапамогі пазбеглі польскіх упłyvaў. Падкрэсліўшы, што «Заходні край» з'яўляецца Радзімай мясцовых паліякаў, што яны звязаныя з краем вузамі крыўі і спрадвечнага краёвага грамадзянства, аўтары заяўлялі, што імкнутца служыць імператару як поўнаграўныя падданыя.

Пасля прадмовы, вытрыманай у духу згодніцтва, дэпутаты падрабязна пералічылі прэтэнзіі да ўрада. Документ яскрава сведчыў, што дзеянні мясцовай адміністрацыі і Сената перакрэслілі тыя права, якія польская грамадскасць атрымала ў 1905 г. У прыватнасці, згадвалася распараджэнне Сената (1911), якім забаранялася палікам набываць зямлю ад юрыдычных асобаў, адзначалася стварэнне штучных перашкодаў пры выдачы дазволу на набыццё зямлі дзеля ліквідацыі церазпалосіцыі, захаванне абмежаванняў пры прыёме на дзяржаяуную службу. Адносна апошняга аўтары лічылі недапушчальным становішча, «пры якім свядома падтрымліваецца прышлы, нічым не звязаны з краем, элемент, які, безумоўна, менш пажаданы, чым мясцовыя людзі» [30, s. 583].

Звярталася ўвага на адсутнасць органаў грамадскага і саслоўнага самакіравання ў г.зв. «літоўскіх губернях» і на тыя прывілеі, якія атрымала «руская курыя» ў земствах 1911 г. Дэпутаты Рады адзначалі факты непрызначэння паліякаў старшынямі земскіх управаў нават калі адсутнічалі рускія кандыдаты. У мемарандуме сцвярджалася, што ў верасні 1912 г. пастановай губернатара было адноўленае пакаранне за «тайнае навучанне» ў Віленскай губ. Падрабязна пералічваліся абмежаванні каталіцкага насельніцтва, у прыватнасці, фактычнае аднаўленне забароны будаўніцтва касцёлаў ды інш. У заключэнне аўтары дакумента патрабавалі распаўсюдзіць на паліякаў усе тыя права, якімі карыстаюцца ў імперыі «асобы рускага паходжання» [30, s. 595].

Гэты мемарандум падтрымалі сябры Беларуска-літоўска-польскай групы ў Думе. Ф.Рачкоўскі і Г.Свянціцкі таксама падрабязна спыніліся на антыпольскіх цыркулярах адміністрацыі беларускіх і літоўскіх земляў, якія перакрэслівалі законы і імператарскія ўказы [232. Сесія IV, стлб. 3384-3385, 3386]. Яны ж выступілі з заканадаўчай ініцыятывай аб адмене на тэрыторыі імперыі ўсіх антыпольскіх амежаванняў. Ініцыятыву падтрымалі 37 дэпутатаў [202. № 37]. Польская менская газета «Новы кур'ер літэўскі» (*Nowy Kurier Litewski*) паведаміла таксама пра падрыхтоўку Беларуска-літоўска-польскім колам аналагічнай ініцыятывы аб адмене ўсіх амежаванняў супраць каталіцкага насельніцтва, а ў перспектыве – аг гарантывах развіцця польскай культуры [202. № 28]. Прадстаўнікі літоўскіх палякаў у Думе не збраліся падтрымліваць урадавы заклік: «Спачатку вайна, а потым рэформы!»

Дзяржаўная дума аднавіла сваю працу 9 лютага 1916 г. У гэты ж дзень першы і апошні раз Думу наведаў Мікалай II. Яго з'яўленне павінна было прадэманстраваць грамадству перамену ў адносінах манаарха да парламента. Пра гэта сведчыла таксама адстаўка І.Гарамыкіна, якая адбылася ў студзені 1916 г. Старшынёю Рады міністраў стаў Б.Шцюрмер. Мікалай II спадзяваўся, што новы кіраўнік урада здолеет «прыручыць» Думу. Аднак надзея не спраўдзілася. Падчас выступлення Б.Шцюрмера, які сцвярджаў недатыкальнасць гістарычных падставаў расійскай дзяржаўнасці, дэпутаты зразумелі, што атрымалі новы варыянт Гарамыкіна. Лідар Прагрэсіўнага блока Павел Мілюкоў заявіў у адказ, што захаванне старой сістэмы робіць недасягальны перамогу Расіі ў вайне. Сваё выступленне ён скончыў даволі песімістычна: «Ад гэтага ўраду я не чакаю адказу і пакідаю кафедру без адказу» [246, с. 417].

Дзеячы думскай апазіцыі разумелі, што стратэгічны курс урада застаўся нязменным. Парламент успрымаўся як «унутраны вораг», які, па словах былога міністра ўнутраных спраў М.Маклакова, быў «больш не бяспечным і больш нахабным, чым вораг зношні» [246, с. 402]. У сакавіку 1916 г. быў адпраўлены ў адстаўку ваенны міністр А.Паліванаў, за ім прыйшла чарга на міністра замежных спраў С.Сазонава. Адной з галоўных прычынаў адстаўкі гэтых кампетэнтных і папулярных у расійскім грамадстве чыноўнікаў стала іх сувязь з думскай апазіцыяй.

У лёсе С.Сазонава значную ролю адыграла таксама яго пазіцыя па «польскім пытанні». Справа ў тым, што заніцце германскімі войскамі тэрыторыі Каралеўства Польскага і спробы Германіі разыграць «польскую карту» патрабавалі ад расійскага кіраўніцтва заніць больш актыўную і выніковую пазіцыю адносна будучыні Польшчы. Прарасійскі настроеныя дзеячы польскага руху (напрыклад, граф Зыгмунт Велепольскі) настойвалі на неабходнасці новага дзяржаўнага документа па гэтай праблеме. Такую самую пазіцыю займаў і міністр замежных спраў Мікалай II абяцаў, аднак з'яўленне такога дакумента ўвесь час адкладалася. Адстаўка С.Сазонава, на думку польскага гісторыка П.Вандыча, толькі пацвердзіла, што Петраград працягвае сваю ранейшую палітыку, заснаваную не на пошуках вырашэння «польскага пытання», а на яго ігнараванні [490, с. 476].

У жніўні 1916 г., калі стала вядома пра падрыхтоўку Германіяй дакументаў аб адраджэнні Польскай дзяржавы, граф Велепольскі ў чарговы раз звярнуўся да Б.Шцюрмера з настойлівай просьбай прыспешыць прыняцце рашэння адносна Польшчы. На гэты раз гаворка ішла ўжо пра яе незалежнасць. Аднак толькі пасля з'яўлення Маніфеста генерал-губернатараў Варшавы і Любліна (5 лістапада 1916 г.), якім абвяшчалася ўтварэнне Польскай «самастойнай дзяржавы», З.Велепольскі атрымаў аўдыенцыю ў імператара. Аднак усё абмежавалася стварэннем новай камісіі, у якую, дарэчы, прадстаўнікі польскай грамадскасці не трапілі.

Увесень 1916 г. унутрыпалітычная сітуацыя зноў авбаstryлася. У ве-расні-кастычніку буйнейшыя легальныя апазіцыйныя партыі праводзілі сходы, на якіх выпрацоўвалі стратэгію паводзінаў на будучай думской сесіі. Дамінаваў рашучы настрой: урад павінен аддаць уладу. 25 кастрычніка 1916 г. Прагрэсіўны блок прыняў агульную ідэйную платформу: патрабаваць адстаўкі Б.Шцюрмера, дабівацца адмены законаў, прынятых на падставе артыкула 87 Асноўных законаў і акцэнтаваць увагу на чутках пра намер правых заключыць сепаратны мір з Германіяй [365, с. 283]. Затое сярод сацыялістуў узмоцніліся антываенныя настроі. Напрыклад, дэкларацыя Петраградскага камітэта эсэраў заклікала: «Преч вайну! Няхай жыве другая расійская рэвалюцыя!» [364, с. 329]. Раслі ўплывы бальшавікоў.

Пятая сесія Думы распачалася 1 лістапада 1916 г. Старшыня Думы М.Радзянка выступіў з кароткім патрыятычным зваротам, які закончыў словамі: «Вайна павінна скончыцца перамогай, чаго бы яна ні каштавала краіне» [232. Сессія V. Заседание 1, стл. 3]. Пасля выступлення М.Радзянкі ўрад на чале з Б.Шцюрмерам дэманстратыўна пакінуў пасяджэнне. С.Шыдлоўскі зачытаў зварот Прагрэсіўнага блока. Ён настойваў на стварэнні ўрада, які будзе абапіраца на Дзяржаўную думу [232. Сессія V. Заседание 1, стл. 9]. З рэзкай крытыкай урада выступіў А.Керанскі [232. Сессія V. Заседание 1, стл. 28-30]. Але галоўны ўдар нанёс П.Мілокоў. Ягонае выступленне было забаронена друкаваць. Аднак мільёнамі паасобнікаў яно разляцелася па Расіі ў машынапісных копіях. Лідар канстытуцыйных дэмакратаў фактчычна абаўінаваціў урад у дзяржаўнай здрадзе. Пакідаючы трывуну, ён патрабаваў адстаўкі Рады міністраў. Патрабаванні Блока падтрымліваліся большай часткай расійскага грамадства. Нават Партыя аўгданага дваранства, здавалася б, самая надзейная апора манархіі, падтрымала апазіцыю. Цар саступіў. 8 лістапада 1916 г. Б.Шцюрмер быў адпраўлены ў адстаўку. Новым кіраўніком быў прызначаны міністр шляхоў зносаў А.Трэпаў. 19 лістапада 1916 г. ён выступіў у Думе з прамовай у духу прымірэння. Аднак большасць думскіх дэпутатаў імкнулася не да прымірэння, а да ўлады. Новы палітычны крызіс закончыўся крахам імперыі. 2 сакавіка 1917 г. Мікалай II адрокся ад прастолу.

Крызіс і крах Расійскай імперыі быў тым палітычным фонам, на якім разгортаўся польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. Не менш важную ролю адыгрывала таксама ваенная сітуацыя і ператварэнне «польскага пытання» ў істотную проблему єўрапейскай палітыкі. Апошняму ў вялікай ступені паспрыяла актывізацыя дзейнасці польскай палітычнай эліты.

Наспяваючы ваенны канфлікт паміж дзяржавамі, якія некалі падзялілі паміж сабой Рэч Паспалітую, даваў пэўны шанц адраджэнню Польшчы. У 1908 г. Раман Дмоўскі апублікаваў кнігу «Германія, Расія і польскае пытанне», якая ўтрымлівала канцепцыю польска-расійскага паяднання супраць германскай небяспекі. Лідэр нацыянальных дэмакратаў лічыў, што ў выпадку перамогі Германіі і яе саюзнікаў адбудзеца новы падзел польскіх земляў. Затое перамога Расіі стварала магчымасць іх аб'яднання. Р.Дмоўскі не спадзяваўся на дасягненне незалежнасці, бо не мог прадбачыць адначаснага паражэння трох манархій.

Іншую канцепцыю пропанаваў Юзаф Пілсудскі, паслядоўны прыхільнік незалежнай Польшчы. Галоўнай перашкодай польскай незалежнасці ён лічыў Расію і звязваў свае надзеі з узброеным паўстаннем у Каралеўстве Польскім падчас еўрапейскай вайны. Дзеля гэтага ў Галіцый быў створаны «Саюз барацьбы» («Związek Walki Czynnej»), мэтаю якога стала арганізацыя польскага войска. Пры падтрымцы Вены ўзнік «Саюз стральцоў» («Związek Strzelecki») і адкрыліся афіцэрскія курсы. Ю.Пілсудскі выкарыстоўваў палітычны аўтарытэт ППС, хоць захопленасць веннай справай паступова пагаршала яго адносіны з кірауніцтвам партыі. Разыходжанні ўрэшце рэшт прывялі да фактычнага разрыва Ю.Пілсудскага з ППС у жніўні 1914 г. [494, s. 243].

Пазыцыі польскіх кансерватыўных партыяў, а таксама СДКПіЛ і ППС-левіцы на палітычную арыентацыю польскай грамадскасці амаль не ўпливалі.

Пачатак вайны спрыяў актывізацыі польскага руху. Раніцай 24 ліпеня 1914 г. атрад «стральцоў» па загадзе Ю.Пілсудскага перайшоў мяжу Каралеўства Польскага. Ю.Пілсудскі выдаў ад імя міфічнага варшаўскага «Нацыянальнага ўраду» заклік да паўстання і абяцсці сябе ягоным кіраўніком. Гэтая авантюра а сразу прыцягнула ўвагу да «польскага пытання» і паспрыяла кансалідацыі польскіх арганізацыяў. У жніўні быў утвораны Галоўны нацыянальны камітэт («Naczelny Komitet Narodowy»), які аб'яднаў практична ўсе польскія партыі Галіцыі. Яго стварэнне прадухіліла пагрозу расфармавання стралецкіх атрадаў, якая ўзнікла, калі стала відавочным, што ніякага паўстання не будзе. Дзейнасць ГНК аблікоўвалася Галіцыяй. Аднак Ю.Пілсудскі не збіраўся саступаць. Ён загадаў сваім прыхільнікам на тэрыторыі Каралеўства стварыць Польскую вайсковую арганізацыю («Polska Organizacja Wojskowa»), якая павінна была працягваць падрыхтоўку паўстання.

Між тым пасля паразумення ГНК з аўстра-венгерскім камандаваннем былі створаныя два польскія легіёны, на чале якіх сталі аўстрыйскія генералы польскага паходжання. Адначасова ваеннае кірауніцтва Аўстра-Венгрыі і Германіі распаўсюдзіла звароты да польскага народу, у якіх абяцала вызваленне ад «маскоўскага ярма». Ніякіх абяцанняў наконт будучыні палякаў звароты не ўтрымлівалі.

14 жніўня 1914 г. з Маніфестам да палякаў звярнуўся вялікі князь Мікалай Мікалаевіч. Маніфест абяцаў аб'яднанне ўсіх польскіх земляў пад уладай расійскага імператара іх аўтаномію са свабодай культурнага і рэлігійнага

жыцця [282, s. 27]. Гэты дакумент зрабіў моцнае ўражанне на грамадскасць Каралеўства Польскага. Адзін з прадстаўнікоў польскай інтэлігенцыі Ц.Ялента ўспамінаў: «Славуты звартот да палякаў, гістарычны акт, аналагі якога трэба шукаць у дэкларацыях правоў і вялікіх дакументах французскай рэвалюцыі, наэлектрызаваў усіх надзеяй на росквіт» [Цыт. па: 491, s. 238]. Гэтым дакументам Расія захапіла ініцыятыву ў «розыгрышы польскай карты». Адпаведна ўзмоцнілася пазіцыя Рамана Дмоўскага. Напачатку вэрасня нацыянальныя дэмакраты, кансерватары (Партыя рэальнай палітыкі) і частка прагрэсістаў з Каралеўства Польскага публічна асудзілі ГНК і легіёны. Iх намаганнямі ў Варшаве быў арганізаваны Нацыянальны польскі камітэт («Komitet Narodowy Polski») [490, s. 465].

Аднак надзея Р.Дмоўскага на Расію аказаліся марнымі. Расійскія ўлады захавалі ўсе антыпольскія і антыкаталіцкія абмежаванні. Цяжка ішоў працэс стварэння польскіх вайсковых частак, г.зв. «Пулаўскага легіёну» ды інш. Адмоўнае ўражэнне на польскую грамадскасць аказалі спробы русіфікацыі «вызваленай» Галіцы.

У верасні 1915 г. тэрыторыя Каралеўства Польскага была занятая нямецкім і аўстра-венгерскім войскамі. Большая частка этнічных польскіх земляў апынулася пад нямецкай уладай. Варшаўскі генерал-губернатар Ганс фон Беселер дазволіў дзейнасць Галоўнай рады апекі («Rada Główna Opiekuńcza»), як пасярэдніка паміж акупацыйнымі ўладамі і насельніцтвам. Трэба адзначыць, што нягледзячы на жорсткую цэнзуру і палітычны кантроль польская грамадскасць атрымала значна большую свабоду, чым падчас расійскага панавання. У прыватнасці, стваралася сістэма польскамоўнай адукацыі. Было дазволена адкрыццё ўніверсітэту. У 1916 г. адбыліся выбары ў органы мясцовага самакіравання. Адкрыта дзейнічала палітычныя партыі. Напрыклад, ППС аднавіла свае мясцовыя арганізацыі і пачала выкарыстоўваць уласны друк.

Ваенна-палітычны падзеі першых двух гадоў вайны спрыялі паступоваму пераходу нацыянальных дэмакратоў на незалежніцкія пазіцыі пры захаванні прарасійскай арыентацыі. У сакавіку 1916 г. Р.Дмоўскі ўручыў расійскому паслу ў Парыжы мемарандум аб незалежнасці. Паведамляючы пра спробы нямецкай дыпламатіі прыцягнуць палякаў «для сваёй справы», ён адзначаў, што палякі маюць поўнае права на ўтварэнне «незалежнай нацыянальнай дзяржавы». Прызнанне Расіяй гэтага права, паводле яго меркавання, ляпракрэсліць нямецкія інтыры і пакажа ўсіму свету, што «мэтаю саюзнікаў у гэтай вайне з'яўляецца свабода і незалежнасць народаў, у той час як Германія імкнецца толькі да панавання над імі» [267а, s. 203-212].

Палітычных наступстваў мемарандум Р.Дмоўскага не меў. Расійская палітыка не змянілася. Праўда, намаганнямі С.Сазонава быў распрацаваны праект, які прадугледжваў аўтаномію Каралеўства Польскага, на чале якога станавіўся віцэ-кароль і двухпалатны сейм. Больш таго, як сцярджаў Г.Верашыцкі, Мікалай II нават згадзіўся яго падпісаць [494, s. 260]. Аднак усё скончылася адстаўкай міністра замежных спраў.

У 1916 г. расклад палітычных сілаў польскага руху быў наступным. Нацыянальныя дэмакраты, якія паступова пераходзілі на незалежніцкія

пазіцыі, па-ранейшым знаходзіліся ў арбіце расійскай палітыкі. Левыя партый незалежніцкага кірунка аб'ядналіся ў Цэнтральны нацыянальны камітэт («Centralny Komitet Narodowy»), які падтрымліваў Ю.Пілсудскага. Тыя, хто арыентаваўся на Аўстра-Венгрыю і кіраваўся інструкцыямі галіцкіх ГНК, стварылі Лігу польскай дзяржаўнасці. Прыхільнікі нямецкай арыентацыі заснавалі Клуб польскіх дзяржаўнікаў. Арганізацыяў было шмат, але цяжка сцвярджаць, якія рэальнаяя слыстыдныя стаялі за кожнай з іх. Што датычыць расійскай «Палоніі», то досыць красамоўнай была прагматычная пазіцыя аднаго з кіраўнікоў польскага руху ў Расіі А.Лядніцкага. Ён падтрымліваў сувязі з «Незалежнікім аб'яднаннем» і адначасова ўваходзіў у прарасійскі «Гурток прыхільнікаў незалежнасці Польшчы», у пасяджэннях якога ўдзельнічаў П.Мілюкоў [407, s. 151].

Між тым ініцыятыва ў розыгрышы «польскай карты» канчаткова перайшла да кіраўнікоў Германіі і Аўстра-Венгрыі. 5 лістапада 1916 г. генерал-губернатары Варшавы і Любліна выдали Маніфест, які дэкларараваў існаванне «самастойнай польскай дзяржавы». Пры гэтым яе межы не вызначаліся, а свабода развіцця гарантавалася толькі пры захаванні саюза з Германіяй і Аўстра-Венгрыяй. Праз некалькі дзён фон Беселер заклікаў палякаў добраахвотна ўступаць у войска. Польская вайсковая арганізацыя адказала лозунгам: «Няма войска без урада». Цэнтральны дзяржаўны зрабілі яшчэ адзін крок. У студзені 1917 г. сваю першую сесію ў Варшаве распачала Часовая дзяржаўная рада («Tymczasowa Rada Stanu») [490, s. 488]. Гэта быў дарадчы орган, які складаўся з дэпартаментаў фінансаў, палітычных справаў, рэлігіі, унутраных справаў, асветніцтва і вайсковай камісіі, якую ўзначаліў Ю.Пілсудскі.

А.Лядніцкі, як і ёсі незалежніцкая плыні польскага руху, падтрымаў Маніфест ад 5 лістапада 1916 г. Іншую пазіцыю занялі нацыянальныя дэмакраты. У асяроддзі Расійскай «Палоніі» выбухнуў даволі востры канфлікт, які адлюстраваўся ў палеміцы паміж «Газетай польскай» (ред.Ю.Хласка) і выданнем незалежніцкай арыентацыі «Эхам польскім».

Вяртаючыся да польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях, варта адзначыць адсутнасць адзінай пазіцыі сярод беларускіх і літоўскіх палякаў па важнейшых пытаннях палітычнага жыцця. Разбежнасці прайвіліся ўжо ў рэакцыі на Маніфест ад 1 жніўня 1914 г. Як заўважыў ананімавы аўтар артыкула «Грамадская думка ў Літве», змешчанага на старонках газеты «Вядомасці польскія» («Wiadomości Polskie»), Маніфест выклікаў скептыцызм і пратэсты адных і выбух вернападніцкіх пачуццяў у іншых [217а. Nr 30]. Зрэшты апошніяе не трэба перабольшваць. І.Корвін-Мілеўскі меў усе падставы адзначыць, што эліта літоўскіх палякаў з недаверам паставілася да заявы вялікага князя, хоць пры гэтым старанна дэмантравала ўдзячнасць [279, s. 373].

Даследчык Генрык Візнер тлумачыў скептыцызм польскай грамадскасці Віленшчыны апасеннем, што аўтаномія Карапеўства Польскага аслабіць сувязі літоўскіх палякаў з Карапеўствам Польскім. Ва ўмовах узмацнення літоўскага і беларускага рухаў гэта магло прывесці да аслаблення пазіцыяў мясцовых палякаў [501, s. 79]. Аднак гэтamu сцвярджэнню

пярэчаць, напрыклад, публікацыі вядомага публіцыста-краёуца Ч. Янкоўскага. Рэакцыю літоўскіх і беларускіх палякаў на Маніфест вялікага князя ён харктарызаваў як выбух агульнага энтузіазму [274, с. 8-10]. Ч. Янкоўскі прагна-
заваў утварэнне ў выніку перамогі Антанты адзінай Польшчы, якая атры-
мае мець выхад да Балтыйскага мора і будзе звязаная персанальнай уніяй з
Расіяй. Межы будучай Польшчы ён акрэсліў паводле расійскай канцэпцыі –
ад Беластока да Познані і Гданьска. Літву і Беларусь публіцысты не лічыў
этнічнымі польскімі землямі. Набыццё і ўтрыманне ў польскіх руках бу-
дынку ў Варшаве краёвец называў у шмат разоў больш патрыятычнай
справай, чым «сядзенне з поўнай кішэнню <...> дзе-небудзь у менскіх баг-
нах, пад курляндскай мяжой, на чарнігаўскіх чарназёмах або дзе-небудзь
пад Каламаяй» [273, с. 60]. У ягоных публікацыях цалкам адсунтічала боязь
за лёс літоўскіх палякаў, аддзеленых ад Каралеўства Польскага. Краёўцы
звязвалі іх будучыню толькі з Беларуска-Літоўскім краем. Скептыцызм у
адносінах да расійскіх абяцанняў хутчэй тлумачыўся асэнсаваннем выні-
каў ранейшых спробаў дасягнуць пэўнага паразумення з кіраўнічымі ко-
ламі імперыі. Адназначна крытычна паставіліся да Маніфеста краёўцы лібе-
ральна-дэмакратычнага кірунку [27. Т. 4, с. 192].

А вось краёўцы кансерватыўна-ліберальны арыентацыі Меншчыны яшчэ захоўвалі надзею на падобнае паразуменне. Ва ўсякім выпадку, у іх асяроддзі Маніфест вялікага князя сустрэлі з вялікшым задавальненнем. Э. Вайніловіч адзначыў ва ўспамінах: «Уражанне, якое выклікаў Маніфест, было проста ашаламляльным. Даўно ніхто так не выказываўся. Нават думаць пра гэта было забаронена. Усе разумелі, што за выступленнем стаяла высачайшая санкцыя» [308, с. 178]. Ян Юркевіч лічыў, што гэтыя краёўцы успрыялі Маніфест як поўную перамену ўрадавага курса [430, с. 106].

Трэба адзначыць, што ў апошнія перадваенныя і першыя ваенныя гады роля Менска як другога пасля Вільні цэнтра польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях значна вырасла. Па меншай меры гэта тычылася польскага культурнага жыцця. Перыядычныя канфлікты паміж мясцовай польскай грамадскасцю і губернатарамі Гірсам адлюстроўвалі не толькі ўзмадненне шавіністычных тэндэнцыяў у дзейнасці расійскай адміністрацыі «Захоўняга краю». Яны сведчылі таксама пра актывізацыю польскага руху. У прыватнасці, развіваўся мясцовы польскі друк. В. Двожачак выдаў аднадзёнку «Над Свіслоччу» («Nad Swišlaczą»), якая шмат увагі надавала проблемам жыцця польскай грамадскасці Менска. Да траўня 1914 г. выйшла 8 нумароў газеты [480, с. 60].

А вось травеньскі нумар за 1914 г. выйшаў з паведамленнем, што з 1 каstryчніка газета будзе выдавацца як штотыднёвік [200]. Кірунак выдання акрэсліваўся як «каталіцкі, польскі і беспартыйны». Пэўны сумніў выклікае абвешчанае «беспартыйнасць». Справа ў тым, што сам рэдактар у перыяд рэвалюцыі 1905-1907 г., ацэнъваючы дзейнасць дэпутатаў-палякаў ад Беларусі і Літвы ў Дзяржаўных думах, яўна падзяляў пазіцыі нацыянальных дэмакратаў. Дарэчы, у згаданым травеньскім нумары аднадзёнкі звяртае на сябе ўвагу артыкул-пратест супраць продажу палякамі ўласных

зямельных уладанняў у Беларусі і Літве. Трэба адзначыць, што ў 1914 г. на беларускіх і літоўскіх землях пачалі шырока распаўсюджвацца звароты, якія асуджалі прадаўцу ў зямлі як здраднікаў польскай справы. Аналізуючы іх змест, можна сцвярджаць, што выйшлі яны з асяроддзя нацыянальных дэмакратоў. Адзін з такіх зваротаў канчаўся, напрыклад, заклікам да «кожнага паляка» ганьбіць «здраднікаў і адступнікаў», каб іх імёны (спіс дадаваўся) сталі вядомымі ўсёй наці, і г.д. [65, а. 44]

Таксама ў нумары быў змешчаны артыкул, які крытыкаваў М.М.Радзівіл. Княгіня, якая мела выразныя сімпаты да беларускага руху, у адным з французскіх часопісаў («Les Annales des Nationalités», 1914. № 1-2) асудзіла праявы паланізацыі ў дзеянасці кіраўніцтва каталіцкага касцёла на беларускіх і літоўскіх землях. В.Двожачак вельмі рэзка адгукнуўся на гэтую публікацыю. Ён нават назваў княгіню «псеўдабеларускай». Ёсць падставы лічыць з'яўленне штотыднёвіка праектам, звязанным менавіта з нацыянальнымі дэмакратамі.

Пэўную падтрымку намаганням дзячоў польскага руху ў Менску аказвала гарадская рада, якая ў вялікай ступені складалася менавіта з мясцовых палякаў. Напрыклад, на выбарах у Раду ўвесну 1913 г. было абрана, як паведаміў «Дзеннік Пецербургскі», «б рускіх і 33 паляка». Гарадскім галавою стаў Станіслав Жанстоўскі [175. № 917]. Тым не менш ні перад вайной, ні на яе пачатку Менск не адыхрываў прыметнай ролі ў палітычным жыцці беларускіх і літоўскіх палякаў. Цэнтрам гэтага жыцця заставалася Вільня.

Адносіны польскай грамадскасці Віленшчыны да вайны грунтуўна прааналізаваў Міхал Ромэр ў сакрэтным мемарандуме «Літва ў вайне», накіраваным у жніўні 1915 г. кіраўніцтву ГНК. Краёвец спрабаваў прыцягнуць увагу кіраўнікіў незалежніцкай плыні польскага руху да сітуацыі ў гістарычнай Літве. Пры гэтым ён «прайгнараваў» тую дзеянасць, якую вялікія краёўцы ліберальна-дэмакратычнай арыентацыі дзеля будучыні Беларуска-Літоўскага краю. Больш поўную карціну таго, што адбывалася ў мясцовай польскай грамадскасці, дае спалучэнне тэксту мемарандума з дзённікамі запісамі М.Ромэра.

Документы сведчаць пра адсутнасць адзінства сярод літоўскіх палякаў у адносінах да вайны і перспектываў вырашэння «польскага пытання». Спрабы дасягнуць пэўнага паразумення і выпрацаваць адзіную ўгодненую пазіцыю рабіліся ад пачатку вайны. Ужо ў сярэдзіне жніўня 1914 г. Конрад Недзялкоўскі арганізаваў прыватны сход працстаўнікоў усіх кірункаў польскага руху, якія былі працстаўлены ў Вільні [294, с. 66-67]. Цэнтральным пытаннем стала праблема арыентацыі мясцовай польскай грамадскасці. Распачалася спрэчка паміж прыхільнікамі прарасійскай арыентацыі і дзеячамі антырасійскіх плыніяў. Як сведчыць М.Ромэр, выразна пераважалі апошнія. Арыентацыю на Расію абаранялі толькі працстаўнікі краёўцаў кансерватыўна-ліберальнага кірунку (П.Коньча, Т.Дэмбоўскі, М.Ялавецкі, А.Змачынскі), для якіх краёвасць сапраўды стала прыкрыццём уласнай згодніцкай палітыкі. Усе іншыя ўдзельнікі сходу (М.Ромэр, Б.Крыжаноўскі, К.Недзялкоўскі, Б.Умястоўскі ды інш.) прытрымліваліся,

як адзначаў віленскі гісторык Я. Савіцкі, «польскай дзяржаўніцкай арыентацыі» [461, s. 28]. Сярод крытыкаў былі нават прадстаўнікі нацыянальных дэмакратаў, напрыклад, старшыня Віленскай секцыі ПДНП В. Венслускі, дэпутат Думы С. Мацэевіч. Аднак арганізацыянае аб'яднанне гэтай большасці было немагчымым з прычыны розніцы палітычных поглядаў. Да таго ж пазіцыя нацыянальных дэмакратаў на беларускіх і літоўскіх землях змянялася ў тым кірунку, які адстойвала кіраўніцтва партыі.

М. Ромэр сцвярджаў, што галоўную ролю ў пашырэнні прарасійскай арыентацыі сярод нацыянальных дэмакратаў адыграў Ю. Хласка [294, s. 68]. Ягоная асабістая пазіцыя была антырасійскай, але як дысцыплінаваны сябра партыі ён падпрадкаўваўся рашэнням яе кіраўнікоў. «Кур'ер літэўскі» вітаў стварэнне ПНК, заяўляў пра неабходнасць прызнання Польскага кола ў Думе прадстаўніком усіх палякаў, падтрымаў ідэю фармавання польскіх частак у расійскім войску [430, s. 111-112].

Упершыню гэтая ініцыятыва была выказаная яшчэ ў жніўні 1914 г. Б. Снарскім, які прапанаваў утварэнне «Грунвальдскага легіёна». Пазней Б. Матушэўскі выказаў ідэю арганізацыі польска-расійскай вайсковай часці ў Дэмбліне. Нарэшце, пад кіраўніцтвам В. Гарчынъскага пачалося фармаваненне «Пулаўскага легіёну». На старонках «Кур'ера літэўскага» напачатку 1915 г. з'явіўся артыкул дэпутата Ф. Рачкоўскага, які пропанаваў збораць складкі на «Пулаўскі легіён» [196]. Аднак сярод літоўскіх і беларускіх палякаў гэтая ініцыятыва не знайшла падтрымкі. Напрыклад, у Вільні нацыянальныя дэмакраты не здолелі арганізаваць ані рэкррутацию, ані збор сродкаў на легіён. Больш таго, арыентацыя на Расію выклікала пэўныя крызіс у шэрагах мясцовых прыхільнікаў ПДНП.

Партыю пакінулі многія яе прыхільнікі з ліку г.зв. «гарачых нацыяналістau» (тэрмін М. Ромэра), якія верылі ў Польшчу «ад мора да мора», не прымалі краёвасць як спробу аддзяліць Літву ад Польшчы і адмоўна ставіліся да беларускага і літоўскага рухаў. Гэтая даволі шматлікая групоўка сярод інтэлігенцыі з абурэннем успрыняла новую пазіцыю кіраўніцтва нацыянальных дэмакратаў [294, s. 70]. Апроч таго, партыю пакінуў былы дэпутат Думы М. Хелхоўскі, збіраўся выйсці з ПДНП С. Мацэевіч. Дзеля ўмацавання пазіцыі партыі ў гістарычнай Літве на пачатку 1915 г. Вільню наведалі такія вядомыя яе дзеячы, як Зыгмунт Баліцкі, Станіслаў Грабскі і Зыгмунт Васілеўскі. Але візіт скончыўся фіяскам. Нягледзячы на тое, што арганізатары не дагучылі дыскусіі, шэраг прысутных вельмі трапнымі пытаннямі, які адзначаў М. Ромэр, падкрэслі слабыя месцы ў пазіцыі нацыянальных дэмакратаў [294, s. 73-74]. Дзеянні ПДНП былі ацэненыя як «праява русофільства, якая зневажае польскую нацыю» [430, s. 112].

Прычыны моцных антырасійскіх настрояў на Віленшчыне растлумачыў М. Ромэр: «Вільня наогул лепш за Варшаву разумела сутнасць маскоўскай палітыкі і вагу маскоўскага слова. Грамадскае меркаванне не мела даверу да абяцанняў адносна этнічнай Польшчы і тым больш не спадзявалася на іх практичную рэалізацыю ў дачыненні да Літвы. Было зразумелым, што Расія ніколі не адмовіцца ад Літвы, як уласнай «спадчыны» і ніколі

не пойдзе на сустрач інтарэсам мясцовой польскай грамадскасці. Больш таго, за ўсе ўступкі на карысць этнічнай Польшчы, аўяднанай альбо не аўяднанай, яна прымусіць заплаціць адмовай палякаў ад Літвы і яе зацятай русіфікацыяй» [294, s. 71].

Прарасійская «партыя» ў Вільні была прадстаўленая фактывна толькі нацыянальнымі дэмакратамі і невялікай групай згоднікаў, якія прыкрываліся краёвасцю. Некаторы час прарасійскую пазіцыю падзяляла таксама «Газета цодзенна», орган друку каталіцкага кліру. Аднак можна цалкам пагадзіцца з Я.Юркевічам, які бачыў у гэтым толькі часовую тактыку [430, s. 113-114].

Германафільства і аўстрафільства прысутнічалі ў польскай грамадскасці Віленшчыны як маргінальныя з'явы. У прыватнасці, аўстрафільская арыентацыя адчувалася ў публікацыях штодзённай газеты «Наш край» («Nasz Kraj»), якая выдавалася з канца ліпеня па пачатак верасня 1914 г. (ред. Бенэдыкт Хэртц). Напрыклад, падчас расійскага наступлення ў Галіціі аўтары артыкулаў выказвалі занепакoenасць лёсам мясцовай польскай дыяспары, якая, як вядома, мела добрыя магчымасці для развіцця польскай культуры [464, s. 52-53; 430, s. 114].

Паводле ацэнкі М.Ромэра, з якой пагаджаецца большасць польскіх даследчыкаў, у грамадскіх настроях палякаў выразна пераважалі незалежніцкія сімпаты. Пры гэтым будучыня Літвы звычайна звязвалася з будучынай Польшчы. Аднак М.Ромэр адзначыў таксама адсутнасць адзінства ў лагеры прыхільнікаў незалежнасці. Ён вылучыў некалькі кірункаў: англо-французскі, германскі і ўласна польскі, прайвай якога лічыліся ваенныя дзеянні легіёнаў Ю.Пілсудскага. Аднак большасць, паводле Міхала Ромэра, напачатку вайны пазбягала акрэсленай арыентацыі. Яна лічыла патрэбным рыхтавацца да рэалізацыі кожнай магчымасці дасягнення незалежнасці [294, s. 80-82].

Наўмысль паслядоўна ідэю незалежнасці адстойвалі дэмакратычныя колы польскай грамадскасці Вільні. Яны рэзка асуджалі падтрымку нацыянальнымі дэмакратамі фармавання польскіх вайсковых частак на баку Расіі. У студзені 1915 г. у Вільні быў распаўсюджаны зварот «Саюза польскіх дэмаракатаў у Літве», у якім сцвярджалася, што перамога Расіі будзе азначаць далейшую русіфікацыю Каралеўства Польскага, знішчэнне дасягненняў польскай культуры ў Галіціі і г.д. Польскі нацыянальны камітэт абвінавачваўся ў распальванні братабойчай вайны [263, s. 30; 32, s. 71].

Прыметную ролю ў пашырэнні незалежніцкіх настроў адыграў Банкаўскі клуб у Вільні. Двойчы на тыдзень там адбываліся дыскусіі, «кха ад якіх разыходзілася па ўсяму гораду» (М.Ромэр). Прыхільнікі незалежнасці здолелі ператварыць Клуб у цэнтр уласнай пропаганды. 24 красавіка 1915 г. з рэфератам у Клубе выступіў Міхал Ромэр. Галоўнай ідэяй выступлення было сцвярджэнне, што ў сучасны момант незалежнасць стала спрабай не шляхты, а народных масаў. Русафільства нацыянальных дэмакрататаў прамоўца трактаваў не толькі як адсутнасць веры ў ідэю незалежнасці. У пазіцыі партыі Р.Дмоўскага М.Ромэр убачыў імкненне кансерватыўных колаў польскай грамадскасці супрацьстаяць актыўізацыі народа і яго ператварэнню

ў важнейшы фактар грамадска-палітычнага жыцця. Будучыню адносінаў Літвы і Польшчы М.Ромэр бачыў у форме федэрацыі. Большасць слухачоў вельмі прыхільна сустрэлі гэты рэферат. Затое нацыянальныя дэмакраты «маўчалі, як труна» [27. Т. 6, с. 4].

Ідэя незалежнасці ў форме падтрымкі легіёнаў была вельмі папулярнай сярод мясцовай польскай моладзі. Ян Юркевіч паведаміў пра ўтварэнне на аснове Саюза прагрэсіўна-незалежніцкай моладзі Саюза барацьбы («Związek Walki Czynnej»), які меў сваю філію ў Гародні, Беластоку, Коўнe, Менску і Паневежы [430, с. 115]. Моладзь прываблівала ідэя дамагчыся незалежнасці шляхам уласнай убрэсненай барацьбы. У звароце ад імя «прагрэсіўна-незалежніцкай моладзі» ў студзені 1915 г. асуджалася дзеянасць ПНК, які агітаваў за ўступленне ў «Пулаўскі легіён». Дзеянасць нацыянальных дэмакратоў ацэньвалася як імкненне коштам жыцця тысячаў палякаў забяспечыць перамогу Расіі і «ўласнымі рукамі зniшчаць намаганні іншых сапраўдных легіёнаў, які змагаюцца супраць Расіі пад сцягам незалежнасці Айчыны» [263, с. 31]. Менавіта «прагрэсіўна-незалежніцкая моладзь» напачатку 1915 г. арганізавала ў Вільні аддзел ПВА, які шукаў папаўненне для «сапраўдных легіёнаў». Дарэчы, актыўнасць моладзевых арганізацый, якія ў свой час ствараліся пры падтрымцы ППС, дае падставы казаць пра паступовae аднаўленне ўплывau польскіх сацыялістau на Віленшчыне.

Ад пачатку вайны многіх літоўskіх і беларускіх палякаў хвалявала пытанне пра лёс краю. У верасні 1914 г. М.Ромэр адзначыў у сваім Дзённіку, што ўсё больш людзей задумваецца, ці не варта было б узняць лозунг незалежнасці або аўтаноміі Літвы? І ў якой форме яго ўздымаша? У форме гістарычнай ці этнаграфічнай Літвы, або Літвы і Беларусі, аўтаноміі ці самастойнай дзяржаўнасці і г.д.? Актыўна абміяркоўвалі гэтую праблему літоўцы і беларусы з «Нашай Ніўы» [27. Т. 4, с. 247].

28 верасня 1914 г. на кватэры М.Ромэра адбыўся сход віленскіх дзеячоў, якія прытрымліваліся антырасійскай пазіцыі. Апроч гаспадара, прысутнічалі В.Студніцкі, С.Касцялкоўскі, А.Януайліціс, З.Кручэўскі, Г.Сакалоўскі, Ю.Шаўлюс, З.Нагродскі і Я.Пілсудскі. Усе прысутныя палічылі неабходным узняць праблему самастойнасці Літвы і распачаць польска-літоўска-беларускія кансультатыўныя адносіны зместу гэтага лозунга [27. Т. 4, с. 247]. Нарадзілася ідэя ўтварэння міжнацыянальной групы. Аднак ужо наступны сход высветліў тыя праблемы, што стаялі на шляху такога паразумення. М.Ромэр ацаніў вынікі размовы, што адбылася 4 кастрычніка 1914 г., як поўнае фіяска. На гэтым сходзе прысутнічалі таксама В.Ластоўскі, Я.Студніцка, В.Абрамовіч і А.Булёта. Як адзначаў М.Ромэр, усе чакалі на выступленне А.Булёты і ... не дачакаліся.

Цяжкасці з фармаваннем міжнацыянальной групы і з выпрацоўкай такога зместу лозунга аўтаноміі Літвы, які мог бы задаволіць карэнныя народы краю, аўтар Дзённіка звязваў галоўным чынам з пазіцыяй літоўцаў. Літоўскі рух, на думку М.Ромэра, меў ту ю перавагу над іншымі, што абапіраўся на шырокую сацыяльную базу. Палякі і беларусы маглі толькі ўносіць удакладненні ў літоўскую пазіцыю. Аднак літоўская дзеячы не мелі поўнага

даверу да беларусаў і тым больш да палякаў і не збіраліся абміяркоўваць з імі ўласную канцэпцыю Літвы. Так бачыў праблему М.Ромэр. «Літоўцы не жадаюць, – пісаў ён, – рабіць залежнай сваю справу ад чужых заўвагаў і ўдакладненняў. Яны маўчаць, не раскрываючы ўласных картаў» [27. Т. 4, с. 253].

Нежаданне літоўцаў ісці на рэальнае супрацоўніцтва з літоўскімі паякамі М.Ромэр глумачыў таксама тым, што палякаў – прыхільнікаў самастойнай Літвы былі адзінкі. Гэтая ідэя не мела папулярнасці ў польскім асяродку, а многія з тых, хто падтрымліваў яе, думалі не пра Літву, а пра будучыню палякаў у Літве. Кантактам з беларусамі перашкаджала апасенне літоўцаў выклікаць незадавальненне Расіі і разуменне, што рэалізацыя намаганняў беларускага руху можа затрымаць дасягненне іх ўласных мэтай. М.Ромэр ведаў, што ва ўласна літоўскім асяроддзі проблема будучыні Літвы абміяркоўвалася вельмі актыўна. Ён адзначыў існаванне двух кірункаў. Першы – «група аўтанамістай», другі – г.зв «буруштынавая група» (Шылінг, Д.Малінаўскас, Ё.Басанавічус ды інш.), якая выступала за аб'яднанне г.зв. «Малой Літвы» з этнографічнай Літвой пад інаваннем Расіі.

Аўтанамісцкая канцэпцыя дзеячоў літоўскага руху грунтавалася на пастанове Вялікага сейма (Вільня, 1905 г.). Яны дамагаліся аўтаноміі для этнографічнай Літвы са сталіцай у Вільні і з далучэннем да яе г.зв. «прылеглых тэрыторый». Пад апошнім звычайна разумеліся беларускія землі, населенныя каталікамі (часткі Віленскай і Гарадзенскай губ.). Зразумела, што дзеячы беларускага руху не маглі пагадзіцца з гэтай канцэпцыяй. Яны лічылі Вільню сталіцай усяго Беларуска-Літоўскага краю. Далучэнне «прылеглых тэрыторый» да аўтаномнай этнографічнай Літвы разглядалася імі як праява літоўскага імперыялізма. Страты гэтых земляў магла прывесці да поўнага заняпаду беларускага руху, бо Усходняя Беларусь адна не мела шанцаў супрацьстаўляць працэсу русіфікацыі. Зрэшты, прэтэнзіі на каталіцкія беларускія тэрыторіі прад'яўлялі і некаторыя польскія палітыкі, якія, як заўважыў М.Ромэр, «карыстаючыся з адсутнасці ў беларусаў нацыянальнай свядомасці і атаясамлівання ў народзе паняцця каталіцызма і польскасці альбо ліцаць беларусаў-каталікоў палякамі, альбо вераць у іх хуткую паланізацыю і дзейнічаюць у гэтым накірунку» [27. Т. 4, с. 299]. М.Ромэр надаваў велізарнае значэнне беларускаму фактарту: «Беларусы з'яўлююцца абавязковым элементам федэратыўнай Рэчы Паспалітай. Іх упадак разам з перамогай польскай і літоўскай этнографічных канцэпцый – гэта смерць ідэі Рэчы Паспалітай, якая павінна абараніцца на прынцыпах свабоды і федэрациі» [27. Т. 4, с. 300].

Нават супольная праца ў масонскіх ложах не паспрыяла дасягненню міжнацыянальнага паразумення адносна будучыні краю. Хоць у 1914 г. віленскія масоны пераадолелі крызіс мінулага года. У склад ложаў былі прынятага Ёнас Вілейшыс, Уладыслаў Асмалоўскі (у 1908 г. ён быў адным з заснавальнікаў беларускага выдавецтва «Наша Хата» [87, а. 32]), Феліцыя Барткевічава, Андрус Булёта, Казімір Астахевіч [27. Т. 4, с. 404]. Малюнкі і шыфраваныя запісы ў Дзённіку М.Ромэра сведчаць, што ў каstryчніку 1914 г. у Вільні з'явілася яшчэ адна ложа – «Беларусь» [27. Т. 4, с. 257, 259].

Да яе належалі А.Луцкевіч, А.Булёта, П.Бугайлішкіс, М.Біржышка, А.Заштатў і К.Астахевіч. Пасяджэнні «Беларусі» адбываліся разам з «Літвой».

На дзейнасць віленскіх масонаў моцны ўплыў аказала першая сусветная вайна. Рост велікадзяржайных шавіністyczных настроў адбіўся на пазіцыі кіраўніцтва «Вялікага Усхода народаў Расіі». «Вольныя муляры» з Вільні адчулі гэта ўжо падчас каstryчніцкага 1914 г. канвента ў Петраградзе. У яго працы ўдзельнічала больш за 30 дэлегатаў з усёй Расіі. Па сваіх палітычных сімпатыях яны належалі да партыяў і арганізацый, якія прадстаўлялі расійскі палітычны спектр у дыяпазоне ад канстытуцыйных дэмаракатаў да «трудовиков». На з'ездзе прысутнічалі А.Луцкевіч і М.Ромэр. Разам з украінцамі і латышам яны ўтварылі піціасававую групу, якая пры абелеркаванні адносінаў да вайны адна выказалаася за нейтральнае стаўленне да яе і за актыўнасцю рэвалюцыйных дзеянняў, нават калі яны прывядуць да ваенага паражэння і распаду дзяржавы. Большасць прысутных рэзка крытыкавала пазіцыю групы. Большасцю галасоў была прынятая рэзолюцыя за перамогу дзяржаваў Антанты. Дэлегаты з'езда таксама не прынялі прапановы А.Луцкевіча і М.Ромэра аб прызнанні прынцыпа аўтаноміі Літвы і Беларусі і ўвядзенні яго ў праграму расійскага вызваленчага руху. Яны пагадзіліся толькі на правядзенне расійска-літоўскіх і расійска-беларускіх нарадаў [27. Т. 4, с. 300, 301].

Дыскусіі падчас канвента, іншыя контакты з расійскімі масонамі выразна паказалі ўсю падманлівасць ранейшых запэўненняў кіраўнікоў «Вялікага Усхода народаў Расіі» ўмагчымасць свободнага (аўтаномнага) развіцця Беларуска-Літоўскага краю ў выпадку іх прыхода да ўлады. Віленскія масоны пачалі задумвацца пра неабходнасць утварэння ўласнай масонскай арганізацыі, якая б ахоплівала ўсе землі былога Вялікага княства Літоўскага. Але для стварэння такой арганізацыі трэба было мець 7 ложаў.

На пачатку вайны яшэ адна ложа была заснаваная ў Віцебску. Аднак наўрадцы віленскія масоны мелі непасрэднае дачыненне да гэтай падзеі. Паводле інфармацыі расійскага пісьменніка Дэмітрыя Галкоўскага, змешчанай на яго сайце заснавальнікам ложы быў вядомы дзеяч партыі Народнай славы дэпутат III Думы Аляксандар Калюбакін. Паводле той самай крыніцы, пры заснаванні ложы ў «братьства» былі прынятыя Рыгор Брук, Аляксей Валковіч, С.Пісаравскі, В.Бамас і В.Федаровіч. Падчас прыезду ў Віцебск Аляксандра Керанскага (1915 або 1916 г.) ў ложу ўступіў Беніамін Гурэвіч. Восьмым сібром быў Міхаіл Цэйтлін. Большасць віцебскіх масонаў прадстаўляла мясцовую інтэлігенцыю і прытырмлівалася ліберальна-дэмаракратычных поглядаў.

Такім чынам, напрыканцы 1914 г. на беларускіх і літоўскіх землях існавала шэсць ложаў. Праўда, няма падставаў сцвярджаць, што віцебская «братьства» імкнулася адараўцаць ад цэнтраў расійскага масонства. Гісторыя стварэння ложы ў Віцебску і сувязі мясцовых масонаў (у прыватнасці, візіт А.Керанскага) дазваляюць выказаць меркаванне пра адсутнасць імкнення да самастойнасці. Невядомай застаецца пазіцыя ложы ў Менску. Што датычыць ложы «Верны літвін», то яна была непарыўна звязаная з варшаўскім

масонствам і практична не мела ніякіх адносінаў з іншымі ложамі ў Вільні. Такім чынам, з фармальна га пункту погляду не існавала падставы для арганізацыйнага разрыва віленскіх ложаў з «Вялікім Усходам народаў Расіі». Тым не менш розніца ў поглядах на будучыню Беларусі і Літвы непазбежна вяла да гэтага. Апошнім актам супрацоўніцтва быў уздел дэлегатаў Вільні (А.Булёта і А.Заштагута) ў масонскім канвенце ў Петраградзе ў траўні 1915 г. [469, s. 42]. 17 траўня 1915 г. М.Ромэр записаў у Дзённіку: «На 24 і 25 траўня па старым стылі прызначаны масонскі канвент у Пецярбургу. У парадку дня канвента і ў прапанаваных праектах рэзалюцыі цэнтральныя ўлады Саюза ўжынілі ўльтракадэцкія тэндэнцыі, падпараткоўваючы масонскі рух імперыялістычным імкненнем расійскага лібералізма. Будзе вострая барацьба <...> Воду на кадэцкі млын ліць не можам і не хочам. Ад нашых двух віленскіх ложаў – ад «Літвы» і «Белай Русі» – накіроўвае Булёта і Заштагута. Гэта два тараны радыкализму для штурма кадэцкіх акопаў» [27. Т. 6, s. 26].

У траўні 1915 г. М.Ромер пакінуў Вільню. Ён перайшоў лінію фронта, каб дадучыцца да легёнаў Ю.Пілсудскага. Ягоны ад'езд, а таксама эвакуацыя з горада многіх «братоў», нанесла моцны ўдар па дзеянасці віленскіх масонаў.

Прыхільнасць да ідэяў незалежнасці, падтрымка легіёнаў Ю.Пілсудскага і спадзяванні на польска-літоўскую федэрацию сталі глебай для кансалідацыі краёўцаў-дэмакратоў і гзв. «гварачых нацыяналістаў». Іх саюз стаў рэальнасцю напрыканцы 1914 г. Першым вынікам гэтага саюза было аднаўленне напачатку 1915 г. выдання «Пшэглёнда віленскага» як штодзённай газеты. Рэдактарам стаў Б.Хэртц. Сярод найбольш актыўных супрацоўнікаў «Пшэглёнда» трэба адзначыць краёўцаў В.Абрамовіча, М.Ромэра, З.Нагродскага, А.Заштагута, «нацыяналістаў» В.Студніцкага, К.Акуліча, С.Цывінскага. Моладзевыя арганізацыі прадстаўляў М.Недзялкоўскі [294, s. 89].

М.Ромэр на старонках Дзённіка адзначаў, што галоўнай ідэяй выдання з'яўляецца дасягненне незалежнасці і асуджэнне русафільства [465, s. 42]. Рэдакцыя стаяла на пазіцыях польска-літоўскай федэрациі, аднак адзінства ў разуменні шляхоў, якія могуць прывесці да яе, не было. М.Ромэр лічыў найлепшым варыянтам утварэнне федэратыўнай «Рэчы Паспалітай народаў ад мора да мора», у якой усе нацыі атрымаюць магчымасці свабоднага развіцця. Іншыя выказваліся за федэрацию «вольных з вольнымі, роўных з роўнымі» [465, s. 43-44]. Апроч таго, у публікацыях «Пшэглёнда» выразна прысутнічала імкненне пераканаць чытача, што «польская проблема» – гэта міжнародная проблема, а не ўнутраная справа трох дзяржаваў-акупантаў.

Газета пратрымалася менш трох месяцаў. Апошні яе нумар выйшаў у сярэдзіне сакавіка 1915 г. Нягледзячы на кароткі тэрмін існавання, на цэнзурныя цяжкасці (з пачаткам вайны была адноўленая папярэдняя цэнзура), газета адыграла прыметную ролю ў пашырэнні ідэі незалежнасці, якая сполучалася з ідэяй польска-літоўскай федэрациі.

Групоўка краёўцаў-дэмакратоў і «нацыяналістаў» шукала магчымасці паразумення з літоўцамі, а таксама з беларусамі і яўрэямі. На адным з сходаў у снежні 1914 г. у якасці вызначальнага прынцыпа перамоваў са польскага боку была прынятая ідэя федэратыўнай Рэчы Паспалітай як

незалежнай дзяржаўнай федэрацыі Польшчы з Украінай, Беларуссю і Літвой. Падчас падрыхтоўкі да перамоваў з літоўскім бокам К.Акуліч у студзені 1915 г. выказаў ідэю стварэння польскай дэмакратычнай арганізацыі незалежніцкай арыентацыі [27. Т. 4, с. 367]. Ініцыятыву падтрымалі. У арганізацыінае ядро ўвайшлі В.Абрамовіч, М.Ромэр, А.Заштайдут, З.Нагродскі, К.Акуліч і Л.Лукаўскі [294, с. 90; 461, с. 28-29]. Дзеянасць незалежніцкай арганізацыі павінна была грунтавацца на наступных прынцыпах: падтрымка легіёнаў; прызнанне ГНК вядучай арганізацыі незалежніцкага кірунку; федэрацыя Літвы і Польшчы; Народная Рэч Паспалітая як найбольш адпаведная форма дзяржаўнага ладу. На чале добра заканспіраванай арганізацыі павінен быў стаць Камітэт у складзе В.Абрамовіча, які адначасова ўзначальваў палітычны аддзел, З.Нагродскага (фінансавы аддзел) і К.Акуліча (войсковы аддзел). На жаль, крыніцы не даваляюць сцвярджаць, ці было закончана стварэнне гэтай арганізацыі. Але можна меркаваць, што, калі яна і была створаная, то праіснавала нядоўга. Ужо ўвесну 1915 г. саюз краёўцаў-дэмакратаў і «нацыяналістаў» фактычна распаўся.

Яшчэ адной няўдалай спробай дасягнуць польска-літоўскага паразумення трэба лічыць ініцыятыву варшаўскага Незалежніцкага блока па арганізацыі Інфармацыйнага польска-літоўскага бюро. Бюро павінна было спрыяць абмену інфармацыяй аб дзеянасці дэмакратычных колаў польскага і літоўскага рухаў. Арганізацыйная праца засведчыла, што ўвесну 1915 г. польская віленская дэмакраты былі падзеленыя па меншай меры на тры групоўкі. Польскі бок у перамовах прадстаўлялі В.Абрамовіч і Я.Пілсудскі ад Польскага дэмакратычнага саюза, А.Заштайдут і Ю.Букавецкі ад Польской дэмакратычнай групы і, нарэшце, М.Ромэр ад Незалежніцкага кола. Аднак ніводная літоўская партыя дэмакратычнага кірунку не пажадала прыняць удзел у працы Інфармацыйнага бюро. М.Ромэр са шкадаваннем адзначыў непрыяцце літоўцам ідэю супрацоўніцтва з палякамі. Ён сцвярджаў, што з польскага боку падставай для супрацоўніцтва з'яўлялася ідэя федэрацыі Літвы і Польшчы, ідэя адраджэння Рэчы Паспалітай, якая ў сучасных умовах набыла харектар сяброўскага саюза роўных партнёраў, адноўлькава зацікаўленых у вызваленні ад расійскага прыгнёту [27. Т. 5, с. 46]. Аднак ідэя федэрацыі амаль не мела прыхільнікаў у літоўскім руху.

Адступленне расійскага войска паспрыяла палітычнай актывізацыі грамадскасці Вільні. Распачаліся перамовы наконт утварэння агульнакраёвага прадстаўніцтва, якое потым атрымала назыву «Віленска-Ковенскага грамадзянскага камітэта». Паводле Генрыка Візнеры, яго асновай стала Польскае таварыства даламогі ахвярам вайны, створанае па ініцыятыве В.Венслайскага [501, с. 80]. Аднак наўрадці нацыянальныя дэмакраты маглі адыграць ролю галоўных арганізатораў гэтага прататыпу краёвага ўраду. Безумоўна, стварэнне Камітету было ініцыятывой краёўцаў. Зыгмунт Юндзіл сцвярджаў, што яго ідэя належала краёўцам кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі, а менавіта землеўласнікам і прадпрымальнікам, звязаным з Віленскім зямельным банкам. Галоўнымі арганізаторамі ён лічыў Станіслава Кагнавіцкага і Браніслава Крыжаноўскага [427, с. 65]. Асоба

апошнягя сведчыць таксама пра актыўную арганізацыйную ролю краёўцаў ліберальна-дэмакратычнага кірунку. Я.Юркевіч, напрыклад, адзначаў пазіцыю «Пшэглёна віленскага», які ў жніўні 1915 г. адстойваў прынцып прадстаўніцтва ў Камітэце ўсіх нацый краю. Урэшце рэшт з гэтым прынцыпам пагадзіліся нават нацыянальныя дэмакраты. Мажліва, пэўную ролю адыграла апасенне, што немцы не прызнаюць паўнамоцтвы выключна польскага прадстаўнічага органа [430, s. 120]. Гісторык Зянон Краеўскі таксама звязваў стварэнне Камітэту з краёўцамі [436, s. 14].

Перамовы яшчэ не былі закончаныя, калі расійскія ўлады пачалі эвакуацыю. Імкнучыся надаць сваім дзеянням характар пераемнасці ўлады, арганізатары звярнуліся да губернатара Вяроўкіна з просьбай зацвердзіць папярэдні дванаццаціасобавы польскі склад Камітэта і надаць яму права кааптациі прадстаўнікоў літоўскіх, беларускіх і яўрэйскіх арганізацый. Губернатар гэта зрабіў, хоць у Камітэце не было ніводнага дзеяча ад рускай грамадскасці.

Фармаванне Камітэта завяршылася 5 верасня 1915 г., калі ў Вільню ўступалі нямецкія войскі. Ч.Янкоўскі пазней згадваў пра ўласнае пачуццё радасці ад усведамлення, што ў горадзе больш няма расійскіх уладаў. Ён жа адзначаў тое моцнае уражанне, якое зрабіла на вільнян з'яўленне немцаў. Публісты паразаў нямецкія атрады з легіёнамі Юлія Цэзара і войскамі Напалеона [272, s. 19-21].

Аднак не ўсе вядомыя польскія дзеячы назіралі прыход новых уладаў. Напрыклад, Ю.Хласка пакінуў Вільню і перабраўся ў Менск, дзе заснаваў «Новы кур'ер літэўскі» («Nowy Kurier Litewski»). Нацыянальныя дэмакраты не збіralіся адмаўляцца ад сваёй прарасійскай арыентацыі. Хоць адначасова яны, як, дарэчы, і польскія краёўцы, паклапаціліся пра тое, каб надаць гораду больш польскі выгляд.

Ужо 5 верасня гарадскую раду наведаў генерал Пфайль. У размове з кірауніцтвам горада і запрошанымі на сустрэчу вядомымі вільнянамі з польскага асяроддзя ён папрасіў ахарактарызаваць Віленскі край. «Уласна кажучы, мы і самі не ведаем, – дыпламатычна адказаў М.Венслайскі – Усё залежыць ад пункту погляду. Хрысціянства і культуру прынеслі сюды палякі. Яны ж заснавалі школы і універсітэт. Але астатнім часам край звонку быў чыста расійскім. Польскасць наймоцней падаўлялася» [63, s. 56].

Як засведчыў Аляксандр Шкленік, падчас размовы адбылося абмеркаванне тэксту звароту генерала да насельніцтва горада. На наступны дзень на вуліцах Вільні з'явіўся зварот, які цалкам задаволіў палякаў і выклікаў абурэнне беларускіх, літоўскіх і яўрэйскіх дзеячоў. Генерал Пфайль назваў Вільню «польскім горадам», «жамчужынай у славутым Каралеўстве Польскім» і прасіў Господа бластвіць Польшчу [263, s. 7].

У гэты ж дзень у горадзе быў распаўсюджаны зварот «Саюза дзеяння» («Zwiazku czynu»), які заклікаў да яднання пад сцягам незалежнасці дзеля стварэння Рэчы Паспалітай Польскай, заснаванай на уніі незалежнай Літвы і незалежнай Польшчы [263, s. 31-32]. Г.Візнер сцвярджаў, што аўтарства ініцыятыва гэтага звароту належала В.Студніцкаму і В.Дуніну [501, s. 86].

Аднак заклікі тых, каго М.Ромэр называў «гараачымі нацыяналістамі» не знайшлі падтрымкі. А.Шкленік успамінаў, што грамадства прыняло яго досьць абыякава [63, s. 57]. А Ч.Янкоўскі, згадаўшы пра «ўльтранезалежніцкі зварот», паведаміў пра намаганні міліцыі, прыватных асобраў і ксяндзоў, якія старанна знішчалі гэты «документ нашай непапраўнай няспеласці» [276, s. 246]. Раздражненне Ч.Янкоўскага хутчэй за ўсё тлумачылася апассеннем аўтара, а разам з ім часткі кансерваторыйных колаў польскай грамадскасці Віленшчыны выклікаль незадавальненне Германіі і Расіі. Нягледзячы на адступленне расійскага войска, увосень 1915 г. многія былі ўпэўненныя ў вяртанні Расіі. Што датычыць Германіі, то яна ў гэты перыяд захоўвала маўчанне наконт вырашэння «польскага пытання».

Аднак ужо праз пяць дзён падобную «няспеласць» прадэманістраўваў Польскі Дэмакратычны Незалежніцкі Блок у Літве і Белай Русі. Ён аб'ядноўваў ППС, Дэмакратычны Саюз, Групу дэмакратычнай інтэлігенцыі і Унію прагрэсіўна-незалежніцкай моладзі. Зварот, аўтарамі якога, паводле Г.Візэнтра, былі А.Заштаўт і Е.Чашэйка-Сахацкі [501, s. 86], пропагандаваў ідэю добраахвотнай уніі незалежнай Польшчы з Літоўска-Беларускай федэрацияй. Пры гэтым падкрэслівалася, што канчатковое рашэнне павінен прынесьць заканадаўчы сейм у Вільні, абранны на падставе ўсеагульнага, роўнага, прамога і тайнага галасавання [263, s. 32-33]. Магчыма гэты зварот быў інспіраваны варшаўскай Уніяй незалежніцкіх партыяў, якая аб'яднала ППС, Сялянскі саюз і Саюз патрыётаў. Якраз у верасні 1915 г. Унія зварнулася да палякаў гістарычнай Літвы з заклікам адбудовы «федэрациі Літвы і Кароны на прынцыпе роўных з роўнымі» [263, s. 70-71].

Між tym завяршылася фармаванне Віленска-Ковенскага грамадзянскага камітета як агульнакраёвага прадстаўніцтва. У адрозненні ад склада, зацверджанага губернатарам Вяроўкіным, у Камітэт, апроч палякаў, увайшлі літоўцы, беларусы і ўрэзі. Аднак літоўскія палякі захавалі за сабой большасць месцаў. К.Акуліч у зайдагах да артыкула З.Юндзіла, спасылаючыся на інфармацыю, якую атрымаў ад сябра Камітета С.Монтвіла, вызначыў асобавы склад «краёвага ўраду». Ён складаўся з 24 сяброў. Палякі мелі 12 месцаў, літоўцы – 5, беларусы – 4, ўрэзі – 3. Старшынёю Камітета быў абранны С.Кагнавіцкі, а яго намеснікам – Ё.Вілейшыс. Апроч іх, у Камітэт увайшлі ад польскай грамадскасці дзеячы Польскага дэмакратычнага саюза В.Абрамовіч, Я.Багушэўскі, Я.Пілсудскі і Б.Крыжаноўскі, нацыянальныя дэмакраты В.Венслайскі і А.Звязжынскі, сацыяліст Эйдукевіч, прадстаўнік кансерваторыйна-ліберальных краёўцаў С.Монтвіл ды інш. Літоўцаў прадстаўлялі С.Кайрыс, Ё.Кімонтас, В.Сташинскі, Ю.Шаўлюс і ўжо згаданы Ё.Вілейшыс. Яўрэяў – доктар Выгоцкі і Ц.Шабад. Імя іх трэцяга прадстаўніка пакуль невядомае*. Беларусаў – браты Луцкевічы, В.Ластоўскі і А.Заштаўт [427, s. 71]. Апошні даволі часта абараняў беларускія інтэрэсы ў

* В.Суkenіцкі называў імёны яшчэ двух прадстаўнікоў яўрэйскай грамадскасці - сацыялістай І.Ізбіцкага і Літаўера [471, s. 99]. Апошніе імя таксама згадваў Ч.Янкоўскі [276, s. 369].

палітычных падзеях пачатку ХХ ст. Ч.Янкоўскі паведаміў, што А.Луцкевіч з'яўляўся адным з сакратароў Камітэта [276, s. 369].

Кіраўніцтва Віленскай акругі нямецкай акупацыйнай адміністрацыі (ротмістр фон Бэкерат) прызнала Камітэт, але абмежавала яго дзейнасць выключна праблемамі гуманітарнай дапамогі насельніцтву. «Краёвы ўрад» так і не здолеў адыграць палітычнай ролі. Новыя ўлады наогул забаранілі ўсялякую палітычную дзейнасць. Адзіным органам друку быў літоўскі «Dabartis», рэдагаваны дэпутатам прускага Ландтагу Сцепутата-Сцепутайцікам. Пазней быў дазволены іншыя выданні, але існавала вельмі жорсткая цэнзура. А вось у галіне асветы з'явіліся магчымасці для стварэння нацыянальных сістэм адукацыі. Літоўскія палякі, дарэчы, даволі эфектуўна выкарысталі іх.

22 снежня 1915 г. Галоўнакамандуючы Усходнім фронтам Пауль фон Гіндэнбург падпісаў загад аб асноўных кірунках развіцця школьнай справы. У ім адназначна сцвярджалася, што мовай научання павінна быць родная мова [265, s. 106]. Пазней улады патлумачылі, што роднай мовай лічыцца тая, на якой дзеці размаўляюць у сваёй хаце. Прычым асобна падкрэслівалася, што «беларуская мова, якая не ідэнтычна з рускай, дазваляецца для выкладання без абмежаванніў» [267, s. 111-119].

Магчымасці легальнай нацыянальна-культурнай працы прывялі да абастрэння міжнацыянальных адносін. У выніку Віленска-Ковенскі грамадзянскі камітэт апынуўся ў глыбокім крýзісе. Унутраныя спрэчкі, звязаныя з размеркаваннем гуманітарнай дапамогі, якая ішла з г.зв. «Сянкевічскага Камітэта дапамогі ахвярам вайны», досьць хутка парушылі дасягнутае паразуменне [501, s. 81]. З.Юндзіл лічыў галоўным віноўнікам разладу польскіх сяброў Камітэту, якія паспрабавалі выкарыстаць атрыманыя ў сродкі толькі на патрэбы польскай грамадскасці [427, s. 68-69]. Падман стаў вядомым, і Камітэт распаўся.

Відавочна, што за гэтай спробай падману партнёраў стаяла не столькі жаданне палепшиць у першую чаргу становішча палякаў, колькі палітычны разлік на ўмацаванне ўласных пазіцыяў у краі і легкадумнае стаўленне да лёсу Камітэту. Дарэчы, яго ліквідацыя выклікала непрыхаванае задавальненне значайнай часткі польскай грамадскасці. Пра імкненне віленскіх палякаў мець уласна польскую прадстаўніцтва пісаў З.Краеўскі [436, s. 14-15]. Згадваў пра гэта таксама З.Юндзіл [427, s. 71-72]. А Ч.Янкоўскі, напрыклад, лічыў неабходным стварэнне асобнай польскай арганізацыі – «Нацыянальнага польскага сената для Літвы і Беларусі» [276, s. 402].

Праз год Антон Луцкевіч на старонках «Гомана» яшчэ раз звярнуўся да тых падзеяў. У распадзе Камітэта ён вінаваціў толькі польскіх дзеячоў. «Ужо тады, – пісаў беларускі палітык, – пачала ў іх (палякаў – А.С.) развівашца думка, што палякі ў Беларусі і Літве павінны працаваць толькі для сваёй нацыянальнай справы і за сваю Бацькаўшчыну павінны ўважаць Польшчу». Крах Грамадзянскага камітэту, на думку А.Луцкевіча, паказаў, якіх «запекі можа наш Край спадзявацца ад Польшчы, калі б палякам удалося паняволіць Беларусь і Літву» [178. Nr 18].

Цалкам верагодна, што крызіс краёвай ідэі сярод польскай грамадскасці і ўзмацненне настроіяў «нацыянальнага эгаізма» былі звязаныя з пэўнымі пераменамі ў нямецкай палітыцы. Апошняе часта звязваюць з асобай начальніка штаба Галоўнага камандавання на Усходзе генерала Эрыка Людэндорфа. Польскі даследчык Віктар Суkenіцкі нават сцвярджаў, што генерал імкнуўся працягваць палітыку тых крыжакоў, што былі разбітыя пад Грунвалдам [470, s. 70]. Наўрад ці перамена палітычнага курса была асабістай справай генерала. Германскæ кіраўніцтва звярнула ўвагу на тэрытарыяльныя прэтэнзіі польскіх нацыянальных дэмакратоў на Познань і Заходнюю Прусію. Берлін зразумеў, што моцная і незалежная Польшча будзе пагражаць бяспеки рэйха. Мажліва, палітычныя перамены ў Берліне супалі таксама з асабістымі амбіцыямі генерала.

Пасля таго, як штаб Галоўнага камандавання быў перанесены ў Коўна, Людэндорф стварыў свайго роду ўласнае каралеўства, г.зв. «Обер-Ост». Напачатку лістапада 1915 г. пры штабе ўзніклі адміністрацыйныя дэпартаменты як цэнтральная ўлада на акупаваных землях Беларусі і Літвы. Унутранае жыццё вызначалася звычайнай формулай каланізатаў і акупаўтаў: *divide et impera*. Палякі з фаварытаў ператварыліся ў «непажаданы элемент». Затое атрымалі падтрымку культурныя намаганні літоўцаў і беларусаў. Між іншымі гэта адлюстравалася ў сістэме школьнай асветы. У студзені 1916 г. у канфідэнцыйным распараджэнні Галоўнакамандуючага ўзброенымі сіламі на Усходзе генерал-фельдмаршала Гіндэнбурга адзначалася, што навучанне на польскай мове будзе ўшчамляць інтарэсы літоўцаў і беларусаў [267, s. 111-119].

Фон Бэкерат, які рабіў стаўку на літоўскіх палякаў, быў пераведзены начальнікам паліцыі ў Гановер. Ужо адтоль ён прыслалоў на імя Гіндэнбурга мемарандум, у якім ставіў пад сумненне мэтазгоднасць падобных пераменаў. Фон Бэкерат сцвярджаў, што палякі ў Віленскай акрузе, нягледзячы на расійскі ціск, захавалі эканамічную і культурную моц і з'яўляюцца адзіным народам краю, які мае магчымасці «дзяржаўна-стваральнай працы». «Кіраваць без палякаў ва ўмовах ваеннага палажэння магчыма, – пісаў ён. – Кіраваць супраць іх падчас міру будзе цяжка і нават небяспечна, бо ўсе іншыя народнасці не ўстане забяспечыць падтрымку эфектуўнаму кіраванню» [263, s. 11].

Мемарандум нічога не змяніў. Перасылаючы яго далей па інстанцыі генерал Людэндорф, зауважыў, што не бачыць прычынаў для карэकціроўкі палітычнага курса [263, s. 13]. Нічога не змянілася і пасля абвяшчэння Маніфеста ад 5 лістапада 1916 г. «Віленская газета» (*«Wilnaer Zeitung»*) апублікавала каментар міністра замежных спраў Германіі, які сцвярджаў, што Маніфест не датычыць «Обер-Оста» [470, s. 71].

Адной з апошніх спробаў вызначыць будучыню краю на падмурку краёвай ідэалогіі стала з'яўленне Часовай Рады Канфедэрацыі ВКЛ. Яе нараджэнне адбылося ў перыяд крызісу азначанага Віленска-Ковенскага камітэта.

19 снежня 1915 г. на беларускай, польскай, літоўскай і яўрэйскай мовах быў апубліканы Універсал Часовай Рады Канфедэрацыі ВКЛ. Дакумент паведамляў пра стварэнне літоўска-беларуска-польска-яўрэйскай

Часовая Рады, якая будзе імкнутца, каб «Літоўскія і Беларускія землі, якія здаўна прыналежалі да Вялікага Князьства Літоўскага, а цяпер апанаваны Німецкімі войскамі, становілі пры новых варунках гісторычных нераздзельнае цела на фундаменці незалежнасці Літвы і Беларусі, як суцэльнай дзяржавы, засыпераючы усім нацыям у яе межах усе права». Універсал канччаўся заклікам да «усіх нацый, да усіх станаў, да усіх істнуючых організацый і да усіх грамадзян Краю» далучыцца да Канфедэрацыі [72, а. 153].

У лютым 1916 г. Універсал быў дапоўнены зваротам, у якім канкрэтны завалася мэта Канфедэрацыі. Новая міжнацыянальная арганізацыя заяўляла пра шкоднасць надзеяў на Расію: «Больш чым стагоддзе супольнае жыццё нашае з Расей найлепей паказала, што гэтае гасударства хоча з намі зрабіць. Праз увесь час супольнага з намі жыцця яно плянава і сістэматычна кіравалася да таго, каб сцерці ўсе адзнакі нашай самачыннасці». Канфедэрацыя ВКЛ звязвала свой лёс з Германіяй і Аўстра-Венгрыяй: «Мы верым, што пасля падбесы сродне-еўрапейскіх гасударств быўшыя заходнія правінцыі Расеі, а перш за ёсё землі польскія, літоўска-беларускія і надбальтыцкія павінны будуць адпасыць ад Расеі і стварыць гасударственныя адзінкі ў такой або сякой камбінацыі з сродне-еўрапейскімі гасударствамі, а пры гэтым былі бы <...> запэўнены варункі самачыннага развіцця іх сацыяльна-культурнага і палітычнага жыцця». Варты адзначыць, што праблема ўзаемаадносінаў Літвы і Польшчы ў дакументах Канфедэрацыі абміналася. Мажліва, ініцыятары адраджэння ВКЛ у новай дзяржаўнай форме не лічылі гэту праблему першачарговай.

Рада Канфедэрацыі сваімі галоўнымі задачамі абвяшчала ўтварэнне на літоўска-беларускіх землях незалежнай дзяржавы з сеймам у Вільні, абраным на падставе усеагульных, роўных, прамых і тайных выбараў, і з гарантый поўных правоў усім народам краю. Тэрыторыя незалежнай дзяржавы павінна была ўключыць Ковенскую і Віленскую губ., беларускую і літоўскую часткі Гарадзенскай і Сувалскай, літоўскую часткі Курляндской і частку Менскай губ., «каторая звязана з Віленскім цэнтрам». Форму дзяржаўнага ладу і Канстытуцыю «будучай вольнай літоўска-беларускай гасударственнай адзінкі» павінен быў вызначыць і зацвердзіць сейм у Вільні. У заключэнне зварот заклікаў да сумеснай працы дзеля будучыні Краю: «Кіньма сваркі і згадкі, ад каторых церпіць увесь Край. Падумайма разам ды шчыра аб долі гэтага Краю, бо ж усе мы, апрача жмені прыблуд, сыны нашай зямлі – нашай Літвы і Беларусі» [151].

Адным з першых аналітыкаў гэтага надзвычай цікавага дакумента і адначасна адным з першых яго палітычных апанентаў стаў В. Студніцкі. На старонках «Вядомосці польскіх» ён ахарактарызаваў Універсал і зварот Рады як «палітычную інтрыгу», якая нібыта выклікала непаразуменне сярод паліякаў. В. Студніцкі сцвярджай, што праведзеная ім апытацьне сярод польскай грамадскасці не выявіла сяброў гэтай таямнічай Рады. З тэксту артыкула чытачы маглі зрабіць выснову, што за Канфедэрацыяй ВКЛ стаяць берлінскія і венскія палітыкі. Як катэгарычна заяўляў аўтар, сапраўдная мэта паляякаў

Літвы і Беларусі – аб'яднанне з Польшчай [218. № 125]. Падобным чынам трактаваў дакументы Канфедэрацыі Г.Візнэр. Паводле яго меркавання, у палякаў гістарычнай Літвы цалкам адсутнічала імкненне да ўтварэння самастойнай незалежнай дзяржавы. Лозунг адраджэння Вялікага княства даследчык лічыў выключэннем, «узнятым невядома кім» [501, с. 88].

Больш грунтоўна разглядаў праблему Канфедэрацыі ВКЛ і яе дакументаў Віктар Суkenіцкі. Ён адверг гіпотэзу нямецка-аўстра-венгерскай «інтырыгі», адзначыўшы, што «акупацыйныя ўлады, якія мелі адносна занятых тэрыторый іншыя планы, не толькі не падтрымалі Канфедэрацыю, але знішчылі яе на самым пачатку» [471, с. 100]. Польскі даследчык выказаў думку пра дачыненне краёўцаў да праекта адраджэння ВКЛ: «Асабіста лічу, што ініцыятыва Канфедэрацыі нарадзілася ў асяроддзі віленскіх краёўцаў і з'яўлялася спрабай стварэння адзінага фронта ўсіх мясцовых этнасаў у момант, калі стала відавочная палітыка Людэндорфа *divide et imperet*» [471, с. 104].

Асіярожна падтрымаў інтуітыўную выснову В.Суkenіцкага Я.Юркевіч. Гісторык з Познані дапусціў удзел ў Канфедэрацыі ВКЛ краёўцаў ліберальна-дэмакратычнай арыентацыі і тых «польскіх прагрэсістаў, погляды якіх выказваў «Кур'ер краёвы» [430, с. 137]. Зразумела, што ў апошнім выпадку мы маем справу ўжо з дзеячамі беларускага руху. Удзел І.Луцкевіча ў выданні Універсалу пацвердзіла ў сваіх успамінах Юліяна Вітан-Дубейкаўская, якая была ў вельмі блізкіх адносінах з беларускім дзеячом. Больш таго, якраз І.Луцкевіча яна лічыла ініцыятарам выдання [228, с. 45]. А.Луцкевіч напрыканцы 20-х г. прызнаваў, што менавіта беларускія дзеячы «стварылі «Канфедэрацыю Вялікага Князьства Літоўскага», аб'яднаўшы на грунце ідэі незалежнасці краю лепшых прадстаўнікоў дэмакраты ўсіх чатырох нацыянальнасцяў: беларусаў, літвінаў, жыдоў і палякаў» [242, с. 46].

Найбольш грунтоўнае даследаванне праблемы ўтварэння Рады Канфедэрацыі ВКЛ належыць гісторыку з Таронта Зеновіушу Панацкаму [456, с. 56-57]. Ён здолеў прааналізаць практычна ўсю гісторыяграфію пытання і знайшоў новыя крыніцы, звязаныя з дзейнасцю літоўскіх і яўрэйскіх арганізацый. У прыватнасці, гэта дзённік вядомага дзеяча літоўскага руху Петраса Клімаса і інфармацыя яўрэйскага палітыка Цэмаха Шабада. Выкарыстаныя матэрыялы дазваляюць сцвярджаць, што ідэя Канфедэрацыі ВКЛ і сапраўды была спрабай віленскіх краёўцаў ліберальна-дэмакратычнага кірунку, якія дзейнічалі таксама ў польскім, беларускім, літоўскім і яўрэйскім рухах, адстаяць тэрытарыяльнае і палітычнае адзінства Беларуска-Літоўскага краю ва ўмовах абвастрэння нацыянальных адносінаў і ваенна-палітычнага змагання.

Таямніца, якая атачала гэты праект, хутчэй за ўсё была звязаная з тым, што непасрэднае дачыненне да яго мелі віленскія масоны. Як ужо адзначалася, летам і восенню 1915 г. віленскія масоны перажывалі даволі цяжкі перыяд сваёй гісторыі. Эвакуацыя многіх «братоў» на ўсход, далучэнне М.Ромэра да легіёнаў Ю.Пілсудскага, рост нацыянальнай напружанасці на пэўны час паралізавалі дзейнасць ложаў. Паспрабаваў выратаваць ситуацыю

Ю.Шаўлюс. Па яго ініцыятыве рэшткі трох віленскіх ложаў адбываюцца ў новую самастойную арганізацыю «Вялікі Усход Літвы»* [466, s. 444].

Аналіз вядомай гісторычнай літаратуры і матэрыялаў Дзённіка М.Ромэра дазваляе сцвярджаць, што «братамі» гэтай ложы па ўсёй верагоднасці з'яўляюцца Ю.Шаўлюс (кіраўнік), Ё.Вілейшыс, К.Астахевіч, У.Асмалоўскі, браты Луцкевічы, Е.Ром, М.Брамсон ды інш. Магчыма якраз яны адыгралі галоўную ролю ў стварэнні Часовай Рады Канфедэрацыі ВКЛ і выданні яе асноўных дакументаў. Аднак хутка пасля гэтага ложа «заснула». Галоўнай прычынай сталі міжнацыянальныя супяречнасці.

У завяршэнні масонскага сюжета трэба адзначыць, што знаёмыя з запісамі дзённіка М.Ромэра, з матэрыяламі польскай, літоўскай і расійскай гісторыяграфій, нарэшце, усё тое, што вядома пра самое жыццё і дзеяния нацыя ёк аўтара дзённіка, так і згаданых у ім асобаў, дазваляе сцвярджаць, што віленскія масонскія ложы былі формай дзеяння мясцовых дэмакратычных элементаў краёвай арыентацыі. Сябры масонскіх арганізацыяў пашияралі сярод грамадства ўсведамленне каштоўнасці ідэалаў дэмакратыі. Яны ж прапагандавалі ідэі нацыянальнай талеранцыі і супрацьстаялі ідэалогіі шавінізма. Галоўныя мэты іх дзеянияў былі непарыўна звязаныя з нацыянальна-вызваленчым рухам у Беларусі і Літве, з дасягненнем пэўнай палітычнай самастойнасці краю. Толькі палітычная ўмова тагачаснай Расіі прымушала гэтых людзей хавацца пад покрывам масонскай таямніцы.

Што датычыць Рады Канфедэрацыі ВКЛ, то на думку З.Панаўскага, прычынай яе распаду сталі спрэчкі прадстаўнікамі розных нацыянальных рухаў. У прыватнасці, гісторык звярнуў увагу на інфармацыю Ц.Шабада пра адмову яўрэйскіх дзеячоў падпісаць лютайскі (1916 г.) Звярот Рады з прычыны ягоных «сепаратысцкіх тэндэнцыяў» [456, s. 65]. Г.Візнэр паведаміў пра праект Найвышэйшага Літоўскага Камітэта, які быў прыняты 6 студзеня 1916 г. прадугледжваў адраджэнне ВКЛ як літоўсколатышскай дзяржавы змагчымым далучэннем Беларусі [501, s. 89]. Гэты праект, безумоўна, складаў канкурэнцыю Канфедэрацыі ВКЛ. Таксама трэба адзначыць утварэнне напрыканцы 1915 г. у Вільні Польскага Камітэту, у якім былі прадстаўленыя амаль усе кірункі польскага руху ў гісторычнай Літве. Палітычная праграма гэтага Камітэту пачаткова грунтавалася на ідэі федэрацыі Літвы і Польшчы.

З.Панаўскі лічыць, што шматнацыянальная грамадскасць Віленшчыны была проста не падрыхтаваная да ідэі адраджэння ВКЛ у форме Канфедэрацыі. «Палякі, – сцвярджаў даследчык, – глядзелі ў кірунку Варшавы, з якой імкнуліся звязаць свой лёс у форме аўтаноміі або федэрацыі <...> Літоўцы толькі на пачатку былі прыхільнія гэтай ідэі. Пазней, апасаючыся польскага дамінавання, зрабілі стаўку на Берлін, з якім спадзяваліся звязаць лёс этнографічнай Літвы са сталіцай у Вільні. Яўрэі не былі падрыхтаваныя да суіснавання з народамі гісторычнай Літвы. Яны паглядвалі на Москву. Расійскі рынак вабіў іх. Толькі беларусы спадзяваліся на ўтварэнне адзінай дзяржавы з літоўцамі, якія паступова аддаляліся ад іх» [456, s. 65].

* Ян Савіцкі адзначыў, што таксама сустракалася назва «Вялікі Усход Літвы і Беларусі» [466, s. 444].

Беларусы сапраўды вельмі доўга захоўвалі прыхільнасць да канцэпцыі дзяржаўнасці на землях гістарычнай Літвы. Ю.Вітан-Дубейкаўская згадвала, што яшчэ летам 1916 г. І.Луцкевіч менавіта на гэтую тэму спрабаваў весці перамовы з дзеячамі розных рухаў [228, с. 66].

Большасць літоўскіх палякаў напрыканцы 1915 – напачатку 1916 г. не падтрымала Універсалу Рады Канфедэрациі ВКЛ. Значна больш папулярнай у гэты час была ідэя ўніі Літвы і Польшчы, якая звычайна не канкрэтызавалася. «Польскае насельніцтва Літвы, – слушна сцвярджала Ян Юркевіч, – галоўным чынам кіравалася пачуццём нацыянальнага адзінства з грамадствам Каралеўства» [430, с. 136]. Гэта праявілася ўжо ў дзейнасці Польскага камітэта як прадстаўніка літоўскіх палякаў.

Камітэт, які быў утвораны ў момант крызісу «краёвага ўраду», складаўся амаль з 30 чалавек. Тут былі прадстаўленыя ўсе кірункі польскага руху ад кансерватараў да сацыял-дэмакратаў, ад краёўцаў да нацыянальных дэмакратаў. У яго ўваішлі быўшы сябры Віленска-Ковенскага камітэта, да якіх далучыліся такія вядомыя на Віленшчыне асобы, як З.Нагродскі, А.Заштаўт, Б.Умястоўскі, Л.Хамінскі ды інш. З.Юндзіл, гісторык і былы сябры Польскага камітэта, адзначыў выключную ролю С.Кагнавіцкага, які, на яго думку, быў сапраўдным лідарам польскай палітыкі ў Літве ў часы нямецкай акупацыі [430, с. 72-73]. Гэты Камітэт здолеў стаць цэнтрам польскага руху ў Літве і свайго роду прадстаўніком польскай грамадскасці ў адносінах з акупацыйнымі ўладамі.

Нягледзячы на тое, што з канца 1915 г. палітыка нямецкіх уладаў набыла выразную антыпольскую афарбоўку, літоўскія палякі здолелі дасягнуць відавочных поспехаў у галіне адукациі. Гэту працу ўзначаліў Адукацыйны камітэт на чале з В.Венслайскім. Ужо ў жніўні 1915 г. у Вільні быў распаўсюджаны зварот гэтага камітэта, які заклікаў аказаць фінансавую падтрымку стварэнню польскіх школаў [69, а. 14]. У наступным звароце «Да інтэлігенцы!» ішла размова пра патрыятычны абавязак адукаваных колаў польскай грамадскасці: «Мы і толькі мы павінны пайсці да польскага насельніцтва <...> якое лічыць польскую мову самай дарагай і святой для сябе і на гэтай мове жадае вучыць сваіх дзіцей. Гэта наш абавязак і нашае права. Польскія школы павінны ўзнікнуць там, дзе некалі расійскія школы шырэйлі свой русіфікацыйны ўплыў» [69, а. 60-61].

Адукацыйны камітэт стаўся галоўным каардынаторам развіцця польскай адукациі. Яго ўправа складалася з 12 чалавек, якія прадстаўлялі Таварыства «Асвета», ПКДАВ, Камісію па адукациі гарадской рады, Таварыства падтрымкі грамадской працы, Народны ўніверсітэт імя А.Міцкевіча і Таварыства настаўніцаў. Камітэт дзейнічаў таксама па-за межамі Вільні [64, а. 5].

На пачатку 1916 г. з заклікам да аўтэнтычнай намаганняў па стварэнні польскіх школаў выступіла Каталіцкае таварыства польскай народнай школы. «Мы імкнемся, – сцвярджала ў звароце, – каб польская школа стала справай усяго народу, каб кожны з нас, нават самы бедны і неадукаваны, не стаяў збоку ад гэтай працы і не хаваўся ад нашага агульнага абавязку» [69, а. 31 адв.].

Асветніцкія намаганні прынеслі пажаданы вынік. Ужо напачатку 1916 г. у Вільні існавалі 4 гімназій (815 вучняў), 8 чатырохгадовых школ (1060), 30 элементарных гарадскіх школ (4500), курсы для рамеснікаў, для настаўнікаў, Народны універсітэт імя А.Міцкевіча. У Віленскім, Трокскім, Свенцянскім і Лідскім пав. дзеянічалі 102 школы (6000 вучняў) [430, с. 132].

Варта звярнуць увагу на Народны універсітэт. Гэта быў праект краёўцаў ліберальна-дэмакратычнай арыентацыі. Яго сутнасцю было стварэнне буйнога асветніцкага цэнтра. У лістападзе 1915 г. да палікаў-заснавальнікаў далучыліся беларусы, літоўцы і яўрэі. Ствараліся адпаведныя нацыянальныя секцыі. На пасяджэнні кіраўніцтва універсітэта (А.Заштаўт, Э.Сакалоўскі, С.Кайрыс ды інш.) А.Луцкевіч заявіў пра неабходнасць выпрацоўкі адзінай супольнай ідэалогіі «гуманітарнай і краёвай з пашанаю да ўсіх нацый». Адпаведна ён пропанаваў сумесныя заняткі, каб «адбывалася знаёмства і збліжэнне краёвых нацый» [86, а. 12]. Ідэя выпрацоўкі адзінай ідэалогіі была прынятая, а вось супраць сумесных заняткаў выступіла кіраўніцтва польскай секцыі. Спрэчкі завяршыліся дамовай выпрацаваць арганізацыйныя прынцыпы супрацоўніцтва розных нацыянальных секцыяў [86, а. 15]. Пры універсітэце адкрыліся навуковыя курсы. Сярод выкладчыкаў былі М.Біржышка (гісторыя Літвы), С.Касцялкоўскі (гісторыя Польшчы), В.Студніцкі (гісторыя Вільні), Ю.Шаўлоўс (гісторыя літоўскага руху), Б.Крыжаноўскі, Я.Пілсудскі ды інш. [70, а. 20-20 адв.] .

Аднак нямецкія ўлады прынялі меры, каб спыніць развіццё польскай сістэмы адукациі. У лютым 1916 г. быў зліквідаваны Адукацыйны камітэт. Улады адмовіліся зацвердзіць статут Каталіцкага таварыства польскай народнай школы. Народны універсітэт ператварылі ў шэраговую адукацийную ўстанову, а навуковыя курсы забаранілі [64, а. 54]. Адначасова немцы не перашкаджалі беларусам і літоўцам ствараць уласныя адукацийныя ўстановы. У лютым 1916 г. генерал Людэндорф дазволіў ужыванне ў школънай адукациі беларускай мовы. Фон Бекерат у цытаваным ужо мемарандуме згадаў распараджэнне фельдмаршала Гіндэнбурга аб абмежаванні польскіх уплываў і падтрымцы літоўцаў, беларусаў і яўрэяў на падначаленай Галоўнаму камандаванию на Усходзе тэрыторыі [263, с. 8]. Зрэшты перабольшваць патрымку апошніх не варта. Напрыклад, напрыканцы 1915 г. немцы дазволілі кожнаму з згаданых народаў мець адно перыядычныя выданніе. Такім чынам, да літоўскага «*Dabartisa*» далучыўся беларускі «Гоман» («*Homan*»), яўрэйскі «*Letzte Nai's*» і польскі «*Dziennik Wileński*».

У той жа час сярод польскай грамадскасці распаўсюджваліся чуткі, што немцы заснавалі і фінансуюць беларускую газету, што цяпер яны будуть рабіць стаўку не толькі на літоўцаў, але і на беларусаў, і ўсё дзеля таго, каб аслабіць польскія пазіцыі. Менавіта так рэагаваў у сваім дзённіку на праявы беларускага руху А.Шкленік [64, с. 40-43]. Здаецца, мы маєм справу не столькі з рэальнай падтрымкай беларусаў або літоўцаў, колькі з вядомай палітыкай *divide et impera*. Можна нагадаць, што А.Луцкевіч у сваім дзённіку 1918 г. назваў нямецкую палітыку ў дачыненні да беларусаў крывадушнай. Безумоўна, у германскай палітыцы прысутнічай намер пасварыць усе карэнныя народы краю.

Аднак у 1915-1917 г. беларусы і сапраўды спадзяваліся на рэальную падтрымку з боку Германіі. Менавіта таму пад німецкім зваротам да прэзідэнта Злучаных Штатаў В.Вільсана (травень 1916 г.), які павінен быў засведчыць падтрымку народамі акупаваных земляў німецкай палітыкі, стаялі подпісы В.Ластоўскага і Ю.Салаўя [471, s. 103]. (Ад імя літоўскага руху яго падпісалі А.Смітона, Ю.Шаўлюс і С.Кайрыс, ад імя палякаў – М.Лэмпіцкі і В.Серашэўскі.) Німецкія акупацыйныя ўлады таксама забяспечылі ўдзел вышэйназваных беларускіх прадстаўнікоў у працы III з'езда нацыянальнасцяў у Лазане ў чэрвені 1916 г. Эты ўдзел дазволіў упершыню вынесці «беларускую проблему» на міжнароднае абмеркаванне. У беларускім мемарандуме выказвалася надзея, што незалежна ад вынікаў вайны «еўрапейскія народы выступіць гарантамі прадастаўлення Беларусі ўсіх палітычных і культурных правоў, якія забяспечаць свабоднае развіццё інтэлектуальных, духоўных і эканамічных сілаў нашага народу і дазволіць яму быць гаспадаром на ўласнай зямлі» [263, s. 124].

Антыпольскія тэндэнцыі німецкай акупацыйнай палітыкі, актывізацыя літоўскага і беларускага рухаў спрыялі таму, што ідэя дзяржаўнай незалежнасці гістарычнай Літвы не знайшла шырокай падтрымкі сярод польскай грамадскасці. Пасля няўдачы Рады Канфедэрацыі ВКЛ стала відавочнай перавага ідэі аб'яднання Літвы і Польшчы. Прычым аб'яднанне разумелася або як польска-літоўская федэрация, прататыпам якой была колішняя Реч Паспалітая абодвух народаў, або як далучэнне гістарычнай Літвы да Польшчы. Фактычна гэта адпавядала федэралісцкай і інкарпарацыйнай канцепцыям, якія падчас вайны сфармаваліся ў польскай палітычнай думцы. Наибольш паслядоўнымі прыхільнікамі федэралізма былі партыі дэмакратычнай арыентацыі, у тым ліку найбуйнейшыя з іх – ППС і Польская народная партыя (ПНП). Ідэя інкарпарацыі прысутнічала ў дзейнасці Цэнтральнага Нацыянальнага Камітэта (ЦКН), які ўзначальваў А.Слівіньскі. Яе падтрымлівалі таксама Ліга польская дзяржаўнасці і Клуб польскіх дзяржаўнікаў.

На тэрыторыі гістарычнай Літвы найбольш паслядоўнымі прыхільнікамі федэралісцкай канцепцыі была частка краёўцаў ліберальна-дэмакратычнай арыентацыі і польскія сацыялісты. М.Ромэр двойчы звяртаўся да кіраўнікоў незалежніцкага руху з запіскамі, у якіх імкнуўся прыцягнуць увагу да проблемы Беларусі і Літвы. Будучыню краю ён па-ранейшым звязваў з федэратыўнай Рэччу Паспалітай, у межах якой гістарычная Літва захавае дзяржаўную самастойнасць [461, s. 98]. На старонках «Myśli Polskiej» М.Ромэр пропагандаваў ідэю Рэчы Паспалітай Народаў (польскага, літоўскага, беларускага, латышскага і, мажліва, эстонскага) як саюза, заснаванага на прынцыпах супрацоўніцтва, свабоды і сумеснай абароны. «Без свабоды краёў і народаў Літвы і Русі, – пісаў ён, – <...> не можа быць гарантаванай свабоды Польшчы, таксама як без свабоды Польшчы не можа быць бяспекі Еўропы» [Цыт.па: 430, s. 135].

Гэтую ж пазіцыю абараняў Л.Абрамовіч. У артыкуле «Польшча – Літва – Русь» ён адварграў ідэю этнічнай Польшчы, з якой яшчэ ў 1914 г. выступіў Ч.Янкоўскі, крытыкаваў канцепцыю інкарпарацыі і даказваў, што

найлепшым варыянтам для польской грамадскасці гістарычнай Літвы з'яўляецца федэратыўнае вырашэнне проблемы [218, Nr 62].

Прыхільнікамі далучэння краю да Польшчы з'яўляліся мясцовыя нацыянальныя дэмакраты і частка былых краёўцаў кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі. У сакавіку 1916 г. у парыжскай «Le Correspondant» быў надрукаваны артыкул І. Корвін-Мілеўскага. Між іншым ён пісаў пра непарыўнасць г.зв. «кressaу» з этнічнай Польшчай [279, s. 424]. Абурэнне вядомага палітыка выклікала пазіцыя Р.Дмоўскага, які лічыў, што нацыянальная польская дзяржава можа адмовіцца ад «kressaу».

За аб'яднанне беларускіх і літоўскіх земляў з Польшчай выступаў адзін з кіраўнікоў пранямецкага Клуба польскіх дзяржаўнікаў В. Студніцкі [218, Nr 125]. Гэтую самую пазіцыю падзяляла Ліга польскай дзяржаўнасці, якая арыентавалася на Аўстра-Венгрию. 20 жніўня Ліга звярнулася да літоўскіх палякаў з заявой, што «польская дзяржава не можа абапірацца выключна на этнографічную тэрытарыяльную аснову. Яна павінна ўключаць літоўска-рускія землі і балтыйскае ўзбярэжжа <...> Літоўскі, беларускі, латышскі і украінскі народы не здолеюць стварыць уласную дзяржаву <...> Сапраўдную свабоду нацыянальнага развіцця ім можа гарантаваць польская дзяржава» [263, s. 71-72].

За фактычнае далучэнне Беларусі і Літвы да Польшчы выступала таксама палітычная партыя «Нацыянальны клуб», якая аб'яднала нацыянальных дэмакратаў (кіраўнік Б. Умястоўскі) [430, s. 142]. У праграмнай дэкларацыі «Клуба» ідэолагі новай партыі зыходзілі з пераканання, што максімальная развіццё патэнцыялу польскай дзяржавы магчыма толькі ў межах, набліжаных да тэрыторыі Рэчы Паспалітай, а дзяржаўную прыналежнасць вызначаюць не толькі «этнографічныя» фактары, але таксама гістарычныя традыцыі і воля насельніцтва. Мэтай партыйнай дзеяйнасці абвішчалася «адбудова адзінай супольнай польскай дзяржавы з большасці земляў, што некалі ўваходзілі ў Рэч Паспалітую, і з выхадам да мора». Для асобных частак краю (у прыватнасці, для Літвы ў яе этнографічных межах) прадугледжвалася аўтаномія [72, a. 141].

Паводле Г. Візнэра, ідэю аб'яднання гістарычнай Літвы з Польшчай таксама падтрымлівалі ПВА, Польскі незалежніцкі саюз Літвы, Ліга жанчын і Саюз патрыётак, якія ў каstryчніку 1916 г. выдалі сумесны зварт «Жадаем назаўсёды быць разам з Польшчай» [501, s. 97-98].

Урэшце рэшт за далучэнне краю да Польшчы пачаў выступаць таксама Польскі камітэт. У рэзалюцыі ад 2 лістапада 1916 г. сцвярджалася, што імкненне да супольнай дзяржаўнасці з Польшчай з'яўляецца тым палітычным пастулатам, які падзяляюць усе палякі Беларусі і Літвы. Толькі ў межах адзінай дзяржавы, сцвярджалі аўтары дэкларацыі, магчыма захаваць незалежнасць краю і задаволіць нацыянальныя і культурныя патрабаванні ўсіх яго народаў. Сябры Камітэту падкрэслівалі, што толькі аб'яднанне з Польшчай задаволіць літоўскіх палякаў. Усе іншыя варыянты, па іх меркаванні, пакінуць у сэрцах палякаў «вечную незагоеную рану» [72, a. 157; 263, s. 34-35]. Варта дадаць, што рэзалюцыя сходу была накіраваная канцлеру Германіі Т. фон Бэтман-Гольвегу.

Зразумела, што падобныя рэзалюцыі і дэкларацыі выклікалі моцнае незадавальненне дзеячоў беларускага і літоўскага рухаў. Большасць палітычна актыўнай часткі літоўскіх палякаў не жадала ўлічваць патрабаванні няпольскага насельніцтва краю. Такая пазіцыя абастрала нацыянальныя адносіны.

Між тым пасля абвяшчэння Маніфеста ад 5 лістапада 1916 г. «прапольскія» настроі сярод літоўскіх палякаў яшчэ больш узмоцніліся. На актыўнасцю польскага руху моцна ўплывала навызначанасць межаў польскай дзяржавы. Дзеячы польскага руху імкнуліся аказаць цік на пазіцыю кірауніцтва Германіі і Аўстра-Венгрыі па гэтым пытанні. Так, напрыканцы 1916 г. В.Студніцкі, А.Слюсарскі, Е.Ясінскі рыхтавалі нелегальны сход, які павінен быў выказацца за далучэнне гістарычнай Літвы да Польшчы. У праекце рэзалюцыі, напісаным В.Студніцкім, адзначалася: «Польшча, створаная Цэнтральнымі дзяржавамі <...> здолее супрацьстаяць расійскай небяспечы, калі будзе ўключана магчыма большая тэрыторыі Літвы і Русі <...> Лічым неабходным распачаць палітычную акцыю за аб'яднанне Літвы і Кароны. Для нас, палякаў мінімальным патрабаваннем з'яўляецца далучэнне часткі гістарычнай Літвы (Віленская, Гарадзенская і каталіцкая частка Менскай губ.). А для нашых суайчыннікаў з Ковенской губ. і ўсходніх Менскіх земляў аб'яднанне з Каронай з'яўляецца адзіным парагункам як ад германізацыі, так і ад русіфікацыі» [374, с. 31-32]. 8 лістапада пра жаданне далучыцца Беласточчыну да Польшчы заяўі Польскі камітэт, які дзейнічаў у Беластоцкай акрузе [501, с. 98], і г.д.

Утварэнне Часовай дзяржаўнай рады ў Варшаве выклікала сярод літоўскіх і беларускіх палякаў сапраўдную эйфарыю. Яе прадстаўнікі не паспявалі адказаць на шматлікія прывітальныя тэлеграмы, у якіх адначасова выказвалася пажаданне далучэння беларускіх і літоўскіх земляў да Польшчы. Гэтага патрабавалі, у прыватнасці, Ліга жанчын, «Грамадзянэ Вільні і ўсходніх земляў былой Рэчы Паспалітай Польскай», жыхары Віленскага і Ашмянскага пав., сяляне вёскі Гечаны Віленскага пав., жыхары Беластоцкай акругі ды інш. [263, с. 37-42].

Характэрную пазіцыю заняў віленскі Польскі камітэт. У студзені 1917 г. у ягоным пасланні да Часовай дзяржаўнай рады выказвалася надзея, што «бліжэйшая будучыня адновіць сувязі, якія на працягу стагоддзяў злучалі Літву і Карону» [263, с. 37]. Гэтая фармулёўка найбольш адпавядала настроям, якія панавалі сярод літоўскіх палякаў: галоўнае быць разам з Польшчай, а форма аб'яднання – справа другасная. Але адначасова, як паведаміў Ян Юркевіч, была прынятая тайная рэзалюцыя Камітета, якая патрабавала аб'яднання з Польшчай усёй гістарычнай Літвы, а калі не атрымаеца, то яе «польска-беларускай часткі» [430, с. 143].

Часовая дзяржаўная рада падтрымлівала жаданне далучэння да Польшчы. Каронны маршалак В.Немаеўскі, які ўзначальваў Раду, адказаваючы на зварот беласточчан, адзначыў, што імкненнем новай Польшчы павінна быць аб'яднанне ўсе межах усіх суайчыннікаў, адарваных гвалтам і яшчэ нядаўна прыгнечаных «расійскімі акупантамі» [263, с. 72]. А.Луцкевіч

вясной 1917 г. адзначаў з'яўленне ў Вільне шматлікай польскай літаратуры, якая агітавала за далучэнне краю да польскай дзяржавы [28, с. 5-6].

Аднак не ўсе палітычныя групы сярод літоўскіх паліякаў былі захопленыя эйфарыяй «вялікай Польшчы». У снежні 1916 г. «група сацыялістаў у Вільні» выступіла з дэкларацыяй, у якой пратэставала супраць анексійных намераў у дачыненні да Беларуска-Літоўскага краю, якія выявіліся «з боку Расіі і Германіі, а таксама некаторых групай польскага грамадства». Сацыялісты адстойвалі дзяржаўную самастойнасць Літвы і Беларусі. Аднак на іх думку, патрэбы абароны і сацыяльна-еканамічнага развіцця рабілі непазбежным саюз з Польшчай «на прынцыпах роўнасці абодвух дзяржаваў» [263, с. 35-36].

М.Ромэр, які ў снежні 1916 г. наведаў Вільню, каб пазнаёміца з пазіцыямі розных палітычных групай, зрабіў выиснову, што відавочнага прагрэса ў справе выпрацоўкі адзінай пазіцыі польскай грамадскасці ў параўнанні з траўнем 1915 г. няма. Што датычыцца нацыянальных адносінаў, то яны выразна абвастрыліся. Ян Савіцкі паведаміў пра польска-літоўска-беларускія сходы, якія адбыліся ў Вільні 24-26 снежня 1916 г. з удзелам М.Ромэра і не прывялі да паразумення [461, с. 45]. Аднак М.Ромэр у лісце да А.Луцкевіча (12 сакавіка 1917 г.) якраз выказаў шкадаванне, што не адбылася яго сустэречча з беларускімі дзеячамі. Больш того, тэкст ліста сведчыць, што беларусы двойчы збіralіся і чакалі М.Ромэра, але той так і не з'явіўся. Тлумачэнне няяўкі, якое дае М.Ромэр, цяжка лічыць сур'ёзным. Відавочна, што ён чамузыці не пажадаў весці перамовы з беларусамі.

У гэтым жа лісце М.Ромэр напісаў пра цяжкае пачуццё, з якім ён пакідаў Вільню. Ідэолаг краёвасці пераканаўся, што ідэя самастойнай дзяржаўнасці гістарычнай Літвы не мае масавай падтрымкі. На яго думку, ёй «выразна шкодзяць <...> вялікапольскія імкненні некаторых грамадзянай Літвы, слабая актыўнасць польскіх краёўцаў, адсутнасць палітычнага рэалізма ў літоўцаў, слабасць беларусаў». У такіх умовах, на думку М.Ромэра, будучыню Літвы вызначаць выпадак і чужая воля [89, а. 34-35 адв.].

Стабілізацыя расійска-германскага фронта ўвесень 1915 г. надоўга падзяліла землі гістарычнай Літвы. На ўсход ад лініі фронта сапраўдным цэнтрам польскага руху стаўся Менск. Незалежніцкая настроі тут былі значна слабейшымі, чым у Вільні. Дамінаванне ў мясцовым польскім руху краёўцаў кансерватыўна-ліберальны арыенты, краёвасць якіх лёгка ператваралася ў згодніцтва, і нацыянальных дэмакратай гарантавала моц прарадзійскай арыенты. Мясцовыя дзеячы звычайна былі вельмі далёкімі ад патрабаванняў незалежнасці. Задачай-максімум для іх з'яўлялася аўтаномія, а найчасцей усе імкненні зводзіліся толькі да пажаданняў палітычнага роўнасці і свабоды ў гаспадарчай і культурнай дзейнасці.

На актыўізацыю польскага руху таксама моцна паўплывалі тыя хвалі бежанцаў з Каралеўства Польскага, якія дакаціліся да Менску. Многія прадстаўнікі польскай інтэлігенцыі не пажадалі эвакуявацца далей на ўсход. Горад быў перанасычаны людзьмі, якія маглі і жадалі займацца грамадскай працай на карысць польскай дыяспары. У прыватнасці, з Варшавы ў Менск

перабралася прадстаўніцтва Цэнтральнага грамадскага камітэта разам з яго кірауніком Адольфам Сьвідам. Трэба таксама заўважыць, што пераважная большасць дзеячоў з ліку бежанцаў звязвала сваё вяртанне на Радзіму з перамогай Расіі.

Зрэшты, палякі ў Менску працяглы час практична не мелі магчымасця выказаць сваю пазіцыю. Сітуацыя змянілася толькі ў жніўні 1915 г., калі Юзаф Хласка, які прыехаў з Вільні, арганізаваў выданне штодзённай польскай газеты «Новы кур'ер літэўскі»*. Ва ўступным рэдакцыйным артыкуле першага нумара газеты абвяшчалася, што яна з'яўляецца пераемніцай вядомага «Кур'ера літэўскага», выданне якога спынілася ў выніку ваенных падзеяў. У рэдакцыйным звароце выказвалася надзея, што агульнанацыянальныя інтарэсы аб'яднаюць усіх палякаў: «Будучыня нацыі, умовы яе далейшага існавання – гэта праблема, дзеяя вырашэння якой кожны з нас гатовы забыцца пра асабістую цяжкасці <...>». Пра інтарэсы Беларуска-Літоўскага краю гаворка не ішла. Будучыня Польшчы не звязвалася выключна з Расіяй. У артыкуле быў згаданы Маніфест вялікага князя Мікалая Мікалаевіча, але адначасова згадваліся заявы ваеннага кірауніцтва Германіі і Аўстра-Венгрыі.

Змешчаны ў гэтым жа нумары Зварот з'езду польскіх таварыстваў дапамогі ахвярам вайны (Масква, жнівень 1915 г.) патрабаваў кардынальнага змяненняхарактару польска-расійскіх адносінай. Пазіцыя нацыянальных дэмакратаў на беларускіх і літоўскіх землях становілася больш патрабавальнай у адносінах да расійскіх уладаў.

Апошняе праяўлялася таксама ў рэгулярных паведамленнях пра выступленні дэпутатаў-палякаў у Думе і Дзяржаўнай радзе, у якіх ўзнімалася пытанне пра адмену ўсіх антыпольскіх абмежаванняў [202. № 12, 19, 24, 25, 26, 28, 37, 114 ды інш.]. Газета звязтала ўвагу губернскіх уладаў на неабходнасць адкрыцця польскіх школаў для дзяцей бежанцаў з Каралеўства Польскага [202. № 38]. Яна змясціла на сваіх старонках мемарандум біскупа Магілёўскай і Менскай дыяцэзіі Яна Цэпляка, які пратэставаў супраць спробы ўладаў разам з праваслаўным духавенствам вярнуць у праваслаўную веру тых, хто прыняў каталіцтва пасля 1905 г. [203. № 112]. Ю.Хласка выступіў з крытыкай праграмы Прагрэсіўнага блоку. Ён адзначыў «адсутнасць яснасці» ў раздзелах, якія датычылі правоў нярусікі народаў імперыі. Адносна палякаў у праграме сцвярджалася неабходнасць ліквідацыі антыпольскіх абмежаванняў і перагляд заканадаўства, якое датычыла польскага землеўладання. Ю.Хласка лічыў гэта яўна недастатковым. Да таго ж ён звярнуў увагу на адсутнасць літоўцаў і латышоў у пераліку народаў краіны [202. № 8]. Адсутнасць там беларусаў сябра ПДНП не ўразіла. Дарэчы, менская польская газета некалькі разоў даволі рэзка выступала супраць беларускага руху, які актывізіваўся ва ўмовах нямецкай акупацыі. У шэрагу артыкулаў указвалася на тое, што за гэтай актывізацыяй стаіць «нямецкая інтрыга» [203. № 85, 199, 350].

* Афіцыйным рэдактарам і выдаўцом з'яўляўся Казімір Прухнік.

У лістападзе 1915 г. амаль упершыню на старонках газеты з'явіўся артыкул, прысвечаны праблеме палякаў Беларуска-літоўскага краю. Аўтар, які схаваўся за крыптонімам «М.Т.», характарызаваў палітыку Расіі як імкненне «знішчыць бяз следу польскі элемент» на гэтых землях. Ён звяртаў увагу на тое, што палякі змагаюцца за Расію супраць Германіі, а абяцанні адмены абмежаванняў не выконваюцца. Між тым польская грамадскасць сустракаеца з масай праблемаў, якія «намагчыма вырашыць з завязанымі рукамі» [202. № 70]. Рэдакцыя вельмі рэзка адкрывала на забарону інспектарам Віленскай навучальнай акругі прыватныя польскія школы для бежанцаў у Гуменскім пав. Менскай губ. Газета заклікала пратэставаць супраць самадурства чыноўnika: «Нельга дазволіць, каб права на адукцыю залежала ад палітычных поглядаў таго або іншага чыноўnika» [203. № 238].

«Новы кур'ер» разглядаў «польскае пытанне» як агульнапольскую з'яву, не звяртаючы ўвагі на яго асаблівасці ў Беларусі і Літве. Тыповай была рэакцыя выдання на заяву князя Друцкага-Любецкага, якая была прысвечана чуткам пра магчымасць заключэння расійска-германскай сепаратнай мірнай дамовы. Князь пратэставаў супраць непазбежнага ў гэтым выпадку падзелу беларускіх земляў. Рэдакцыя суправадзіла змест яго выступлення ўласнай заўвагай, у якой асудзіла праяву «тутэйшага патрыятызма». Яна патрабавала аб'яднання ўсіх польскіх земляў [203. № 308].

Паступова на старонках выдання пачала з'яўляцца інфармацыя пра пэўныя крокі німецкіх уладаў насустроч патрабаванням польскай грамадскасці акупаваных земляў [203. № 112, 202]. Звычайна яна суправаджалася заўвагамі наконт «крыжацкай» небяспекі. Аднак на фоне шматлікіх матэрыялаў, якія сведчылі пра захаванне расійскімі ўладамі ўсіх антыпольскіх абмежаванняў, матэрыялы рубрыкі «З Літвы» выглядалі даволі красамоўнымі.

У ліпені 1916 г. газета надрукавала заяву МУС, якая ўтрымлівала вельмі рэзкія выпады супраць тых палякаў, якія «схіляюцца да аўстра-німецкай пазіцыі» [203. № 186]. Ужо ў наступным нумары з'явіўся адказ, напісаны кірауніком Польскага камітэта ў Москве А.Лядніцкім. Аўтар звяртаў увагу на тое, што «польскае пытанне» ў расійскай палітыцы стаіць на «мёртвай кропцы». Між тым даўно наспела неабходнасць не толькі зліквідаваць усе абмежаванні, але таксама пацвердзіць «права палякаў на свабоднае нацыянальнае існаванне і эканамічнае адраджэнне, як гэта зрабіла антынімецкая кааліцыя адносна бельгійцаў і сербаў» [203. № 187].

Дарэчы, напрыканцы 1915 – напачатку 1916 г. у публікацыях газеты выразна пазначылася тэндэнцыя, якая звязвала вырашэнне «польскага пытання» не з Расіяй, а з іншымі ўсходнеславянскімі дзяржавамі. Напрыклад, у ліпені 1916 г. у рэдакцыйным артыкуле аднаго з нумароў (№ 178) наогул ставілася пад сумніў выкананне Расіяй дадзеных абяцанняў. Падставай была адсутнасць рэальных кроакаў па змяненні сітуацыі. На старонках выдання пачалі з'яўляцца публікацыі, якія пропанавалі разглядаць мерапрыемствы Германіі і Аўстра-Венгрыі як альтэрнатыўную палітыку па вырашэнні «польскага пытання» [203. № 275]. Аднак рэакцыя «Новага кур'ера» на Маніфест ад 5 лістапада 1916 г. была адназначна негатыўная: «Гэтае новае Каралеўства

Польскае, якое павінна ўзінкнуць пад патранажам Германіі, не адпавядае самым сціптым патрабаванням польскай нацыі» [203. Nr 290]. Пры гэтым легіёны асуджаліся як падман польскай моладзі. Газета змясціла таксама пратэсты многіх вядомых палітычных дзеячоў з ліку мясцовых паліякаў. Пад адным з іх, напрыклад, стаяў подпіс Іпаліта Корвін-Мілеўскага [203. Nr 297]. Пасля публікацыі звароту Часовай дзяржаўнай рады ад 15 студзеня 1917 г. рэдакцыя папярэдзіла чытачу, каб не паддаваліся на «нямецкія правакацыі» [204. Nr 17]. Тым не менш, як лічыцца Я.Юркевіч, сярод моладзі дамінавалі моцныя незалежніцкія настроі [430, s. 134]. Публікацыі «Новага кур'ера» не маглі іх змяніць.

Галоўнымі кірункамі дзейнасці польскай грамадскасці Меншчыны сталі арганізацыя дапамогі бежанцам і гаспадарчая дзейнасць. Напрыканцы жніўня 1915 г. у Менску быў створаны Губернскі камітэт апекі над эвакуяваным насельніцтвам. Яго аснову склалі сябры Менскага аддзелу Таварыства дапамогі ахвярам вайны і аналагічнага Сувалскага аддзелу, які перабраўся ў Менск. На чале Камітэту стаў граф Ежы Чапскі. Сярод кіраўнікоў былі таксама Э.Абронпальскі, Э.Івашкевіч, В.Лопат і С.Віткевіч [202. Nr 3].

Апроч таго, у Менску знаходзілася сядзіба Цэнтральнага грамадзянскага камітэта (А.Сьвіда), які разгарнуў сваю дзейнасць на тэрыторыі Менскай, Магілёўскай, Віцебскай, Чарнігаўскай, Смалянскай і Арлоўскай губ., неакупаванай частцы Віленскай губ. Камітэт імкнуўся забяспечыць бежанцаў харчаваннем, жыллём, крэдытамі, арганізаваць навучанне дзеяцей і г.д. Разам з сябрамі ацэначных камісій МСТ яго работнікі складалі акты страўтаў, панесенныя гаспадаркамі ў выніку ваенных дзеянняў.

Паступова разгортвалася дзейнасць менскага «Польскага камітэта», які таксама праводзіў дабрачынную дзейнасць. Яго шпітальная секцыя апекавалася 4 шпіталямі і 4 амбулаторыямі. Дзве кухні рыхтавалі штодзень каля 2000 абедаў. Камітэт арганізаваў у Менску дзеяць прытулку і адну начлежку, займаўся раздачай аддзення бежанцам і г.д. [203. Nr 1]. Польскі камітэт, як і іншыя польскія дабрачынныя арганізацыі, займаўся актыўнай культурно-асветніцкай дзейнасцю і, калі ў верасні 1916 г. узімкля пагроза, што дзяржава спыніць фінансаванне падобных праграмаў, «Новы кур'ер» зварнуўся з заклікам да грамадскасці збіраць сродкі на іх працяг [203. Nr 242].

Трэба адзначыць, што адносіны паміж дзеячамі з Каралеўства Польскага і элітай польскай грамадскасці Меншчыны складваліся даволі няпроста. У прыватнасці, М.Пароўскі адвінавачваў А.Сьвіду ў імкненні павучаць мясцовых дзеячоў, што прыводзіла да перыядычных канфліктаў [4, s. 102].

Існаванне легальнаштодзённай газеты і дзейнасць буйных грамадскіх арганізацыяў, у якіх дабрачынная дзейнасць спалучалася з культурно-асветніцкай працай, былі той глебай, на якой пры пэўных змяненнях магла нарадзіцца актыўная палітычная дзейнасць. Гэтаму таксама спрыяла існаванне ў Менску масонскай ложы. На жаль, дакументы, якія маглі бы праліць святло на дзейнасць менскіх масонаў у ваенныя гады, пакуль не знойдзеныя. Паводле інфармацыі на сайце Д.Галкоўскага, ложа спыніла сваё існаванне каля 1914 г. Аднак Л.Хас сцвярджаў, што Т.Кодзі і К.Петрусеўч былі братамі менскай ложы да 1917 г. [423, s. 222, 271].

Трэба адзначыць, што польскі грамадска-палітычны рух у Беларусі і Літве ў перадваенныя 1912-1914 г. не выходзіў за межы тэндэнцыяў, якія пазначыліся ў ім напрыканцы працы III Дзяржайной думы. Па-ранейшым дамінавалі краёўцы. Аднак больш відавочнымі сталі крызісныя элементы ў развіцці гэтай плыні. У прыватнасці, яны праявіліся ў далейшым збліжэнні праваліберальных краёўцаў і нацыянальных дэмакратаў. Упершыню на думскіх выбарах 1912 г. яны выстайлі адзінага кандыдата – ксяндза Станіслава Мацэевіча. Цікава, што яго галоўным сапернікам быў прадстаўнік краёўцаў дэмакратычна-ліберальнага кірунку адвакат Б.Крыжаноўскі. Шляхі абодвух кірункуў краёвасці ўсё больш разыходзіліся.

Перамога С.Мацэевіча засведчыла адсутніць масавай сацыяльнай базы краёвасці леваліберальнага кірунку. Да таго ж у 1913 г. краёўцы-прагрэсісты раскалоўліся. Прыхільнікі поглядаў Л.Абрамовіча аб'ядналіся ў асобную палітычную арганізацыю («Польскі дэмакратычны саюз») і заснавалі ўласную масонскую ложу («Верны ліцвін»), звязаную з варшаўскай ложай «Вызваленне». Яны фактычна адмовіліся ад аўтанамісцкай канцэпцыі Літвы і выступалі за яе незалежнасць, што лічылася дасягальным толькі ў саюзе з Польшчай.

Найбольшым поспехам краёвасці ў гэты перыяд стала больш актыўнае далучэнне да яе дзеячоў беларускага і літоўскага рухаў. Асабліва трэба адзначыць дзеяйнасць беларускіх краёўцаў (братья Луцкевічы, В.Ластоўскі, І.Краскоўскі). Можна сцвярджаць, што ў 1912-1915 г. краёвая ідэалогія стала часткай ідэйнага падмурку беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння. Ва ўсіём выпадку беларускія дзеячы актыўна эксплуатавалі яе з мэтай максімальна пашырыць сацыяльную і этнічную базу ўласнага руху і ўзмоцніць яго пазіцыі з дапамогай уплывовых палітычных саюзнікаў.

Пачатак сусветнай вайны прывёў да ператварэння «польскага пытання» з унутранай справы Расіі, Германіі і Аўстра-Венгрый ў істотную проблему міжнародных адносін. Кожны з ваюючых бакоў паспрабаваў разыграць «польскую карту» дзеля ўмацавання ўласных пазіцыяў. Усё гэта паспрыяла актывізацыі польскага нацыянальнага руху. ПДНП заняла пра-расійскія пазіцыі, спадзяючыся, што перамога Расіі прывядзе да аб'яднання ўсіх польскіх земляў. Кіраўніцтва партыі часова адмовілася ад ідэі незалежнасці, бо не магло прадбачыць паражэння ўсіх трох імперыяў, якія некалі падзялілі Рэч Паспалітую. Прыхільнікам незалежнасці заставаўся Юзаф Пілсудскі, які ў жніўні 1914 г. фактычна выйшоў з ППС і займаўся толькі арганізацыяй узброенай барацьбы супраць Расійскай імперыі. Дарэчы, большасць літоўскіх палякаў таксама займала выразныя антырасійскія пазіцыі. Сярод моладзі вельмі папулярнай была ідэя падтрымкі легіёнаў Ю.Пілсудскага. А вось аўтарытэт нацыянальных дэмакратаў моцна пахіснуўся.

У першы год вайны леваліберальная краёўцы спрабавалі стварыць польска-беларуска-літоўскую группу прыхільнікаў аўтаноміі Літвы. На думку М.Ромэра, толькі палітычнае адзінства карэнных народаў краю магло забяспечыць інтэрэсы гістарычнай Літвы падчас вайны. Аднак асобная пазіцыя дзеячоў літоўскага руху, якія ў адпаведнасці з рагшэннямі Вялікага

сейма (1905) выступалі за аўтаномію этнографічнай Літвы са сталіцай у Вільні, паралізавала намаганні краёўцаў.

У верасні 1915 г. значная частка беларускіх і літоўскіх земляў была акупаваная німецкімі войскамі. Польскі рух аказаўся расколатым лініяй фронту. Вільня засталася найбуйнейшым цэнтрам грамадска-палітычнай і культурнай дзейнасці на заход ад фронту. На ўсходзе ўсё большую ролю пачаў адыграваць Менск. Пэўнае значэнне мела і тое, што гэты горад стаўся прытулкам для шматлікіх польскіх палітыкаў і дзеячоў культуры, якія пакінулі Варшаву пры набліжэнні німецкіх войскаў. Зрэшты, апошняя абставіна аб'ектыўна ўмацоўвала ў Менску пазіцыі нацыянальных дэмакратав. ПДНП, захоўваючы прарасійскую пазіцыю, з пачатку 1916 г. ізноў выступала за незалежнасць Польшчы.

Німецкія акупацыйныя ўлады забаранілі палітычную дзейнасць, але не чынілі перашкодаў нацыянальнай культурна-асветніцкай працы. Узнікшыямагчымасці найлепей выкарысталі літоўская палякі. Можна казаць пра сапраўдны польскі асветніцкі Рэнесанс на Віленскіх напрыканцы 1915 г. Іншым бокам гэтых поспехаў было пагаршэнне нацыянальных адносінаў у краі. Першай ахвярай гэтага пагаршэння стаў Віленска-Ковенскі грамадзянскі камітэт, які прэтэндаваў на ролю «краёвага ўраду».

Краёўцы паспрабавалі не дапусціць канчатковага расколу народаў Беларуска-Літоўскага краю. Напрыканцы 1915 г. па іх ініцыятыве ўзнікла міжнацыянальная (польска-беларуска-літоўска-яўрэйская) Часовая Рада Канфедэрацыі ВКЛ, якая заклікала да кансалідацыі намаганняў усіх народаў дзеля будучыні гістарычнай Літвы. Аднак рэальнай падтрымкі заклік Часовай Рады не знайшоў. Краёвасць ўсё больш ператваралася ў маргінальную з'яву палітычнага жыцця акупаваных земляў. Яна праиграла канкурэнцыю з польскай нацыянальнай ідэяй. Да таго ж беларусы і літоўцы былі больш заклапочаныя адстойваннем уласных нацыянальных інтарэсаў. Апошняму спрыяла таксама палітыка німецкіх акупацыйных уладаў, якую можна вызначыць вядомай формулай *divide et impera*.

Адраджэнне Польскай дзяржавы, якое адбывалася пад патранажам Германіі і Аўстра-Венгрый, істотна паўплывала на характар польскага руху ў Беларусі і Літве. Поспехі польскай дзяржаўнасці моцна прыспешылі працэс фармавання сучаснай польскай нацыі і аbumовілі паступовае ўцягванне літоўскіх і беларускіх палякаў у гэты працэс. Прычым размова ідзе не толькі пра сацыяльна-палітычную і культурную эліту. Шматлікія віншавальныя тэлеграмы, якія ішлі на адрес Часовай дзяржаўной рады з розных куткоў акупаванай часткі Беларусі і Літвы, засведчылі прыхильнасць да польскай нацыянальнай ідэі самых розных сацыяльных колаў мясцовых палякаў, у т.л. і сялянства.

Гісторык П.Вандыч заўважыў, што «ў польскім выпадку нацыянальны рух гэта ператварэнне палітычнай нацыі ў сучасную нацыю шляхам пашырэння сацыяльной базы і польскамоўнай прасторы ва ўмовах няволі і падзеленасці» [489, с. 152]. Доўгі час большасць літоўскіх і беларускіх палякаў не прымала актыўнага ўдзелу ў гэтым ператварэнні. Краёвасць

была патэнцыяльная свядомасцю нацыі грамадзянскага тыпу (нацыі літоўскіх палякаў). Аднак працэс яе фармавання, пра які пісаў Р.Мікныс, быў перарваны ваенна-палітычнымі падзеямі першай сусветнай вайны. Яны моцна паспрыялі ўцягненню літоўскіх і беларускіх палякаў у працэс фармавання сучаснай польскай нацыі.

§ 3. Польская грамадскасць і нацыянальна-культурнае Адраджэнне беларусаў і літоўцаў

Напачатку ХХ ст. адбываліся хуткія змены ў нацыянальна-культурным абліччы земляў гістарычнай Літвы. Рэвалюцыя 1905-1907 г. ператварыла мясцовую нацыянальную рухі ў істотныя складовыя палітычнага жыцця краю. У эфектыўнасць паслярэвалюцыйных спробаў расійскіх уладаў рэанимаваць асновы «мураўёўскай» палітыкі русіфікацыі мог паверыць толькі вельмі павярхоўны назіральнік або чалавек, перакананы ва ўсемагутнасць расійскай бюракратыі. Грамадска-палітычная і культурная дзеянасць польскіх, літоўскіх, яўрэйскіх і беларускіх палітычных партыяў і арганізацый наогул ставіла пад сумненне далейшае існаванне самога «Паўночна-Заходняга краю» як рэгіёна Расійскай імперыі. Яго будучыня ўсё больш залежала ад развіцця нацыянальных адносін.

Ужо падзеі рэвалюцыі 1905-1907 г. засведчылі немагчымасць вызнання лёсу краю намаганнямі толькі якой-небудзь адной нацыі. Аб гэтым жа гавораць і статыстычныя паказчыкі. Зрэшты, аналізаваць дадзеныя афіцыйнай статыстыкі даволі цяжка як з прычыны пэўнай палітычнай зададзенасці, якая суправаджала практична ўсе перапісы канца XIX – пачатку ХХ ст. на беларускіх і літоўскіх землях, так і ў сувязі са складанасцю тагачаснага працэсу нацыянальной самаідэнтыфікацыі. Спрабы выкарыстаць «моўны» або «канфесійны» крытэрый вызнання нацыянальнасці даюць карціну, якая толькі набліжаецца да тагачаснай рэчаіснасці. Гэтая сітуацыя, у прыватнасці, нараджае дыскусіі паміж беларускім і польскім навукоўцамі. У цэнтры спрэчак знаходзіцца праблема нацыянальной прыналежнасці славянскага насельніцтва каталіцкага веравызнання або ў адпаведнасці з тэрміналогіяй, якая прынятая ў беларускай гістарыографіі, «беларусаў-каталікоў». Але нават недасканалы даследчыцкі інструментарый сведчыць пра тое, што будучыня гістарычнай Літвы ў вялікай ступені залежала ад харарактара польска-літоўскіх і польска-беларускіх адносін.

Дадзеныя першага перапісу Расійскай імперыі, які праводзіўся ў 1897 г., засведчылі колькасную перавагу беларусаў. Паводле «моўнага» крытэрия вызнання нацыянальнасці беларусы складалі 54,1% насельніцтва шасці беларуска-літоўскіх губерняў. У абсолютных паказчыках – 5408,0 тыс. чал. За імі ішлі яўрэі – 14,1% (1414,1 тыс.), літоўцы – 13,1% (1308,1 тыс.), рускія – 5,6% (565,8 тыс.) і палякі – 5,6% (563,8 тыс.) [253].

Перапіс 1909 г., які праводзіла МУС у сувязі з праектам увядзення земстваў у «Паўночна-Заходнім краі», паказаў дамінаванне г.зв. «асабаў рускай нацыянальнасці» – 7440,4 тыс. (65,0% усяго насельніцтва). Гэтая «асоба» ў сваю чаргу дзялілася на «рускіх» праваслаўнага веравызнання і

старавераў – 6225,8 тыс. (54,4%) і «рускіх» іншых веравызнанняў – 1214,6 тыс. (10,6%). Можна меркаваць, што другую катэгорыю «рускіх» складалі пераважна беларусы-каталикі. Палякаў паводле перапісу аказалася 632,2 тыс. (5,5%), а яўрэяў – 1613,4 тыс. (14,1%) [245]. Што датычыць польскай грамадскасці, то «афіцыйны працэнт» быў пацверджаны таксама перапісам 1911 г., які праводзіла МНА. Гэты перапіс даў лічбу – 711,7 тыс. (6,0% усяго насельніцтва) [250].

Польскія даследчыкі не пагадзіліся з прыведзенымі падлікамі. На іх думку, ва ўсіх афіцыйных перапісах колькасць палякаў заніжалася ў палітычных мэтах. Дзеля атрымання больш аб'ектуўных дадзеных яны выкарыстоўвалі катэгорию «беларусаў-каталикоў» (1897) і «асобаў рускай нацыянальнасці» неправаслаўных веравызнанняў (1909). В.Вакар, напрыклад, проста зацічыў гэтыя дзве катэгорыі ў склад польскай грамадскасці. У выніку атрымалася, што ў 1897 г. беларусаў налічвалася 4371,1 тыс. (44,1%), палякаў – 1612,3 тыс. (16,3%), яўрэяў – 1413,8 тыс. (14,3%), літоўцаў – 1308,2 тыс. (13,2%), рускіх – 450,4 тыс. (4,5%). Усё насельніцтва пасці беларускіх і літоўскіх губерняў, паводле яго падлікаў, складала 9916,6 тыс. (без вайскоўцаў). Тая ж самая методыка дазволіла навукоўцу сцвярджаць, што ў 1909 г. у краі пражывала 1816,6 тыс. палякаў (15,9%) [488, с. 55].

Іншы польскі даследчык Э.Малішэўскі ў адносінах да беларусаў-каталикоў заняў больш асцярожную пазіцыю. Ён прызнаваў іх існаванне, але лічбу колькасць беларусаў-каталикоў завышанай за кошт палякаў. Прывызначэнні нацыянальнай структуры насельніцтва ў 1912 г. Э.Малішэўскі аднёс да польскай грамадскасці палову ўсіх беларусаў-каталикоў Гарадзенскай, Віленскай губ. і Дрысенскага пав. Віцебскай губ. а таксама ўсіх беларусаў-каталикоў Менскай, Магілёўскай і астатніх* паветаў Віцебскай губ. У выніку аказалася, што польская грамадскасць азначаных губерняў налічвала 1454,8 тыс. (14,0%) [443, с. 17-31].

Напачатку 1916 г. ужо нямецкія ўлады правялі перапіс насельніцтва на занятых тэрыторыях Гарадзенскай і Віленскай губ. Яго вынікі не друкаваліся. Аднак знайдзеныя фрагменты дазваляюць казаць пра значны рост колькасці польскага насельніцтва. У прыватнасці, палякі складалі 55,0% насельніцтва Віленска-Трокскай акругі, якая налічвала 263,2 тыс. чал. У Вільні палякаў аказалася 50,1%, у Віленскім раёне – 89,8%. У іншых раёнах вакол Вільні іх лічба вагалася ў межах 70-80%. У Гарадзенска-Лідской акрузе палякі складалі 56,5% (усё насельніцтва 364,1 тыс.). У Гародні іх налічвалася 31,1%, у Гарадзенскім раёне – 78,1%, у Лідзе – 33,1%, у Радуні – 87,4%, у Васілішках – 57,8%) [Цыт. па: 397, с. 69]. А.Шкленнік у сваім Дзённіку (запіс ад 21 сакавіка 1916 г.) прывёў дадзеныя перапісу насельніцтва Вільні: палякаў – 68 687, яўрэяў – 59 112, літоўцаў – 3 676, рускіх – 2 101, беларусаў – 2 046, немцаў – 1 047, іншых – 211. Усяго у горадзе пражывалі 136 870 чал. [64, а. 85-85 адв.]**.

* Дзвінскі, Рэжыцкі і Люцынскі пав. Віцебскай губ. Э.Малішэўскі аднёс да г.зв. «Польскіх Інфлянтаў».

** Таксама ёсьць звесткі пра нямецкі перапіс 1918 г., вынікі якога былі засякрэчаныя [292, с. 4].

Атрыманыя лічбы ў вялікай ступені былі вынікам ваенных дзеянняў і масавай эвакуацыі насельніцтва. За час вайны толькі насельніцтва Вільні зменшылася амаль на 40 тыс. чал. На выніку перапісу таксама паўплывала высокая ступень арганізаванаасці польскага руху. Справа ў тым, што нямецкія ўлады вызначылі некалькі перапісных пунктаў, куды павінна было з'яўляцца насельніцтва для рэгістрацыі. Многія беларусы і літоўцы прайгнавалі гэты нямецкі загад, таму што ўспрынялі перапіс як сродак акупацийных уладаў для правядзення рэквізіцыяў маёмага і палітычных рэпресіяў. А вось польская грамадскасць прыняла самы актыўны ўдзел, бо разлічвала, што выніку перапісу ўмацуючы яе культурныя і грамадскія пазіцыі.

У снежні 1919 г. на тэрыторыі Віленскай (Браслаўскі, Дзісенскі, Гарадзенскі, Лідскі, Навагрудскі, Ашмянскі, Свянцянскі, Трокскі, Вілейскі, Віленскі пав.), Брэст-Літоўскай (Баранавічскі, Брэст-Літоўскі, Кобрынскі, Мазырскі, Пінскі, Пружанскі, Слонімскі, Ваўкавыскі пав.) і Менскай (Бабруйскі, Барысаўскі, Ігуменскі, Менскі, Слуцкі пав.) акругаў быў праведзены перапіс ужо польскімі ўладамі. У межах азначаных акругаў пражывалі 3846,6 тыс. чал. Ізноў перапіс паказаў колькаснае дамінаванне беларусаў – 1651,9 тыс. (42,9%). За імі ішлі палякі – 1218,8 тыс. (31,7%), літоўцы – 114,6 тыс. (3,0%), яўрэі – 392,6 тыс. (10,2%), рускія – 220,2 тыс. (5,7%) і «тутэйшыя» – 192,0 тыс. (5,0%) [292, s. 31]. На гэтыя вынікі таксама паўплывала бежанства і ваенныя дзеянні ўжо 1919 г. Перапіс праходзіў ва ўмовах наступлення польскіх войскаў і функцыянування польскай вайсковай адміністрацыі. Ваенна-палітычная ситуацыя паспрыяла таму, што частка праваслаўных беларусаў, а таксама насельніцтва іўдэйскага веравызнання былі аднесены да палякаў [397, c. 71]. У выніку колькасць палякаў пераўышла колькасць каталікоў. Таксама звяртае на сябе ўвагу катэгорыя «тутэйшых», якая адсутнічала ва ўсіх ранейшых перапісах. Аднак нават гэта не змяніла асноўных прапорцыяў нацыянальной структуры.

Аўтар гэтых радкоў у працы, прысвяченай гісторыі польскага руху ў Беларусі і Літве ў перыяд рэвалюцыі 1905 – 1907 г., прыняў як статыстычную падставу для навуковага аналізу тэзіс, што на рубяжы XIX – XX ст. колькасць беларускіх і літоўскіх палякаў у «Паўночна-Захаднім крае» не была меншай за 563,8 тыс. (5,6%) і не перавышала 1612,3 тыс. (16,3%) [373, c. 37]. Згаданае даследаванне не патрабавала больш дакладнай лічбы, бо значэнне польскага руху залежыла не столькі ад агульнай колькасці беларускіх і літоўскіх палякаў, колькі ад актыўнасці іх палітычнай, гаспадарчай і культурнай эліты. Пасля рэвалюцыі 1905 – 1907 г. усё большую ролю пачала адыгрываць масавая сацыяльная база нацыянальнага руху. Аднак і для гэтага перыяду вызначыць дакладную колькасць беларускіх і літоўскіх палякаў не ўяўляеца магчымым. У выніку кароткага статыстычнага агляду можна толькі адзначыць, што яна не была меншай за 5,5% [245] і не перавышала 15,9% [488, s. 55].

Статыстычныя паказчыкі таксама сведчаць пра адсутнасць выразнага лідара сярод нацыяў Беларуска-Літоўскага краю. Колькасна пераважалі беларусы, але беларускі рух толькі пачынаў сваё палітычнае жыццё. Беларускія

дзеячы далёка не заўсёды адчувалі масавую падтрымку ўласных намаганняў, а па некаторых пытаннях (напрыклад, беларуская мова ў касцельным набажэнстве) ім нават прыходзілася ісці насуперак настроем большасці. Літоўскі рух меў значна большы вопыт палітычнай дзеяйнасці. За ім стаяла досьць шырокая сацыяльная база літоўскага сялянства, што было вынікам напружанай працы дзеячоў літоўскага нацыянальнага руху яшчэ ў XIX ст. Аднак тэрытарыяльна ён канцэнтраваўся толькі ў Ковенскай і паўночнай частцы Віленскай губ. Што датычыць яўрэйскіх арганізацый, то іх дзеяйнасць (за невялікім выключэннем) не мела краёвага характару і была частцей звязаная або з мэтамі агульнарасійскіх яўрэйскіх палітычных арганізацый (напрыклад, БУНДа), або з сіяніцкім рухам (напрыклад, партыі «Палей Цыён»). М.Ромэр ва ўжо цытаваным мемарандуме «Літва падчас вайны» адзначаў амаль поўную адсутнасць сувязяў мясцовай яўрэйскай грамадскасці з краем («безкраёвасць»), яе абыякавасць да праблемы дзяржаўнасці Літвы [294, s. 118].

Польскі рух у гэты час абапіраўся на моцныя культурныя і эканамічныя пазыцыі сацыяльных вярхоў польскай грамадскасці. Горш abstайлі справы з масавай сацыяльнай базай. Многія польскія дзеячы разумелі, што ва ўмовах мадэрнізацыі грамадства Беларусі і Літвы, калі ўсё больш шырокія славы насељніцтва становішча суб'ектамі палітычнага жыцця, лёс мясцовай польскай грамадскасці ў вялікай ступені будзе залежыць ад яе ўзаемадносінаў з літоўскім і беларускім рухамі. Аднак з гэтага бяспрэчнага тэзісу прадстаўнікі розных кірункаў польскага руху рабілі розныя высновы.

Найбольшую прыхільнасць да беларускага руху, як і раней, дэмантравалі краёўцы. У міжрэвалюцыйны перыяд у краёвасці вылучаліся новыя плыні, хоць па-ранейшым уся ідэалагічная разнастайнасць краёвай ідэі месцілася паміж краёўцамі дэмакратычна-ліберальнай і кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі.

Сярод першых вылучалася асоба Міхала Ромэра як найбольш паслядоўнага прыхільніка польска-беларускага і польска-літоўскага супрацоўніцтва. Гэтая прыхільнасць была звязаная з ягоным разуменнем краёвасці. М.Ромэр трактаваў яе як ідэалагічны падмурак для стварэння адзінай палітычнай (грамадзянскай) нацыі, галоўным крытэрыем прыналежнасці да якой лічыў пачуццё краёвай грамадзянскасці.

У 1913 г. у артыкуле «Пра наш край», які быў змешчаны на старонках «Кур'ера краёвага», вядомы публіцыст сцвярджаў выразны падзел краю на тры «нацыянальна-культурныя паясы». Уласна літоўскі «пояс», на яго думку, ахопліваў Ковенскую і большую частку Сувалскай губ. і меў найбольш выразны этнакультурны воблік. «Згуртаваная маса літоўцаў, – пісаў М.Ромэр, – дамінуе тут над іншымі культурамі і народамі <...> Псіхалогія і свядомасць літоўскага насељніцтва ўсё больш выразна абапіраецца на нацыянальны фактар, які пераважае над «тутэйшасцю», г.зн тэрытарыяльнай прыналежнасцю. Літоўцы ўсё больш актыўна адстойваюць лозунг Літвы для літоўцаў, літоўскай Літвы. Канцэпцыя нацыянальнай Літвы <...> з'яўляецца адным са складовых літоўскага руху, адным з прынцыпаў яе Адраджэння. Гэтая канцэпцыя актыўна пранікае ў псіхалогію літоўцаў. Заходняя карэн-

ная Літва ўсё больш вылучаеца з вобразу гісторычнай Літвы як фактычна аўтаномная нацыянальна-тэрытарыяльной адзінка» [185. Nr 50].

Найбольш складаным для харахтарыстыкі з'яўляўся цэнтральны «пояс», які ўключачаў, паводле М.Ромэра, усходня «к्रэсы» этиаграфічнай Літвы з смешаным літоўска-польска-беларускім насельніцтвам і з цэнтрам у Вільнене і г.зв «Літоўскую Русь» або каталіцкую Беларусь (большую частку Віленскай, заходнюю і паўночна-заходнюю часткі Гарадзенскай губ.). М.Ромэр харахтарызываў гэты рэгіён як «класічны край тутэйшасці», у якім ніводная з нацыянальных культуры не мае перавагі: «Тут ўсё неакрэсленае і частковае. Гэта ні Польшча, ні Літва, ні Беларусь. Тут усяго патрохі, што ў лакальнай мове атрымала выдатнае акрэсленне тутэйшасці» [185. Nr 51]. Літоўскасць гэтага рэгіёну, паводле яго меркавання, захавалася ў фрагментарным выглядзе. Прычым гэтыя фрагменты апынуліся пад моцным польскім і беларускім ўплывамі. Напрыклад, мясцовая літоўская мова моцна славянізавалася. Харахтарызуючыя беларускасць гэтага пояса, М.Ромэр адзначаў, што яна слабая і невыразная. Прычынамі гэтага ён лічыў уплывы заходняй культуры, беларусізацыю літоўцаў, польскія ўплывы з боку касцёла, маёнтку і Вільні. Польская культура сярод ніжэйших колаў грамадскасці таксама не набыла выразных рысаў, не разгарнулася ва ўсёй сваёй прыгажосці.

Нацыянальныя практыкі апошніга часу, на думку краёўца, пачынаюць змяніць воблік «краіны тутэйшых». Але ў адрозненне ад заходняй часткі, дзе ўмацоўваеца аднастайнасць, тут шырынца падзел насельніцтва на літоўцаў, беларусаў і палякаў, паглыбляючыя культурныя адметнасці. У выніку абаствараючыя польска-беларускія і асабліва польска-літоўскія адносіны.

Трэці «пояс» ахопліваў самую вялікую ўсходнюю частку края, а менавіта праваслаўную Беларусь. «Ядром» гэтай Беларусі М.Ромэр называў Меншчыну, беларускасць якой лічыў найбольш выразнай. Вызначальным для рэгіёну з'яўлялася суседства з расійскім землямі, адкуль зыходзіла пагроза поўнай русіфікацыі [185. Nr 54]. Заслугай польскай грамадскасці на беларускіх землях М.Ромэр лічыў пранікненне ў беларускую народную масу элементаў заходняй культуры, што дапамагала супрацьстаяць культурнай агрэсіі з Усходу.

Зроблены М.Ромэрам аналіз этнакультурнай сітуацыі на беларускіх і літоўскіх земляў, ставіў пад сумніў перспектывы захавання адзінства краю. Краёўцы спрабавалі супрацьставіцца гэтым практыкам. М.Ромэр свае погляды імкнуўся ажыццяўіць у працы віленскіх масонскіх ложаў «Лучнасць», «Літва» і «Беларусь», у публістычнай і выдавецкай дзейнасці. Дастаткова згадаць пра ідэю міжнацыянальнага краёвага выдання ў форме «аднадзёнкі» (1911 г.) [27. T. I, s. 130], пра супрацоўніцтва М.Ромэра з «Нашай Нівай», пра ўваход яго і А.Заштаўта ў рэдакцыю «Кур'ера краёвага». Адначасова М.Ромэр быў сябрам кірауніцтва некаторых літоўскіх таварыстваў, у прыватнасці, «Літоўскага таварыства Прывожага» («Lietuviu Dailis Draugij»). Уласную канцепцыю краёвасці М.Ромэр спрабаваў рэалізаваць таксама падчас перамоваў пра стварэнне ў Вільні філіі Саюза аўтанамістаў (1913-1914). Значную ролю адыгрывалі асабістыя контакты з дзеячамі літоўс-

кага і беларускага рухаў. Дзённік М.Ромэра ўтрымлівае шмат запісаў пра сяброўскія сустрэчы з братамі Луцкевічамі, з А.Уласавым [Напр., 27. Т. 1, с. 21; Т. 2, с. 260]. У адным з артыкулаў ён пісаў: «Мы павінны не толькі прыхільна глядзець па поспехі развіцця нацыянальнай культуры нашых літоўскіх і беларускіх суграмадзянаў. Грамадзянская і дэмакратичная пазіцыя патрабуе непасрэдна прычыніца да гэтай працы як да ўласнай справы» [210. Nr 18].

Прыкладам канкрэтнай рэалізацыі гэтага пажадання быў артыкул М.Ромэра «Віленскі друк», у якім ён абараняў «Нашу Ніву» ад нападак «Кур'ера літэўскага», стаўшага ў гэты час (1912) выданнем нацыянальных дэмакратаў. Краёвец параўнáў «Нашу Ніву» з «штабам беларускага войска». Ён падкрэсліў адсутнасць рысаў нацыянальнай нянявісці ў беларускім руху, што тлумачыў яго шчырым дэмакратызмам і сувязию з народнымі масамі. М.Ромэр вельмі рэзка дэрэагаваў на шэраг выпадаў супраць «Нашай Нівы», якія з'явіліся на старонках «Кур'ера літэўскага» за подпісам Юзафа Хласкі. Вядомы публіцыст падводзіў чытача да высновы пра блізкасць «Нашай Нівы» да дзеянасці Л.Саланевіча і С.Кавалюка. М.Ромэр пратэставаў. Ён выкryў хлусню абвінавачвання і прапанаваў прысягнуць Ю.Хласку да суда гонару [210. Nr 22].

Аднак сяброўства і актыўнае супрацоўніцтва з дзеячамі беларускага руху не перашкаджала М.Ромэру крытыкаваць усе адхіленні беларускіх калегаў ад ягонай канцэпцыі краёвасці. Як ужо адзначалася, А.Луцкевіч, а разам з ім і большасць беларускіх, польскіх і літоўскіх краёўцаў, разумелі краёвасць як узаемакарыснае сужыццё розных нацыяў. Пры гэтым ён імкнуўся забяспечыць за беларусамі лепшыя ўмовы ў гэтым сужыцці. У прыватнасці, гэта выражалася ў закліках да мясцовых палякаў вярнуцца да сваіх беларускіх каранёў і працаваць не на польскасасць, а на беларускасасць. М.Ромэр бачыў у гэтым праяву этнічнага шавінізму, але ўспрымаў яго хутчэй як «хваробу росту».

Непрымальнай для яго з'яўлялася таксама літоўская канцэпцыя аўтаноміі этнаграфічнай Літвы са сталіцай у Вільні і «прылеглымі тэрыторыямі», пад якімі разумеліся землі, населеныя пераважна беларусамі-кatalікамі. Міхал Ромэр у перадваенныя гады з'яўляўся прыхільнікам новай Рэчы Паспалітай, якая павінна была абапірацца на прынцыпы свабоды і федэральности. Пазіцыя кіраунікоў літоўскага руху выразна супярэчыла ягонаму ідэалу, як, дарэчы, і поглядам беларускіх дзеячоў. Апошнія адстойвалі ідэю аўтаноміі гістарычнай Літвы, а Вільню трактавалі як гістарычны і культурны цэнтр усёй тэрыторыі былога ВКЛ, г.зн. у роўнай меры і этнаграфічнай Літвы, і беларускіх земляў. Тэзіс пра «прылеглыя тэрыторыі» ўспрымаўся як праява свайго роду літоўскага імперыялізму.

У беларуска-літоўскай спрэчцы М.Ромэр падтрымаў беларусаў. Ён разумеў, што страта каталіцкіх рэгіёнаў можа прывесці да поўнай русіфікацыі беларускіх земляў. У той жа час без Беларусі не магло быць і Рэчы Паспалітай [27. N. 1, с. 300]. Аднак магчымасці беларускага руху публіцыст і навуковец ацэньваў досыць крытычна. «Беларусь, – пісаў ён у 1913 г., –

гэта край, які ўсё яшчэ спіць, гэта народ, сацыяльны і культурны ўзровень якога вельмі нізкі. На заходзе і поўдні пашыраеца беларуская самасвядомасць, але гэты працэс у паруёнанні з суседнім Літвой знаходзіцца на пачатковай стадіі. Інтэлігенцыя, што выходзіць з беларускага народа, усё яшчэ амаль цалкам асімілюеца. Гарады па мове жыхароў і іх свядомасці з'яўляюцца расійскімі. Каталіцкае насельніцтва ў гарадах цягнецца да польскасці, астаяння частка русіфікуюцца. Толькі пазіцыя асобных прадстаўнікоў інтэлігенцыі ў гарадах сведчыць пра існаванне свядомага беларускага руху. Затое на вёсцы павялічваюцца кадры поўінтэлігенцыі, якія становяцца самымі энергічнымі дзеячамі Адраджэння Белай Русі і яднаюць вакол сябе найбольш свядомую частку беларусаў» [185. Nr 54].

У жніўні 1915 г. у мемарандуме «Літва падчас вайны» Міхал Ромэр практична паўтарыў гэтую харектарыстыку, хоць асобныя рысы беларускага руху атрымалі больш грунтуюнае асвятленне. Краёвец ізноў падкрэсліў адсутнасць масавай сацыяльной базы: «Маса застаецца пасіўнай і несвядомай <...> Ёсць толькі інтынкт адметнасці, які да гэтага часу не набыў нацыянальных формаў. Этнічная індывидуальнасць беларусаў слабая <...> У хатнім жыцці па вёсках яны моцна тримаюцца сваёй мовы і звычаяў, але не з прычыны нацыянальнага патрыятызму, а толькі дзяякуючы кансерватызму і этнічнаму інтынкту <...> Беларускі нацыянальны рух канцэнтруеца ў пэўных групоўках актыўных дзеячоў, у асобных лакальных цэнтрах, якія выглядаюць невялічкімі на фоне вялізарнай цалкам пасіўнай масы. Гэты рух выйшаў з г.зв. «народнай» ідэалогіі (магчыма яе трэба называць «народніцкай»), дапоўненай сацылістычнай-рэвалюцыйным ферментам. Сёння рэвалюцыйнасць адышла ў мінулае, хоць сацыяльная ангажаванасць у народную справу засталася. Харектэрны рысай беларускага руху, якая адрознівае яго ад літоўскага, з'яўляеца вельмі слабы наплыў інтэлігенцыі. Беларускай інтэлігенцыі вельмі мала, і яе колькасць практична не павялічваеца. Сярод студэнцкай моладзі шмат тых, хто мае сімпатыі да беларускага руху, але большасць потым адыходзіць ад яго. Затое да руху цягнуцца элементы з г.зв. поўінтелігенцыі. Сярод беларускіх дзеячоў шмат самавукаў з народу, шмат народных настаўнікаў, работнікаў кааператываў, наогул тых, хто выйшаў з народу, але захаваў з ім контакт. Гэты рух патрохі развіваеца, расце, але застаецца яшчэ вельмі слабым. Беларускія дзеячы ствараюць цэнтры пропаганды ў вёсках і мястэчках, развіваюць выданне папулярнай літаратуры і друку, дзе-нідзе маюць сваіх актыўістаў сярод сялянаў <...> часам ладзяць аматарскія прадстаўленні і г.д. На чале руху знаходзіцца папулярны штотыднёвік «Наша Ніва», які выдаецца ў Вільні <...>» [294, s. 113-115]. Кіраунікамі беларускага руху М.Ромэр лічыў братоў Луцкевічаў, В.Іваноўскага, В.Ластоўскага і А.Уласава.

Мажліва, менавіта слабасць беларускага руху, а таксама пэўны недавер да шчырасці братоў Луцкевічаў, якія магла нарадзіць інфармацыя пра контакты І.Луцкевіча (1914) з дзеячамі ўкраінскага руху ў Галіцыі, якія ў свою чаргу былі звязаныя з крайнімі нямецкімі нацыяналістамі з Пруссіі (г.зв. «хакатыстамі» Тыдэмана), паспрыялі таму, што М.Ромэр падчас

свайго прыезду ў Вільню ў снежні 1915 г. не пажадаў сустрэцца з беларускімі дзячамі [89, а. 34-35 адв.].

Крытыкуючы літоўскую канцэпцыю аўтаноміі этнаграфічнай Літвы, М.Ромэр у той жа час прызначаў, што яна з'яўляецца больш рэальнай, чым канцэпцыя новай Рэчы Паспалітай [27. Т. 1, с. 300]. Магчыма, на такую ацэнку паўплываў размах літоўскага руху. Ва ўжо згаданым мемарандуме М.Ромэр надаў яму значную ўвагу. Ён адзначыў дамінаванне ў літоўскім руху ў міжрэвалюцыйны перыяд двух кірункаў – клерыкальнага і дэмакратычнага. Першы, паводле ацэнкі аўтара мемарандума, імкнуўся да пабудовы каталіцкай і кансерватыўнай Літвы, у якой дамінуючае становішча будзе займаць клір. Дэмакраты звязвалі будучыню Літвы з самым шырокім самакіраваннем і самадзеянасцю народа ва ўсіх галінах нацыянальна-культурнага, сацыяльна-палітычнага і гаспадарчага жыцця. Дэмакратычны кірунак карыстаўся сярод літоўскага сялянства большай папулярнасцю, але расейская ўлады, якія ўжна сімпатызавалі клерыкалам, здолелі аслабіць яго адміністрацыйнымі рэпресіямі [294, с. 95-98].

М.Ромэр вельмі высока ацэніваў мажлівасці літоўскага руху і прыкладаў велізарныя намаганні дзеля арганізацыі рэальнага польска-літоўска-беларускага супрацоўніцтва. Як і ў выпадку з беларусамі, гэтаму спрыяла дзеянасць масонскіх ложаў, сумесныя выдавецкія праекты (напрыклад, інтэрнацыянальны склад рэдакцыі «Кур'ера краёвага» ўвесень 1913 г.), праца гаспадарчых і навукова-культурных таварыстваў (напрыклад, віленскага Таварыства сяброў навукі) і г.д. Аднак сапраўдным камнем спатыкнення стала літоўская канцэпцыя аўтаноміі этнаграфічнай Літвы. Нічога не далі перамовы падчас стварэння віленскай філіі Саюза аўтанамістаў (1914), не атрымалася стварыць нават польска-літоўскае Інфармацыйнае бюро з цэнтрамі ў Варшаве і Вільне (1915).

Шмат увагі М.Ромэр надаваў польска-літоўскім адносінам. Выразную варожасць да польскай грамадскасці прадстаўнікоў клерыкальнага кірунка літоўскага руху ён тлумачыў тым, што ў выніку працэсаў паланізацыі літоўскі кансерватыўны клір страціў свайго патэнцыйнага саюзніка – літоўскую арыстакратыю і шляхту. Колішняя паланізацыя (самапаланізацыя) фактычна паспрыяла радыкалізацыі літоўской грамадскасці напачатку ХХ ст. Менавіта гэта і выклікала нянявісць літоўскіх клерыкалаў. Адзінным наступствам іх заклікаў да самалітуанізацыі шляхты было абурэнне літоўскіх палякаў. А вось літоўскія дэмакраты, паводле меркавання М.Ромэра, падобнай варожасці не мелі: «Літоўская дэмакратыя не толькі не патрабуе літуанізацыі палякаў і іншых нацыянальнасцяў Літвы, не толькі не адмаяляе ім грамадзянскіх правоў, але нават прызнае за палякамі Літвы права на нацыянальнае развіццё» [294, с. 104]. М.Ромэр з аптымізмам глядзеў на перспектывы развіцця польска-літоўскіх адносін. Ягоны аптымізм трываліў на ўспрыяцці літоўскага Адраджэння не толькі як працэса фармавання нацыі, але таксама як працэса дэмакратызацыі літоўскай грамадскасці [465, с. 45]. Апошняе, на яго думку, павінна было прывесці да польска-літоўскага паразумення.

Падобнае спадзяванне меў таксама Людвік Абрамовіч. Ён разумеў краёвасць як сужыццё розных этнасаў, у якім імкнуўся забяспечыць за палякамі найлепшыя ўмовы. Аднак згодна з прынцыпамі краёвасці ён лічыў неабходным развіццё і літоўскай, і польскай культуры, сцвярджаў, што задачай палякаў Літвы і Беларусі з'яўляецца не паланізацыя, а пашырэнне краёвай ідэалогіі [210. Nr 19]. На старонках «Пшэглёнду» нават з'явілася рубрыка «З літоўскага жыцця», у якой публіковаліся заметкі М.Біржышкі і Е.Шаўлюса. Практычна кожны з першых дванаццаці нумароў «Пшэглёнда» ўтрымліваў вялікі матэрыял, прысвечаны проблемам літоўскага руху.

Не засталіся па-за ўвагай таксама беларусы. Ужо ўзорны нумар «Пшэглёнда» ад 12 лістапада 1911 г. змяшчаў артыкул В.Абрамовіча «Маладая Беларусь», які знаёміў чытачоў з гісторыяй беларускага Адраджэння і падрабязна асвятляў ролю «Нашай Нівы». Аўтар вельмі станоўча ацэньваў першыя дасягненні беларускага руху і вітаў імкненне беларусаў «гаварыць пра ўласныя беды на роднай мове». Адначасова газета паказвала сапраўдны твар Л.Саланевіча як паслухмянай зброй ў руках крайніх рускіх нацыяналістаў [210. Nr okazowy].

Аднак хутка з'явіліся і прэтэнзіі. Ю.Сараковіч зауважыў перамену та-нальнасці беларускіх выданняў, якія нібыта пачалі выказваць сумніў у краёвым патрыятызме польскай грамадскасці. У пацвярджэнне ўласных словаў ён пераказаў размову з дзеячом беларускага руху (імя не называлася), які адмаўляў існаванне польскага народу на беларускіх і літоўскіх землях і заяўляў, што абавязкам польскай краёвай інтэлігенцыі з'яўляецца развіццё культуры беларускага народу на яго роднай мове. Польскамоўная куль-турная дзейнасць, на яго думку, ператвараеца ў фактычную паланізацыю. Беларускі палітык (судзячы па выказаным думкам гэта мог быць Антон або Іван Луцкевіч) сцвярджаў, што ў выпадку адмовы дапамагаць беларускаму руху польская (як і руская) інтэлігенцыя застануцца толькі «каланізацыйным элементам». Аўтар артыкула рабіў выснову, што трэба чакаць абвастрэння польска-беларускіх адносінай [210. Nr 18].

Ужо ў наступным нумары з'явіўся адказ на гэтую публікацыю. Л.Абрамовіч заявіў, што краёвасць – гэта не падпарадкаванне польскасці мэтам літоўскага і беларускага руху, а іх роўнасць і гармонія. На думку рэдактара «Пшэглёнда», у мясцовасцях, дзе жыве насельніцтва, што цягнеца да польскай культуры, усялякія спробы абуджэння беларускай або літоўскай свядомасці з'яўляюцца антыдэмакратычнымі. Яны затрымліваюць культурнае развіццё і нараджаюць крайні нацыяналізм. Праўда, у адносінах да насельніцтва Магілёўскай губ. Л.Абрамовіч пагадзіўся з думкай безыменнага беларускага палітыка і признаў, што палякі павінны дапамагаць беларускай асвеце [210. Nr 19]. Гэтая спрэчка была прадвесніцай будучых вос-трэх дыскусій.

Паступова пазіцыі рэдакцыі «Пшэглёнда» пачалі змяняцца. Сваю ролю адыграла далейшае абвастрэнне польска-літоўскіх адносінай. Краёвасць Л.Абрамовіча і сяброў рэдакцыі «Пшэглёнда» паступова ператварылася ў тактычны сродак для паляпшэння становішча польскай грамадскасці.

Л. Абрамовіч адкрыта заяўлі пра гэта ў артыкуле «Краёвая пазіцыя і нацыянальная ідэя» [211. № 13-14]. М. Ромэр, які не пагадзіўся з пераменамі, яшчэ раней пакінуў рэдакцыю.

У ліпені 1913 г. «Пшэглёнд» наогул адмовіўся ад супрацоўніцтва з іншымі народамі краю, заявіўши, што найлепшым варыянтам будзе клопат кожнага народа пра ўласныя справы [211. № 24-26]. Паступова газета заняла варожую пазіцыю да патрабаванняў літоўскага і беларускага рухаў. У адносінах да апошняга гэта праявілася ў першую чаргу ў рэзкіх нападках на «Кур'ер краёвы» і «Вечернюю газету». Напрыклад, у рэдакцыйным артыкуле «Пабочныя ўплывы» сцвярджалася, што «група палякаў-дактрынёраў краёвой ідэі», якая выдае «Кур'ер краёвы», падпала пад упływy літоўскіх і беларускіх дзеячоў. [211. № 22-23].

У артыкуле «Маскарад» Л. Абрамовіч абвінаваціў рэдакцыю «Вячэрній газеты» ў няянавісці да палякаў. Ведаючы, што кіраўнікамі выдання з'яўляюцца браты Луцкевічы, рэдактар «Пшэглёнда» tym не менш выказваў сумненні ў шчырасці клопату «Вячэрній газеты» пра развіццё беларускай культуры. Руская мова гэтага ліберальнаага выдання, на яго думку, толькі спрыяла далейшай русіфікацыі краю [211. № 41-42].

Напрыканцы 1913 г. у публікацыях «Пшэглёнда» выразна пазначылася тэнденцыя пераходу ад крытыка Л. Саланевіча і псеўдabelарускіх выданняў да крытыкі «нашаніўскага» кола. Не дзіўна, што публікацыі «Пшэглёнда» па беларускім і літоўскім пытаннях началі знаходзіць падтрымку з боку «Кур'ера літэўскага». А напачатку 1914 г. ужо «Пшэглёнд» выказаўся ў падтрымку «Кур'ера» па справе верагодных контактаў Івана Луцкевіча з прадстаўнікамі крайніх нямецкіх нацыяналісташт. Імя І. Луцкевіча не было названа, але публікацыя «Пшэглёнда» пад назвай «Беларускі палітык-антыхвар» досьць празрыста ўказвала на яго [212. № 1-2]. Наступны артыкул «Пшэглёнда» («Выкрутасы») сцвярджаў недаказаны факт беларуска-нямецкіх контактаў* і абараняў варожую да беларусаў пазіцыю польскіх нацыянальных дэмакраташт [212. № 3-4]. Гэтая публікацыя была нават перадрукаваная «Кур'рам літэўскім» [195. № 22]. «Пшэглёнд» ахвотна каментаваў скандал, які нанёс велізарную шкоду аўтарытэту беларускага руху.

Напрыканцы 1914 г., калі ў Вільні адбываліся кансультацыі па справе выпрацоўкі адзінных падыходаў да проблемы аўганоміі Літвы, «пшэгляндоўцы» проста адмовіліся ўлічваць патрабаванні беларускага руху. М. Ромэр, абураны адкрытай праявай вялікапольскага шавінізма, адзначыў у Дзённіку, што гэтыя «дэмакраты» дэманструюць пагарду да слабейшых народаў [27. Т. 4, с. 301; с. 304].

Што датычыць польскіх сацыялісташт, то яны неаднаразова сцвярджалі, што лёс краю павінны вызначаць усе яго народы [430, с. 87-88]. Але пры

* Для раследавання была створаная з сяброў віленскіх дэмакратычных груповак польска-беларусская камісія. І. Луцкевіч даў паказанні. У выніку праведзенага раследавання факт контактаў І. Луцкевіча з нямецкімі нацыяналістамі не быў устаноўлены. Завяршенню працы камісіі перашкодзіла сусветная вайна.

гэтым звычайна меліся на ўвазе палякі і літоўцы. Адносіны сацыялістаў да беларускага руху амаль не розніліся ад поглядаў групы «пшэгляндоўцаў» у 1913-1914 г. Напрыклад, Л.Васілеўскі ў 1905 г. лічыў беларусаў малавыразным «этнографічным матэрыялам» [205]. Гэтая ацэнка была паўторная на старонках кнігі «Літва і яе народы» («Litwa i jej ludy»), якая выйшла ў Варшаве ў 1907 г. Нават дасягненні беларускага руху ў «нашаніўскі перыяд» не змянілі погляд аўтара. Да першай сусветнай вайны ён не верыў у дзяржавастроўальнаяную магчымасці беларусаў [419, s. 56]. Падыход Л.Васілеўскага да беларускага руху падзялялі і іншыя дзеячы ППС. Напрыклад, Вітольд Ёдка-Наркевіч лічыў мізэрнымі перспектывы ператварэння беларусаў у нацыю. Галоўным заданнем «беларускага патрыёта», на яго думку, з'яўляліся не «этнографічныя гульні», а сацыялістычная пропаганда [416, s. 17]. Фактычна размова ішла толькі пра выкарыстанне беларусаў у метах барацьбы польскіх сацыялістаў.

А вось літоўская нацыянальна-культурная дзеянасць ацэнвалася зусім інакш. Звярталася ўвага, што ўжо напачатку XX ст. літоўцы стварылі сваю інтэлігенцыю. Пры гэтым Л.Васілеўскі падкрэсліваў «нападкі на на палякаў і польскасць», праявы «літоўскага шавінізма» нібыта характэрныя для такіх папулярных выданняў, як «Вільняус Жыніос» («Vilniaus Žinios»), «Летуву Лайкраштіс» («Lietuva Lajkraštis»). Гэтыя выданні, што выходзілі ў Вільні і Санкт-Петербургу, дзеяч ППС не лічыў значным здабыткам літоўскага руху. З'яўленне «літоўскага шавінізма» ён звязваў з уплывамі кансерватараў і клерыкалаў. Галоўнымі мэтамі літоўскага нацыянальна-культурнага Адраджэння Л.Васілеўскі ў 1907 г. лічыў увядзенне літоўскай мовы ў школу, пашырэнне літоўскамоўнага набажэнства ў касцёле і шырокое самакіраванне для этнографічнай Літвы [307, s. 49].

Краёўцы кансерватыўна-ліберальнага кірунку быццам вагаліся паміж краёвасцю, якая прадугледжвала прыхільнае стаўленне да нацыянальна-культурнага Адраджэння беларусаў і літоўцаў, і непрыяццем сацыяльнага радыкалізма беларускага і літоўскага рухаў. Сярод іх таксама адбывалася пэўная дыферэнцыяцыя. Яе спектр быў досыць шырокі – ад непасрэднага ўдзелу ў беларускім і літоўскім руху да дэмманстраціі адкрытай варожасці ў адносінах да іх патрабаванняў.

Як ужо адзначалася, эвалюцыя краёвых поглядаў Р.Скірмунта прывяла яго ў шэрагі беларускіх адраджэнцаў. Пэўным этапам на гэтым шляху была згаданая спроба рефармавання Краёвай партыі Літвы і Беларусі. Э.Вайніловіч аказваў фінансавую падтрымку беларускім культурна-асветніцкім праектам. Канстанцыя Скірмунт у сваіх публіцыстычных выступленнях пропагандавала ідзю польска-літоўскага паразумення. Яна не лічыла патрабаванні літоўскіх дзеячоў у галіне культуры (у прыватнасці, больш шырокое выкарыстанне літоўскай мовы ў касцёльным набажэнстве) праявай крайняга нацыяналізма. М.М.Радзівіл з'яўляліся фундатаркай беларускага і літоўскага нацыянальна-культурнага Адраджэння. Дарэчы, яе дзеянасць выклікала найбольшае раздражненне многіх дзячоў польскага руху.

Вацлаў Гансяроўскі ва ўспамінах з абурэннем згадаў ліст М.М.Радзівіл,

надрукаваны ў адным з нумароў «Мінскага слова» ў 1912 г. У адказ на абвінавачванні ў паланізацыі княгіня заявіла, што з'яўляецца беларускай літоўскага паходжання і не мае нічога агульнага з Польшчай [6]. А вось што адзначалася ў рапарце, які атрымаў дырэктар дэпартамента паліцыі ў снежні 1912 г. ад сваіх падначаленых з Менскай губ.: «Паводле звестак менскага губернатара <...> княгіня Магдалена Радзівіл, перыядычна наведваючы ўласныя маёнткі ў Ігumenскім пав., ставіцца з вялікай сіmpатый да мясцовага беларускага насельніцтва. Яна імкненца размаўляць з сялянамі на беларускай мове, перадае мясцовым каталікам беларускія малітоўнікі, акказвае нааугул усялякую дапамогу беларусам, прымаючы выключна іх да сябе на службу <...> Па меркаванні губернатара, княгіня Радзівіл <...> палітычна выступае за ўмацаванне беларускай мовы ў краі» [75, а. 5-5 адв.]. Аднак дзеянасць азначаных асобаў выглядала як выключэнне на фоне пазіцыі, якуй займала большасць краёўцаў кансерватывна-ліберальнага кірунку.

Шмат увагі беларускаму і літоўскому руху надаваў «Кур'ер літэўскі». Да сярэдзіны 1911 г. гэтая газета прытырмлівалася краёвай ідэалогіі. Даволі часта на яе старонках з'яўляліся артыкулы Людовіка Абрамовіча, які ў той час займаў значна больш талерантную краёвую пазіцыю, чым у перадヴァнныя гады. Вядомы публіцыст у артыкулах 1907 – 1911 г. падкрэсліваў ролю беларускага руху ў змаганні супраць русіфікацыі [189. № 185], прызначаваў «Нашу Ніву» галоўным выразнікам настроіў беларускай большасці насельніцтва краю [190. № 267], выкryываў русіфікацыйную сутнасць «Белорусскага общества» і «Крестьяніна» [191. № 9]. Дарэчы, апошні сюжэт быў адным з найбольш распаўсюджаных на старонках «Кур'ера». Аўтары публікацыяў успрымалі арганізацыі Саланевічаў і Кавалюкоў як адкрытых ворагаў польскай грамадскасці, паказвалі як пад покрывам беларускасці хаваеца велікарускі шавінізм, і падкрэслівалі туго розніцу, якая існавала паміж «Белорусским обществом» і «Нашай Нівой». Напрыклад, Войцех Бараноўскі ўжо пасля перайменавання газеты ў «Кур'ер віленьскі» («Kurier Wileński»), сцвярджаў, што «Белорусская жыцьць» з'яўляецца галоўным ворагам «Нашай Нівы» і сапраўднага беларускага руху [198. № 8]. У артыкуле «Адкрытыя карты» ён адзначыў, што «Наша Ніва» імкненца да развіція ўласнай культуры і адначасова заклікае беларусаў не адкідаць, а выкарыстоўваць лепшыя дасягненні культуры суседніх народаў. Такая пазіцыя дае надзею на паразуменіне. Затое з дзеячамі тыпу Саланевіча палякам застаецца толькі ваяваць [198. № 18]. Л. Абрамовіч заўважыў, што на старонках «Нашай Нівы» адсутнічаюць заявы, накіраваныя супраць роўнасці палякаў [190. № 267]. У іншым артыкуле ён тлумачыў гэтую адсутнасць разумнай пазіцыяй польскай грамадскасці, якая хоць і не прыняла сацыяльна-еканамічных патрабаванняў беларускага руху, але заняла ў адносінах да яго добразычлівую пазіцию [198. № 17].

Цалкам верагодна, што існаванне псеўдабеларускіх арганізацыяў тыпа «Крестьяніна», якія мелі выразны антыпольскі характар, толькі ўмацоўвала прыхільнасць краёўцаў да беларускага руху. Невыпадкова «Кур'ер» працаваў мажлівасць беларусам самім пазнаёміць чытачоў газеты з гісто-

рыяй беларускага руху. Фелікс Умястоўскі ў артыкуле «Беларусы» распавёў гэтую гісторыю і адзначыў, што галоўным лозунгам беларускага Адраджэння з'яўляецца ператварэнне нявольніка ў свабоднага чалавека [191. Nr 95]. Ягоны артыкул у адносінах да паліакаў быў вытрыманы ў вельмі прыхильным тоне. У прыватнасці, аўтар звяртаў увагу на эпізоды дапамогі беларусам з боку прадстаўнікоў польскай грамадскасці.

Сімпатый да беларускага сялянства і жаданнем дапамагчы яму перадолець галечу і жабрацтва быў напоўнены артыкулы вядомага этнографа і археолага Вандаліна Шукевіча. У прыватнасці, абвяргаючы хлусню афіцыйнай статыстыкі, ён паказваў усю сур'ёзнасць замельнай праблемы ў Беларусі [190. Nr 19-20], сцвярджаў непасрэдную залежнасць культурнага ўзроўня ад матэрыяльнага дабрабыту [190. Nr 44].

На старонках «Кур'ера» з'яўляліся таксама аналітычныя артыкулы, аўтары якіх спрабавалі акрэсліць месца беларускага руху ў нацыянальна-культурным жыцці краю і вызначыць ягоныя перспектывы. У каstryчніку 1910 г. «Кур'ер» апублікаваў артыкул «Культура і нацыянальная барацьба ў Заходнім краі». Аўтар публікацыі Г.Красоўскі прадстаўляў ліберальную частку рускай грамадскасці. Сутнасць нацыянальнай барацьбы ён трактаваў як змаганне рускай і польскай культуры за ўплыў на беларусаў. Ён прапанаваў палікам свайго рода кампраміс. Яго першым актам павінна была стаць заява паліакаў пра палітычную лаяльнасць у адносінах да расійскай дзяржавы, а другім – прызнанне абодвуму бакамі роўных правоў польскай і рускай культуры ў краі. Беларускую культуру аўтар не лічыў самастойным суб'ектам грамадскага жыцця і бачыў перспектыву для беларусаў у далучэнні да польскай або рускай культуры [189. Nr 228]. Ужо ў наступным нумары з'явілася нататка «Адказ паліака». Аўтар пагадзіўся з высновамі Г.Красоўскага. Ён толькі аспрэчыў тэзіс пра паланізацыю беларусаў і падкрэсліў прышли і чужародныя характеристары рускай грамадскасці ў краі. Беларуская культура і для яго не мела перспектывы на уласнага развіція [189. Nr 229].

На гэтых пазіцыях стаяў таксама аўтар артыкула «Няхай прыдуць да нас самі», які падпісаўся псеўданімам «Ideolog». Ён не прымай культурнай дзеянасці беларускай інтэлігенцыі, сцвярджаючы, што культуру нельга ствараць мэтанакіравана. Пры гэтым «Ідэолаг» выступаў супраць палітыкі навязвання беларусам польскай культуры. «У змаганні культуры – пісаў ён, – у нас будзе іншая зброя, чым у русіфікатараў. Мы павінны падтрымаць беларускі рух у імя той высокароднай мэты, што напісаная на яго сцягу: ператварэнне нявольніка ў свабоднага чалавека! Калі гэта здзейсніцца, беларус не пазбежна пацягнеца да больш высокай польскай або рускай культуры. Перавагу будзе мець тая, якая не навязвалася яму сілай» [190. Nr 180]. А.Давойна-Сільвястровіч пропанаваў пашыраць уплывы польскай культуры не для асіміляцыі іншых народаў, а дзеля таго, каб «прывабіць іх да нашай культуры як саюзнікаў», а таксама дзеля «пашырэння сканцэнтраваных у ёй агульначалавечых скарбах» [190. Nr 194].

Пра неабходнасць падтрымкі «кветкі беларускай культуры» заявіў таксама В.Шукевіч. Аднак і ў ягонай публікацыі адчуваўся выразны праг-

матызм. В.Шукевіч адзначаў, што гвалтоўная асіміляцыя часцяком прыводзіць да адваротных вынікаў. Ён сцвярджаў, што калі палякі не падтрымавуць беларускага Адраджэння, то яго падтрымавуць іншыя і накіруюць супраць палякаў, і г.д. [190. Nr 196].

Апошніяе амаль адразу знайшло сваё пацвярджэнне ў адной з публікацый «Віленскага вестника». Ягоны аўтар прызнаваўся ў сімпатыі да беларусаў і асуджаў нібыта спрадвечнае імкненне палякаў да панавання і палацізацыі беларускага народу. Аўтар артыкула «Няхай прыйдуць <...>» у адказ звярнуў увагу на негатыўныя наступствы расійскага панавання і адзначыў пашырэнне сярод палякаў краёўшчыны ідэі, якая «прызначае роўныя права на жыццё і развіццё за ўсімі народамі, якія насяляюць край» [190. Nr 202].

Трэба прызнаць, што ва ўсіх разважанняў краёўцаў кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі наконт характару польска-беларускіх адносінай выразна прысутнічала занепакоенасць будучыні палякаў Беларусі і Літвы. Дэпутат ІІІ Думы Ю.Монтвіл у размове з карэспандэнтам «Кур'ера» прама заявіў: «Мы палякі заўсёды павінны ісці разам з народам. Толькі ў гэтым выпадку мы ўцалеем у Беларусі і Літве» [192. Nr 35]. Пра тое ж раней казаў і В.Жукоўскі. На яго думку, адзінай мэтай беларускіх і літоўскіх палякаў павінна стаць барацьба за лепшую долю для ўсяго насельніцтва. Толькі сацыяльныя лозунгі, сцвярджаў ён, дазволяць палякам узначаліць масавы народны рух [309, s. 10]. Варта адзначыць, што В.Жукоўскі ў першую чаргу лічыў патрэбным дасягнуць паразумення з беларусамі.

Погляд аўтараў «Кур'ера» на характар польска-літоўскіх адносінай быў цалкам іншы. Орган краёўцаў кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі вёў публіцыстычную вайну з «літваманамі». У гэтай вайне заклікі да паразумення былі вялікай рэдкасцю. У 1913 г. убачыла свет кніга першага рэдактара «Кур'ера літвінскага» Іпаліта Корвін-Мілеўскага, прысвечаная польска-літоўскому м��аму канфлікту ў Віленскай дыяцэзіі. Аўтар прыйшоў да вынікі, што адміністратар дыяцэзіі ксёндз К.Міхалькевіч дайшоў да апошніх мяжы ўступак патрабаванням літоўцаў. Далейшае пашырэнне літоўскай мовы ў набажэнстве, на яго думку, прывядзе да крызісу каталіцізма на Віленшчыне [280, s. 44]. Адным з наступстваў літванізацыі набажэнства ён лічыў пранікненне ў сацыяльнае жыццё атэізма і сацыялізма. Аўтар не абмінуў увагай і беларускі рух, які быў ахарактарызаваны як «урадавая інтрыгіга». Цікава, што амаль адначасова выйшла з друку кніга літоўскага дзеяча К.Прапуоленіса (Polskie apostolstwo w Litwie. 1387-1912. – Wilno, 1913), у якой пазітыўна ацэньвалася антыпольская палітыка М.Мураўёва і сцвярджалася, што расійскія ўлады навучыліся асіміляцыйным метадам якраз ад палякаў [430, s. 91].

Абвастрэнне польска-літоўскіх адносінай, актывізацыя беларускага і украінскага рухаў выклікалі апасенне часткі краёўцаў, што палякі не здолеюць захаваць свае пазіцыі. Ч.Янкоўскі ў 1914 г. заявіў, што палякі павінны адмовіцца ад «кressau» і сканцэнтравацца ў «этнографічных межах». Амаль упершыню польскі палітык прадказваў поспех беларускага руху, які, паводле яго меркавання, не мае ніякіх прыязных сантиментаў да польскай

присутнасці ў Беларусі [273, с. 37].

А вось нацыянальныя дэмаکраты саступаць не збіраліся. Менавіта ваяўнічая пазіцыя адрознівала іх органы друку. У першую чаргу гэта датычыла «Гонца віленскага» («Goniec Wileński») (рэдактар Ф.Юрэвіч), які пачаў выходзіць ў лютым 1908 г. Ужо ў першым нумары А.Ромэр-Ахэнкоўска дала амаль знішчальну характеристыку беларусам. Характэрнымі рысамі беларускага народу яна лічыла лянату, апатью, забабоны, абыякаласць да адукцыі, а таксама п'янства. Адзінай пазітыўнай рысай яна назвала велізарную набажнасць [171. Nr 1]. Публіцыстка сцвярджала, што «Наша Ніва» не мела падпісчыкаў, заяўляла пра адсутнасць попыту на «Беларускі лемантар» і прапаноўвала распаўсюджваць сярод беларусаў польскую літаратуру на «простай мове» [171. Nr 2].

Да барацьбы заклікаў артыкул «Да пытання пра польска-літоўскія адносіны», надрукаваны ўвесну 1908 г. у «Гонцу віленскім» [171. Nr 42]. Аўтар катэгарычна адварягаў пазіцыю Канстанцы Скірмунт. Дзеячы ПДНП па-ранейшым рэзка крытыковалі краёўцаў. Напрыклад, Ю.Хласка высмеіваў «слепату» краёўцаў, якія сцвярджалі, што літоўцы, беларусы і украінцы імкнуцца толькі да роўнасці з палякамі. На яго думку, літоўскі і асабліва ўкраінскі рух адрозніваюцца сапраўдным «імперыялізмам» [171. Nr 85]. Літоўская дзеячы таксама рэгулярна абвінавачваліся ў контактах з расійскімі чыноўнікамі.

Ян Булгак лічыў развіццё беларускай культуры глупствам і марнатраўствам. Паводле яго словаў, гэтую культуру развівалі польскія студэнты-недавучкі і празмерна тэмпераментныя жанчыны. Ён заклікаў кінуць «пустую беларускую калыску, у якой не захоча ляжаць ніводнае дзіця». Будучыню беларусаў публіцыст звязваў з польскай або рускай культурай [171. Nr 102]. Ю.Хласка і А.Звяжынскі сцвярджалі, што за дзеянасцю «Нашай Нівы» стаяць вялікарускія шавіністы. Л.Касцельскі даводзіў, што беларусы з'яўляюцца часткай польской нацыі [430, с. 89], і г.д.

У сакавіку 1910 г. «Гонец віленскі» быў перайменаваны ў «Гонец цодзенны» («Goniec codzienny») (рэдактар Б.Паўловіч), які ў чэрвені 1911 г. аўяднаўся з «Кур'ерам віленскім». На чале новага выдання сталі два рэдактары – В.Бараноўскі і Ю.Хласка. Са студзеня 1912 г. газета выходзіла пад назвай «Кур'ер літэўскі».

Новы «Кур'ер» стаў выданнем нацыянальных дэмакратоў. У рэдакцыйным артыкуле апошняга нумара газеты за 1914 г. сцвярджалася імкненне рэдакцыі зрабіць выданне органам усёй краёвай польскай грамадскасці, якая «адчувае сябе часткай польской нацыі і адначасова з'яўляеца карэнным насельніцтвам Беларусі і Літвы, што мае права на ўласнае культурнае развіццё» [195. Nr 299]. Галоўнымі задачамі газеты абвяшчаліся падтрымка сувязяў з агульнапольскім жыццём і абарона польскіх інтэрэсаў у краі. Краёвая пазіцыя газеты засталася ў мінулым.

Традыцыйная крытыка «Беларускага таварыства» і Л.Саланевіча паступова саступіла месца жорсткім нападкам на «Нашу Ніву». Пасля кры-

тычнай рэакцыі беларускай газеты на польска-расійскае паразуменне, дасягнутае на славянскім з'ездзе ў Празе, на які беларусы нават не былі запрошаныя, А.Звязынські на старонках «Кур'ера» абвінаваціі «Нашу Ніву» ў хлусні і дэмагогіі [193. Nr 93]. Ю.Хласка падтрымаў гэтых папрокі [193. Nr 97]. Больш таго, ён нават сцвярджаў, што «Наша Ніва» наогул выступае супраць усяго польскага, што сваім дзеяннямі яна спрыяе русіфікацыі краю [193. Nr 271]. Моцнае незадавальненне «Кур'ера» выклікала атаясамленне велікарускіх і велікапольскіх шавіністаў [194. Nr 52, 72], якое досьць часта сустракалася на старонках «Нашай Нівы» ў перадваенных гады.

Вельмі хвараўіта нацыянальныя дэмакраты ўспрынілі рашэнне рэдакцыі «Нашай Нівы» (Я.Купала) аб спыненні выдання на лацінскім алфавіце. У публікацыях «Кур'ера» ставілася пад сумніў правільнасць рэдакцыйнага выбара [193. Nr 168, 172], ізноў сцвярджалася, што дзейнасць «Нашай Нівы» спрыяе ўзнікненню арганізацыі Саюза рускага народа, а значыць, русіфікацыі беларускіх і літоўскіх земляў [194. Nr 83]. Пазней газета нацыянальных дэмакратаў спрабавала максімальна «раздуць» падазрэнні пра сувязі дзеячоў беларускага руху (І.Луцкевіч) з крайнім нямецкім нацыяналістамі.

Варожую пазіцыю ў адносінах да беларускага і літоўскага рухаў займала таксама «Газета цодзенна». Прыметную ролю ў гэтых выданні адыгрывала каталіцкае духавенства. Рэдактарам быў добры знаёмы біскупа Э.Ропа ксёндз А.Руткоўскі. Аднак знаёмства не перашкодзіла рэдактару вясці сапраўдную вайну супраць краёвай ідэалогіі. Зрэшты, да гэтай вайны прычынілася палітычная ситуацыя, а менавіта выбары ў IV Думу. Газета актыўна адстойвала кандыдатуру ксёндза С.Мацэвіча і выступала супраць краёўцаў ліберальна-дэмакратычнай арыентацыі і іх кандыдата. Таксама адчувалася занепакoenасць рэдакцыі і выдаўцу пашырэннем літоўскай мовы ў касцёльным набажэнстве [167. Nr 290]. Наогул, палеміка з г.зв. «літваманамі» займала прыметнае месца на старонках выдання [168. Nr 73, 95 ды інш.]. Таксама сцвярджалася практычная немагчымасць стварэння беларускамоўнай школы, бо «беларуская мова – гэта не мова, а дыялект» [168. Nr 76].

Пазіцыі канфрэнтацыі падзяляў Ян Обст, які ў 1911 г. выдаваў «Квартальник літэўскі» («Kwartalnik Litewski»), а ў 1912-1913 г. часопіс «Літва і Русь» («Litwa i Rus»). Стрыжнявой ідэяй гэтых выданняў была неабходнасць абароны польскай культуры ад агрэсіі з боку беларускіх і літоўскіх нацыяналістаў. На старонках «Літвы і Русі» ў 1913 г. з'явіўся вялікі артыкул К.Чачота «Вакол беларускага пытання», галоўнай задачай якога была крытыка палажэння брашуры А.Луцкевіча («Антон Навіна») «На пороге к новой жизни» (Санкт-Петербург, 1912). Аўтар спрабаваў абвергнуць сцвярджэнне беларускага дзеяча пра высокі ўзровень беларускай культуры ў часы ВКЛ, пра гвалтоўную паланізацыю ды інш. К.Чачот сцвярджаў, што беларусы не адчуваюць патрэбы ў стварэнні ўласнай культуры. Беларусы-каталікі, пісаў ён, цягнуцца да польскасці. Праваслаўныя, у тым ліку і сяляне, выбіраюць рускую культуру. Аўтар прызнаваў, што намаганні беларускай інтэлігенцыі ўпісваюцца ў кантэкст агульнасусветных тэндэнцыяў. Аднак не верыў у поспех гэтых «штучных спробаў» і лічыў найбольш вера-

годным вынікам абвастэрнне польска-беларускіх адносінаў [199].

Пасля таго, як у верасні 1915 г. стабілізавалася лінія фронту і значная частка беларускіх і літоўскіх земляў апынулася пад нямецкай акупацыяй, варожасць нацыянальных дэмакратаў да беларускага руху яшчэ больш узмоцнілася. Безумоўна да гэтага прычынілася пэўная актыўізацыя беларускай нацыянальна-культурнай дзеянасці, падставай для якой стаўся дазвол акупацыйных уладаў на карыстанне беларускай мовай, на адкрыццё школаў, выданне газеты «Гоман» (рэдактар В. Ластоўскі). Беларускі рух спачатку атрымаў роўныя з палякамі і літоўцамі мажлівасці для развіцця ўласнай культуры, а пазней нават адчуў пэўную падтрымку нямецкіх уладаў, зацікаўленых у стварэнні супрацьвагі польскаму руху.

Неад'емнай часткай публіцыстыкі нацыянальных дэмакратаў стаў тэзіс пра «нямецкую інтрыгу», якая нібыта стаіць за актыўнасцю беларусаў. Гэты тэзіс прысутнічаў у артыкулах «Новага кур'ера літэўскага», які пачаў выдавацца ў Менску ў жніўні 1915 г. Як ужо адзначалася, арганізатарам выдання, якое набыло вялікае значэнне, стаў Ю. Хласка. Пасля ўступлення нямецкіх войскай у Вільню практична весь перыядычны друк быў забаронены. Ён адрадзіўся толькі ў лютым 1916 г., калі пачаў выходзіць «Дзеннік віленскі». Аднак гэтая газета знаходзілася пад пільнім кантролем нямецкай цензуры, і яе магчымасці былі моцна абмежаваныя. Фактычна, «Новы кур'ер літэўскі», у якім, асабліва напачатку, дамінавалі нацыянальныя дэмакраты, доўгі час (да вясны 1917 г.) з'яўляўся адзінам польскім выданнем на беларускіх і літоўскіх землях.

У красавіку 1916 г. на старонках «Новага кур'ера» з'явіўся аналітычны артыкул, прысвечаны беларускому руху [203. № 85]. Аўтар сканцэнтраваў увагу на двух беларускіх выданнях – «Нашай Ніве» і «Гомане». Першое з іх трактавалася як выданне польскіх «перабежчыкаў» («Вакол газеты групаваліся людзі, якія або лічылі сябе палякамі, або зусім нядаўна перайшлі з польскасці на беларушчыну»), якія сваёй дзеянасцю толькі спрыялі перамозе расійскага нацыяналізма. Беларусаў аўбінавачвалі ў пастаянных нападках на ўсё польскае. Такую ж пазіцыю ў адносінах да палякаў, як сцвярджалася, займаў «Гоман». Толькі за ім стаялі не расійскія нацыяналісты, а нямецкія ўлады. Аўтар таксама звярнуў ўвагу на выданне «Кароткай гісторыі Беларусі» В. Ластоўскага, якая, на яго думку, мела выразную антыпольскую націраванасць. У артыкуле адчувалася занепакоенасць ситуацыяй, якая склалася з мовай выкладання катэхіза. Як вядома, Гіндэнбург дазволіў беларускамунае навучанне. З гэтай нагоды аўтар публікацыі выказваў апасенне, што беларуская мова будзе навязвацца дзесцям беларусаў-каталікоў, «бацькі якіх жадаюць, каб дзеце вучыліся на польскай мове». У іншым артыкуле «Гоман» харектарыздаваўся як «нямецкая інтрыга», мэтай якой з'яўляецца прапаганда «сярод беларускага насельніцтва невядомага яму да гэтага часу нацыянальнага сепаратызма, у першую чаргу накіраванага супраць палякаў». Сцвярджалася нават, што «Гоман» рэдагуюць на нямецкай мове і толькі потым перакладаюць на беларускую [203. № 350].

«Новы кур'ер» не фіксаваў поспехаў у культурна-асветніцкай дзей-

насці, якіх дасягнула польская грамадскасць пасля акупацыі Вільні. Затое кожнае новае дасягненне беларускага руху харктарызировалася як праява нямецкага клопату пра беларусаў. Такі каментар, напрыклад, суправаджаў інфармацыю пра дазвол выдачы пашпартоў на беларускай мове [203. № 187]. Практычна ўсе патрабаванні беларускага руху ўспрымаліся як варожыя інтарэсам беларускіх і літоўскіх палякаў.

Рост варожасці нацыянальных дэмакрататаў да беларускага і літоўскага руху таксама быў звязаны з прэтэнзіямі іdeoлагаў ПДНП на каталіцкую Беларусь. Крыстына Гамулка паведаміла пра выданне ў 1916 г. брашуры Аляксандра Халанеўскага, якая падкрэслівала польскую зацікаўленасць землямі, што насялялі беларусы каталіцкага веравызнання. Кіраўніцтва ПДНП планавала іх далучэнне да Польшчы [416, s. 20]. Падобныя планы разглядаліся таксама кіраўніцтвам ППС. У прыватнасці, В. Ёдка-Наркевіч у 1916 г. прапанаваў далучэнне да будучай Польскай дзяржавы земляў Віленскай, Гарадзенскай і частково Менскай губ., значную частку насельніцтва якіх складалі палякі [416, 19]. Як «нямецкую інтрыгу» ацэньваў беларускі рух падчас акупацыі Лявон Васілеўскі. Пастулат утварэния незалежнай Беларускай дзяржавы ён лічыў нерэальным і адносіў яго да жанру палітычнай фантастыкі [419, s. 56]. Ягону пазіцыю падзялялі іншыя дзеячы ППС.

Краёўцы дэмакратычна-ліберальнай ар্ণентацыі лічылі галоўнай памылкай польскага руху якраз трактаванне беларусаў і літоўцаў як нейкага дадатка да польской дзяржаўнасці. З. Юндзіл сцвярджаў, што палякі павінны быўлі прызнаць праваў гэтых народаў і выступіць як роўны партнёр у культурным і палітычным жыцці. На жаль, яны пайшлі па іншым шляху, а менавіта імкнуліся ператварыць беларусаў і літоўцаў у палякаў [427, s. 77].

Але ці правамерна сцвярджаць, што ўсю віну за адсутнасць міжнацыянальнага паразумення нясуть толькі прадстаўнікі польской грамадскасці? Можна прыгадаць, што менавіта сярод літоўскіх палякаў краёвасць знайшла найбольш рагашчых і паслядоўных прыхільнікаў. Варта прааналізаць стаўленне дзеячоў беларускага руху да польской нацыянальна-культурнай дзейнасці ў міжрэвалюцыйнае дзесяцігоддзе.

Зрабіць падобны аналіз дапамагаюць публікацыі беларускага друку пачатку XX ст. і архіўныя матэрыялы. Трэба адразу адзначыць, што ў перыяд рэвалюцыі 1905 – 1907 г. і ў першыя гады пасля яе «польскае пытанне» на старонках беларускага друку закраналася даволі рэдка. Зрэшты, у гэты час гаворку можна весці толькі пра «Нашу Ніву», якая заставалася адзіным перыядычным выданнем беларускага Адраджэння. У апошнія перадваенныя гады польская праблематыка сустракалася ўжо значна часцей. У гэты час кампанію «Нашай Ніве» складала штотыднёвая беларуская каталіцкая газета «Беларус» («Biełarus») і газета «Саха», якая ўздымала пераважна сельскагаспадарчую праблематыку.

Найчасцей польская тэма з'яўлялася на старонках «Нашай Нівы» ў сувязі з нападкамі некаторых польскіх перыядычных выданняў на беларускі рух. Так, у красавіку 1908 г. Аляксандр Уласаў адказаў на публікацыю «Дзенніка віленскага» (№ 18), якая фактычна заклікала да поўнай палані-

зацыі беларусаў. У якасці першага этапу прадугледжвалася асіміляцыя вернікаў каталіцкага касцёла. Аўтарам артыкула быў А.Багдановіч, антыбеларускія публікацыі якога раней з'яўляліся на старонках «Кур'ера літэўскага». Ён таксама сцвярджаў, што беларушчыну прыдумалі расійская рэвалюцыянеры, каб «цкаваць беларуса проці паноў і палякаў». На самой справе, на яго думку, беларусы толькі і мараць навучыцца польскай мове і чытаць польскія кнігі. А.Уласаў у сваім адказе парабаўнаў польскіх нацыянальных дэмакрататаў з «абрусіцелямі», якія лічаць праваслаўных беларусаў «ісконі русскіми», «дый па-праўдзі хочуць зрабіць з іх рускіх людзеў». Беларускі дзеяч сцвярджаў, што беларусы апынуліся «паміж двух агней». Характарызууючы адносіны да беларускага Адраджэння польскай і рускай грамадскасці, ён адзначаў, што беларусы знайшли між імі «малую жменю прыяцеляў, але ворагаў дык вялікую грамаду». Аднак рэдактар «Нашай Ніўы» не заклікаў да барацьбы з палякамі і рускімі. Ён сцвярджаў, што руская і польская культура даюць беларусам шмат карыснага. Апроч таго, «у Беларусі ёсьць многа вучоных, культурных палякаў, дый такіх жа рускіх, што ўжо зжыліся з нашым краем, працуюць для дабра яго» [153. Nr 9].

Гэты артыкул быў харектэрным для «Нашай Ніўы». Газета пастаянна выступала супраць шавінізму. Яе аўтары сцвярджалі, што ненавідзець палякаў за тое, што яны палякі, або рускіх за тое, што яны рускія, можа толькі псіхічна ненармальныя ці аслеплены фальшывым патрыятызмам чалавек [156. Nr 5]. Адказваючы на нападкі польскіх нацыянальных дэмакрататаў, рэдакцыя падкрэслівала, што «беларусы, катарые яшчэ дабіваюцца для сябе нацыянальных правоў ніколі ні над якой нацыяй не здзекваліся і шануюць роўна кожную нацыю і кожную культуру» [156. Nr 27]. У іншай публікацыі «Нашай Ніўы» адзначалася, што «Кур'ер літэўскі», аўтары якога ў чарговы раз абвясцілі беларускае выданне «рускай інтрыгай», правакуе беларусаў на антыпольскія выпады, а між тымі ён зусім не выказвае настрояў усіх палякаў [157. Nr 1].

Кіраўніцтва беларускага руху выступала супраць усіх праяваў крайняга нацыяналізма. Пасля ўтварэння масонскіх ложаў («Лучнасць» і «Літва») і ўстанаўлення цесных сувязяў з М.Ромэрам і прыхільнікамі ягонай канцепцыі краёвасці Антон Луцкевіч паспрабаваў стварыць мօцны цэнтр пра- паганды краёвай ідэі ў выглядзе шэрагу рознамоўных перыядычных выданняў. Менавіта з гэтай ідэяй была звязаная дзеянасць рускамоўнай «Вячэрнія газеты» і польскамоўнага «Кур'ера краёвага», якія сумесна з «Нашай Ніўай» вялі барацьбу супраць распальвання міжнацыянальнай варожасці.

На старонках «Нашай Ніўы» А.Луцкевіч (пад крыптонімам «а-н-а») пісаў, што «Край з пяццю нацыямі толькі тады можа развівацца і багаццець, калі кожная нацыя будзе поруч з другой працеваць дзеля яго карысці. Калі ж замест гэтага ўсе мы будзем паміж сабой змагацца, калі свае творчыя сілы змарнуем на сваркі і грызну без ніякай карысці, дык не падзякуюць нам нашыя дзеці і ўнукі, жывучы ў такой жа цемнаце і беднасці, як і мы самі». А.Луцкевіч лічыў краёвасць найлепшым лекам супраць крайняга нацыяналізму: «Усе, хто шануе ў іншым чалавека, каму дарагі наш край і доля яго, хто жадае лепшай будучыні свайму народу, павінны, нягледзячы якой яны нацыі, падаць сабе рукі і супольнымі сіламі бараніцца ад паганай

хваробы ды зніштожыць сяўбу нянавісці і злосці» [158. Nr 9].

У публікацыях беларускага выдання выразна прысутнічала імкненне да паразумення з тымі прадстаўнікамі рускай, польскай ды іншых дыяспраў, дзеінасць якіх прыносіла карысць краю. На старонках «Вячэрняй газеты» ў артыкуле «Практычнае ажыццяўленне краёвай тэорыі» паведамлялася пра пабудову Станіславам Монтвілам тэатру ў Панявежы, які быў прызначаны для польскай, літоўскай, яўрэйскай і рускай тэатральных трупаў. «Справа культуры, справа прагрэсу, – сцвярджалася ў каментары, – настолькі важная, што яе павінен падтрымліваць кожны грамадзянін краю. Тут няма месца для меркаванняў нацыянальнага эгаізма: хто можа, той павінен дапамагаць намаганням сваіх больш слабых суседзяў, з якімі яго так моцна звязаў ход гістарычных падзеяў. Толькі на гэтай глебе барацьба мясцовых народаў можа быць замененая мірным супрацоўніцтвам» [149].

Беларускія адраджэнцы таксама часта звязалі ўвагу на дасягненні культуры суседніх народаў, якія варты было выкарыстоўваць і беларусам. У сакавіку 1909 г. «Наша Ніва» пазнаёміла сваіх чытачоў з творчасцю і жыццёвым шляхам Юліуша Славацкага і Фрыдэрыка Шапэна, якія стварылі «абраз души польскага народа» [154].

Талерантнасць беларускага друку знякала, калі прыходзілася рэагаваць на варожасць з боку велікарусікіх і велікапольскіх нацыяналістаў. А гэта даводзілася рабіць рэгулярна. Беларускія публіцысты высмеивалі «адкрыццё» аднаго з аўтараў «Гонца віленскага», які заявіў, што «беларускага народу дык і саўсім няма на съвеці, а на Зямлі Беларускай жывуць адныя толькі палякі, каторыя tym розняцца ад варшавякоў, што гавораць між сабой «по-простэму», або, як недаўно начальнік называецца, по бялоруску»!» [155. Nr 9] Яны выказвалі абурэнне заяўрай Ч. Янкоўскага на старонках «Кур'ера варшаўскага», які лічыў магчымым пашыраць беларускую асвету толькі там, дзе немагчыма «шырыць прасаветы, культуры, справедлівасці і цывілізацыі пры помачы польскага слова і кнігkі» [155. Nr 30].

Напрыканцы 1908 г. «Наша Ніва» змясціла інфармацыю пра з'езд славянскіх нацыяў у Празе, на якім, паводле яе ацэнкі, была зроблена спроба дасягнуць польска-расійскага прымірэння за кошт беларусаў і ўкраінцаў. Палякам нібыта было пропанавана не падтрымліваць беларускага і ўкраінскага Адраджэння і пагадзіцца з тым, што беларусы і ўкраінцы належалі да «рускай нацыі». За гэта рускія правыя абяцалі падтрымку польскіх намаганняў у «Паўночна-Захаднім крае». «Наша Ніва» адзначыла, што «лепшыя рускія і польскія людзі, каторых мы шануем, ня згодзіліся ехаць на з'езд, дзе старшыя браты нашы прадавалі малодшых братоў – беларусоў і ўкраінцуў, ды кожны думаў на гэтым гандлю зарабіць». Аднак прадстаўнікі літоўскіх палякаў прысутнічалі на гэтым з'ездзе. У прыватнасці, там быў дэпутат Думы Юзаф Монтвіл і рэдактары «Кур'ера літэўскага» і «Гонца віленскага». Паразуменне развалілася адразу пасля вяртання з Прагі, калі высвятлілася, што ніякіх уступак польскім патрабаванням не будзе зроблена. Беларускія дзеячы рэзка асудзілі гатоўнасць часткі мясцовай польскай грамадскасці пайскі на пагадненне з рускімі правымі коштам беларусаў [153. Nr 25].

У каstryчніку 1910 г. Антон Луцкевіч, падсумоўваючы ўражанні ад

матэрыялаў польскага віленскага друку, заявіў, што «цяперашні ідэал большай часыці нашых «тутэйшых» палякаў – гэта быць адзінымі гаспадарамі ў нашым kraю, кіраваць яго жыцьцём, а ўвесе беларускі мужыцкі народ перарабіць на палякаў». Беларускі палітык з'яўляўся, што такая пазыцыя занепакоіла палякаў з Польшчы. А.Луцкевіч звярнуў увагу на артыкул «Загадка гісторыі», змешчаны ў варшаўскім «Слове» (№ 487). Ягоны аўтар раіў літоўскім і беларускім палякам «звярнуцца гарачым сэрцэм да тутэйшага народу, шчыра заняцца яго нядоляй, яго патрэбамі, яго жаданнямі, памагаць яму развівацца ва ўсіх кірунках <...> несьці ўсё добрае і шчыра апекавацца пакрыўджэннімі жыцьцём народнімі масамі». Іншы шлях, на яго думку, павінен прывесці да «гібелі» польскай грамадскасці або ад расійскага нацыяналізму або ад тых «мужыцкіх народаў», катарые будзіцца да національнага жыцця». Беларускі аўтар выказаў сумніў у tym, што гэтая рада будзе пачутая [155. Nr 43].

Прыходзілася беларусам адказваць на абвінавачванні ў чарнасоценстве, якія з'яўляліся на старонках польскага друку. Напрыклад, гэты тэрмін ужыў аўтар «Кур'ера віленскага», якому падалося, што ў камедыі «Модны шляхтцю» беларусы здзекваюцца над палякамі [156. Nr 27]. Пра русіфікацыйныя намеры «Нашай Нівы» заявіла «Газета цодзенна» [158. Nr 6]. А.Луцкевіч (пад псейданімам «Weslaw Kalinowski») даў адказ на інсінуацыі І.Корвін-Мілеўскага, які ў брашуры, прысвечанай польска-літоўскаму моўнаму канфлікту ў Віленскай дыяцэзіі, сцвердзіў, што беларускі рух з'яўляецца «ўрадавай інтрыгай». А.Луцкевіч, выдаючы сябе за прадстаўніка польскай грамадскасці, нагадаў на старонках «Кур'ера краёвага», што велікарускія «патрыёты» ўжо сем гадоў называюць «Нашу Ніву» «польскай інтрыгай», што расійскі ўрад здаўна намагаецца ўвесці ў касцёл не беларускую, а рускую мову. Паколькі ўсё гэта не з'яўлялася таямніцай для І.Корвін-Мілеўскага, А.Луцкевіч назваў яго выказанні «палітычным шкодніцтвам, различаным на тое, каб выклікаць сярод палякаў варожасць да беларускага руху» [185. Nr 206].

Беларускія дзеячы імкнуліся парушыць тоеснасць паняццяў «паляк» і «каталик», «рускі» і «праваслаўны», якая негатыўна ўплывала на фармаванне нацыянальной свядомасці. Дзеля гэтага трэба было дамагацца ўвядзення беларускай мовы ў касцельнае і царкоўнае набажэнства. Аднак значная частка польскай грамадскасці абуралася гэтымі патрабаваннямі. У польскім друку беларускія патрабаванні трактаваліся як спроба русіфікацыі касцёла, за якой стаяць велікарускія шавіністы. В.Ластоўскі, абвяргаючы абвінавачванні, звярнуў увагу, што беларуская мова здаўна (1794 г.) ўжывалася ў асобных касцёлах, і гэта зусім не вядзе да русіфікацыі [156. Nr 47-48].

З часам намаганні беларусаў далі пэўны плён. Летам 1915 г. з'явіліся кнігі каталіцкага набажэнства на беларускай мове. Асабліва трэба адзначыць малітоўнік «Бог з намі» («Boh z namі»). Яго аўтарам быў рэдактар газеты «Беларус» («Biełarus») Балеслав Пачобка. Фундатарам выдання стала княгіня Марыя Магдалена Радзівіл. Частка каталіцкага духовенства і польскай грамадскасці з абурэннем сустрэла з'яўленне беларускамоўнай

кatalіцкай літаратуры. У адказ газета «Беларус» змясціла на сваіх старонках пазітыўную ацэнку гэтых выданняў жмудскім біскупам Ф. Карэвічам і перадрукавала нататку з «Двутыгодніка дыецызіяльнага» («Dwutygodnik diecezjalny») (№ 12-13), які выказваў стаўленне віленскай курыі. У нататцы адзначалася, што «ў малітоўніку ўсё актуальна і без яго не абыдзеца ніводны каталік» [166].

Рашэнне Думы пра выкладанне Закона Божага для дзяцей беларусаў-кatalікоў на рускай мове выклікала прагэсты дзеячоў беларускага руху. Пры гэтым адзначалася, што на актыўнасць велікарускіх шавіністу паўплывала імкненне польскіх нацыянальных дэмакратоў увесці польскую мову выкладання для беларускіх дзяцей [157. № 15-16]. Між тым было зразумела, што выхаваныя на польскай мове беларусы-кatalікі не дапусціць, каб іх дзеці вывучалі катэхізіс па-руsku. Спраба русіфікацыі ў гэтай галіне толькі ўмацоўвала імкненне да самапаланізацыі. Рыгор Клановіч на старонках газеты «Беларус» пісаў: «Здаецца, што ў беларускім пытанні рускія і польскія нацыяналісты ўзяліся за руکі, каб сумесна паланізаваць беларусаў-кatalікоў» [165].

Узаемасувязь паміж палітыкай велікарускіх нацыяналістаў і працэсам паланізацыі беларусаў была галоўнай ідэяй артыкула Антона Луцкевіча «Вынікі і перспектывы «нацыянальнай» палітыкі ў Беларусі», напісанага для органа КДП газеты «Речь». Аўтар звярнуў увагу на жахлівую для беларусаў наступствы атаясамлення расійскім урадам «нацыянальных прыметаў» з рэлігійнымі: «Беларускі селянін, які не разумее адрознення каталіцызма ад праваслаўя, моцна верыць, што першы – гэта вера польская, а другі – вера руская. І нядзіўна. У царкве ён чуе выключна рускую мову, у касцёле – выключна польскую, а сваёй роднай беларускай не чуе ні тут, ні там. Пры блаславенні ўрада ў яго псхічны цалкам зліваюцца паняцці рэлігійнага і нацыянальнага. «Паляк» і «каталик» – такія ж самыя сінонімы як «рускі» і «праваслаўны». Каб умацаваць сваю сувязь з рэлігіяй, на якую беларусы ўжо бачылі замах (ліквідацыя Уніі), яны імкнуцца падкрэсліць сваю быццам бы прыналежнасць да палякаў або рускіх. Такім чынам, нараджаюцца зняважлівые адносіны да ўсяго роднага беларускага, знявага да братоў сваіх, што прытымліваюцца беларускай мовы, пагарда да ўсяго «мужыцкага», «простага», а разам з тым адсутніць чалавечай і грамадзянскай годнасці» [164. № 138]. Характарызуючы палітыку ўрада П. Сталышпіна, А. Луцкевіч паказаў, што спробы гвалтам увесці рускую мову ў каталіцкае набажэнства толькі ўмацоўваюць прыхільнасць да польскай мовы сярод мясцовага насельніцтва, а значыць, спрыяюць яго паланізацыі [164. № 147].

Дарэчы, аналагічна развівалася ситуацыя з мовай навучання ў пачатковай школе. «Наша Ніва» адзначыла выступленне ў Думе дэпутата С. Мацэевіча, які выступаў за польскую мову навучання дзяцей беларусаў-каталикі ў пачатковай школе, і святара Юрашкевіча (Менская губ.), які ратаваў за рускую мову. Дума падтрымала апошнюю пропанову. З гэтай нагоды «Наша Ніва» адзначыла, што беларусы не маюць права апускаць рукі ў працы па нацыянальным Адраджэнні. Яны «павінны тым мацней і ямчэй брацца за яе <...> бо раней ці пазней настане такі час, калі не Пурышкевічы, Замыслоўскія, Юрашкевічы і Маціевічы будуць пастанаўляць аб долі жывых

народаў, а тыя лепшыя прадстаўнікі народу, каторые ўмеюць шанаваць чужыя наці і ў кожным бачыць чэлавека» [155. № 47].

«Наша Ніва» адваргала абвінавачванні ў кантактах беларускіх дзеячоў з групоўкай німецкіх шавіністаў. На яе старонках сцвярджалася, што беларускія палітыкі не маюць дачынення да планаў украінскага святара Ганіцкага выкарыстаць беларускі рух супраць палякаў, якія ён выказаў у лістах да кіраўніка нацыяналістаў Тыдэмана [158а. № 3, 6].

Беларускі друк высока ацэньваў тое паразуменне, якое існавала паміж «нашаніўскім» беларускім колам і польскімі дэмакратамі-краёўцамі. Спрэчкі, якія ўзнікалі паміж імі, вырашаліся досыць хутка. У верасні 1910 г. «Наша Ніва» даволі рэзка адрэагавала на артыкул рэдактара былой «Газеты віленскай» Зянона Пяткевіча «Адвечная песня», надрукаваны ў газэце «Праўда» (*«Prawda»*). Польская аўтара абвінавацілі ў tym, што ён распраўляеца «ня толькі з «Адвечной Песьні», але і з усёй мінуўшчынай беларусоў, с цэлым цяперашнім беларускім рухам, ды на будучыню нашага народа кака «*memento mori*» [155. № 38]. З.Пяткевіч даслаў у рэдакцыю ліст, які быў надрукаваны ў № 46 ад 11 лістапада 1910 г. Ён не прыняў крытыкі, заявіўшы, што аўтар артыкула ў «Нашай Ніве» (псеўданім «А.Бульба») не зразумеў яго пазіцыі. З.Пяткевіч пісаў, што заўсёды верыў у будучыню беларускага народа і ў будучыню ягонай літаратуры, якая праходзіць перыяд станаўлення. «А.Бульба» зняў свае абвінавачванні, але застаўся з думкай, што З.Пяткевіч не ведае «цяперышчыны беларусоў» [155. № 46].

Аднак у перадваенныя гады адносіны пагоршыліся. Праўда, датычыла гэта толькі г.зв. «пшэгліяндоўцаў», на чале якіх стаяў Л.Абрамовіч. У траўні 1912 г. А.Луцкевіч прысвяціў кароткую заметку артыкулу «Непаразуменне», які быў надрукаваны на старонках «Пшэглёнда». У артыкуле сцвярджалася недэмакратычнасць спробаў абуджэння беларускай або літоўскай свядомасці ў мясцовасцях з польскім або здаўна апалаічаным насельніцтвам, бо яны толькі затрымліваюць культурнае развіццё. Беларускі палітык заявіў, што «дэмократызм – гэта жаданыне збудзіць народ да жыцця, дабіцца, каб ён свой голас даў, каб выказаў свае думкі, сваю душу. Найлягчэйшая дарога да гэтага – развіваць народную культуру, карыстаючыся прыроднай мовай народау, каторай ён змалку гаворыць дома, у хаці, каторая вытварылася разам з усёй яго асобеннай псыхікай <...> Вось чаму адраджэнне народаў заўсягды ішло і ѹзе поруч з дэмократызмам <...> I калі ад нас будуть вымагаць, каб мы прысталі на апалаічываныне несьведомых беларусоў-каталикоў толькі затым, што яны бытцым-то «цигнунца» да польшчыны, мыatkажэм адно: не дамо! Не дамо, бо работа дзеля пашырэння національнай съведомасці ў нашым народзі на ўсёй старане ня толькі не задзержывае поступу культуры, а, наадварот, адна толькі і развівае яе. А калі што можэ спыніць яе развіццё, дык гэта прышчэпка чужой культуры, хаця бы ту ю прышчэпку рабілі ў імя «дэмократызму» [157. № 19-20].

Адказам «Пшэглёнда віленскага» была крытыка «Нашай Нівы», якая нічым не адрознівалася ад публікацыяў «Кур'ера літэўскага». Урэшце рэшт Антон Луцкевіч у артыкуле «Кліч да згоды» выказаў абурэнне пазіцыяй

усёй польскай грамадскасці. «Нашы» палякі, – пісаў ён, – робяць усё, каб толькі займаць тутака першое месца, каб, як у часах Польшчы, захаваць свае «пляшуўкі» гаспадароў kraю <...> «Нашы» палякі думаюць аб сабе і толькі аб сабе. Яны гатовы сябраваць толькі з сільнымі, але беларускі народ хоць і мае 9 мільёнаў душ, яшчэ толькі што ступіў на дарогу нацыональнага адраджэння, і ў іх вачах сіл не мае. I «нашы» палякі з ім ня лічацца, ня хочуць лічыцца. «Нашы» палякі-інтэлігенты кажуць, што яны маюць поўна работы «для сваіх» – для «польскага сялянства і пролетарыяту» на нашай зямлі. Але ж польскага «дэмаса» – на смех малая жменя. А поруч з гэтай жменяй мільёны цёмных і галодных беларускіх сялян, каторыя йшчэ блізка зусім не маюць сваёй інтэлігэнцыі, для каторых німа каму працаўцаць... Працаўцаць для тых мільёнаў – гэта для «нашых» палякаў грэх, здрада, хоць колькі ж між імі сыноў таго ж беларускага народу! <...> Яны не разумеюць, што прайшоў час панавання над намі і трэба ціпер адслужыць нашай старонцы, трэба ня толькі называцца, але і быць грамадзянамі, трэба карміць галоднага і асвяшчаць цёмнага селяніна ня толькі за tym, што ён «свой», што ён пераробіцца на паляка, але затым, што гэта съвятая павіннасць. А раз гэта павіннасць, а не ласка, дык і вучыць беларусоў трэба ня так, як хоча вучыцель, а так як гаворыць народ, які захаваўшы сваю мову праз соткі гадоў, прайвіў ясна сваё жаданыне заславацца беларусам» [159. № 10].

Звяртае на сябе ўвагу рэзкасць гэтага артыкула і тое, што ён амаль упершыню крытыкаваў пазіцыю ўсёй польскай грамадскасці Беларусі і Літвы. Магчыма, гэтая рэзкасць была выкліканы спадзяванняй беларускіх дзеячоў, звязаных з імкненнем прыцягнуць дэмакратычную частку польскай грамадскасці да беларускай нацыятворчай працы. Асобныя прыклады (В.Чыж, Я.Манькоўскі, А.Заштайд) сведчаць пра тое, што падобныя надзеі мелі свой падмурак. Аднак масавага характару грамадская праца палякаў па падтрымцы беларускага і літоўскага Адраджэння не набыла. Галоўным аб'ектам сваёй дзеянасці польскія дэмакраты лічылі польскія сацыяльныя нізы, існаванне якіх беларускія палітыкі практична адваргалі («малая жменя»). Пры такім стаўленні гэтая дзеянасць у вачах беларускіх (і літоўскіх) адраджэнцаў непазбежна набывала характар паланізацыі мясцовага насельніцтва. Узнікла парадаксальная сітуацыя: каб задаволіць беларускіх і літоўскіх палітыкаў польскія дэмакраты павінны былі адрачыся ад уласнай польскасці. Зразумела, што такое патрабаванне было непрымальним не толькі для Л.Абрамовіча і групоўкі прыхільнікаў «Пшэглёнда віленскага», але і для М.Ромэра і ягоных сябров.

А.Луцкевіч, мажліва, адчуў, што ў сваіх папроках зайшоў занадта далёка. Ужо праз нумар у чарговым артыкуле ён вярнуўся да ранейшай пазіцыі і падкрэсліў, што, апрач «прыгонных паноў і сыноў іхніх», сярод «тутэйшых палякаў» існуе іншая «партыя»: «Дзякую Богу <...> поруч з «прыгоншчыкамі» ў нашай старонцы ёсць людзі, каторыя баронячы сваю польскую культуру, не забываюць, што яны тутэйшыя грамадзяне, што і на іх ляжыць павіннасць памагаць галодным, асвяшчаць цёмных людзей – нягледзячы якой яны націі і веры». А.Луцкевіч выказваў надзею, што менавіта «дэмок-

ратызм створыць той залаты мост, каторы з'еднае ўрэшті народы нашага краю ў адну вялікую згоднную сям'ю, і каторы польскія націяналісты цяпер не даюць збудаваць» [159, № 12-13].

Цікавай крыніцай для разумення ўспрыяція беларусамі дзеянасці польскай грамадскасці краю з'яўляецца «Кароткая гісторыя Беларусі» В.Ластоўскага. На працягу 1910 г. яна друкавалася на старонках «Нашай Нівы», і ў гэтым жа годзе выйшла асобным выданнем у друкарні Марціна Кухты. В.Ластоўскі не быў прафесійным гісторыкам, і яго кніга насыла кампілятыўны характар. Публікацыі ў «Нашай Ніве» суправаджаліся заўвагай «па Кіркору». У кнізе гэтая заўвага адсутнічала, але ў прадмове В.Ластоўскі адзначыў, што дазволіў сабе толькі «некаторые здарэннія асудзіць па свойму, з становішча карысцей і шкод беларускага народу» [230, с. 5]. Аўтар выкарыстаў найбольш вядомыя даследаванні А.Кіркора, М.Доўнап-Запольскага, Я.Карскага, О.Турчыновіча ды інш.

«Кароткая гісторыя Беларусі» – гэта, у першую чаргу, гісторыя беларускай дзяржаўнасці. Палякі ў ёй зімалі прыметнае месца. Гісторыю ВКЛ В.Ластоўкі тлумачыў пры дапамозе канцэпцыі «двух зол» беларускай гісторыі, якая знайшла сваё першапачатковое афармленне ў публікацыях М.Доўнап-Запольскага (1888 г., газета «Мінскі лісток»). Ён даводзіў, што Польшча і Москва, заўсёды варожыя паміж сабой, у адносінах да Беларуска-Літоўскай дзяржавы сышліся на агульнай платформе яе зniшчэння. Агрэсія Mosквы, на яго погляд, спрыяла экспансіянісцкім мэтам польскіх палітыкаў: «Іоан III бытцам заганяў Літву і Беларусь у руکі палякоў» [230, с. 39]. Менавіта з гэтай агрэсіяй В.Ластоўскі звязваў заключэнне Люблінскай уніі (1569), якую ўслед за А.Кіркорам ацаніў як палітычную смерць Беларуска-Літоўскай дзяржавы [230, с. 30].

Гэтай «палітычнай смерці», на думку палітыка і гісторыка, моцна паспрыяла «апалячванне» вышэйшых колаў беларускага этнасу ў XVI – XVIII ст. Зрэшты ў гэтым працэсе В.Ластоўскі бачыў хутчэй самапаланізацыю, чым вынік польскай палітыкі нацыянальнага ціску. Ён з асуджэннем пісаў пра шляхту, якая «пакідае ўсё роднае, беларускае, забывае аб справе національнай, месцо якой зімае справа шляхоцтва» [230, с. 64]. Як абвінавачванне шляхты гучалі радкі «Прамовы Івана Мялешкі», апанімовага твору XVII ст.: «Многа тутака такіх ёсць, што хоць нашая костка, аднак сабачым мясам абрасла і ваняе <...>» [230, с. 66].

Гэтыя слова прымушаюць згадаць пра таго «ўнутранага ворага» беларушчыны, які прысутнічаў ў публіцыстыцы В.К.Каліноўскага і Ф.Багушэвіча. Менавіта яны аднымі з першых звярнулі ўвагу на «ворага», які атаясамліваўся з непавагай беларусаў да саміх сябе, да сваёй роднай мовы, адсутнасцю нацыянальнага гонару і годнасці. В.Ластоўскі не лічыў палітычны фактар галоўнай прычынай паланізацыі. І тым больш не распаўсюджваў пэўнае асуджэнне польскай эліты, якое асабліва адчувалася ў раздзеле, прысвячаным апошнім дзесяцігоддзям Рэчы Паспалітай, на ўсю польскую націю.

Тым не менш вядома, што польская грамадскасць даволі балюча ад-рэагавала на публікацыю «Кароткай гісторыі». Многія польскія аўтары ўбачылі ў гэтым знак будучых польска-беларускіх канфліктаў, якія вый-дуть на ўзровень польска-літоўскага змагання.

Аднак уважлівы анализ «польскай прысутнасці» на старонках працы В.Ластоўскага сведчыць хутчэй пра тое, што гісторычна ацэнка ролі паля-каў у беларускай мінуўшчыне прынцыпова не разыходзілася з пазыцыяй «Нашай Нівы». Апошняя імкнулася выхаваць сярод беларусаў веру ва ўлас-ныя сілы. У шматлікіх публікацыях яна трактавала беларускую нацыю як суб'ект (а не аб'ект) палітыкі і гісторыі. Падобна характарызаваў беларусаў на старонках «Дзеніка пецербургскага» А.Луцкевіч у лютым 1910 г. У артыкуле «Справы крэсовыя ў беларускім пытанні» ён пазнаёміў польскіх чытачоў са становішчам беларускага руху. У гісторычнай частцы артыкула аўтар ад-значыў зінкненне беларускай інтэлігенцыі напрыканцы XVIII ст. у выніку дзяржаўных і культурных уплыву Польшчы. Пасля канстатациі факта, што двесці гадоў славутыя беларусы працавалі для польскай і расійской культуры, А.Луцкевіч выказаў упэўненасць, што яны захавалі вялікі патэнцыял для развіцця нацыянальнай індывідуальнасці, што павінна ўзбагаціць скарбніцу агульнаславянскай і агульначалавечай культуры [173. № 80].

Нямецкая акупацыя Вільні, а разам з ёю значнай часткі беларускіх і літоўскіх земляў істотна паўплывала на перамены ў галіне міжнацыянальных адносін. Архівы захавалі чарнавік аналітычнай запісі Аntonіa Луцкевіча, адрасаванай германскім акупацыйным уладам. Значная частка дакумента прысвеченая антыбеларускай дзеянасці мясцовай польскай грамадскасці. А.Луцкевіч сцвярджаў, што палякі заўсёды бачылі ў беларускім руху реаль-ную пагрозу польскай экспансіі і таму вялі барацьбу супраць яго. Наибольш небяспечнай для беларусаў ён лічыў дзеянасць «польскай большасці каталіц-кага кліра», якая актыўна супрацьдзейнічала ўвядзенню беларускай мовы ў каталіцкае набажэнства. Мэтай культурна-асветніцкай дзеянасці палякаў пас-ля верасня 1915 г. аўтар Запісі лічыў імкненне «надаць гораду (Вільні – А.С.) чиста польскі характар і канчатковая прагненіца беларусаў, якіх не здолелі дэнацыяналізаваць 143 гады знаходжання пад уладай Расіі» [88, а. 12].

Пасля заявы графа Пфайля, які называў Вільню «польскім горадам», паводле словаў А.Луцкевіча, сярод палякаў распачалася сапраўдная «на-цыяналістычная вакханалія». Мясцовая гарадское самакіраванне, «якое складаецца выключна з палякаў, пачало праводзіць поўны байкот белару-саў у горадзе, адмовілася друкаваць свае аўвесткі па-беларуску». Масавае адкрыццё польскіх школаў у Вільні і па вёсках беларускі палітык трактаваў як працяг палітыкі паланізацыі. Таксама асуджалася польская агітацыя запіс-вацца падчас будучага перапису (1916) «палякамі» [88, а. 16].

На дакументце стаіць дата – 10 студзеня 1916 г. Відавочна, што Запісі была перададзена германскім уладам яшчэ да авбяшчэння Звароту Рады Канфедэрэцыі ВКЛ (люты 1916 г.). Атрымліваецца, што беларусы не былі цалкам шчырымі, калі ўваходзілі ў гэту краёвую арганізацыю. Але віда-

вочна, што шчырасці не хапала таксама і палякам. Менавіта такая выснова напрошваецца пасля знаёмства з артыкулам Антона Луцкевіча «Добрая навука», надрукаваным на старонках «Гомана». А.Луцкевіч прыгадаў гісторыю Віленска-Ковенскага грамадзянскага камітэта, які распаўся якраз напрыканцы зімы 1916 г. Галоўнай прычынай ён лічыў тое, што палякі, якія складалі палову ўсіх сяброў Камітэта, не пажадалі працаваць на карысць усяго краю, думаючы толькі пра ўласна польскія нацыянальныя інтарэсы. Яны парапізавалі дзеянасць Камітэта, і практычна ўсе яго камісіі спынілі сваё існаванне [178. Nr 18].

Трэба прызнаць, што публікацыі «Гомана» адрозніваліся выразнай антыпольскасцю. Аўтарам большасці з іх быў А.Луцкевіч, які падпісваўся псеўданімам «І.Мялешка». У лютым 1916 г. у артыкуле «Перамена фронту» ён адкрыта абвінаваціў мясцовую польскую грамадскасць у антыбеларускай палітыцы. Ранейшую прыхільнасць да беларускага Адраджэння, якая была характэрная для польскіх дэмакратаў, аўтар тлумачыў толькі іх упэўненасцю, што беларусы пасля вызвалення ад расійскага панавання «зліоўца з палякамі, аддаючы ўсе творчыя сілы свае польскай справе». Крах быльых надзеяў выклікаў рост варожасці да беларускага руху [177. Nr 4]. У артыкуле «Фальшивыя сябры» А.Луцкевіч паўтарыў свае абвінавачванні, адзначыўшы, што польскае католіцкае духавенства, карыстаючыся з той павагі, якую мае да яго сану беларускае сялянства, угаворвае апошніе адчыняць польскія школы. «Цёмныя беларускія сяляне, – з абурэннем пісаў «І.Мялешка», – сапраўды думаюць, што ім патрэбна школа ў чужой мове, і, слухаючы сваіх духоўных кіраўнікоў, самі просьяць нашых ворагаў, каб іх узялі за сваіх нявольнікаў-халопаў» [177. Nr 68]. Хіба ўпершыню ў беларускім друку палякаў назвалі «ворагамі».

Беларускі друк вінаваціў мясцовых палякаў у імкненні да паланізацыі беларусаў-каталікоў [177. Nr 7]. Адзначалася, што адміністратор Віленскай дыяцэзіі ксёндз Казімір Міхалькевіч не дае адказу на просьбу ў камплектаваць беларускія школы беларускамоўнымі ксяндзамі – настаўнікамі катэхізу [177. Nr 23].

Пэўным падсумаваннем гісторыі развіцця польска-беларускіх адносін у міжрэвалюцыйнае дзесяцігоддзе стаўся артыкул А.Луцкевіча «Разбітая традыцыя». Аўтар адзначыў, што выступленне на палітычную арэну літоўцаў і беларусаў засведчыла выразную эвалюцыю ідэі змагання «За вольнасць нашу і вашу». Літоўцы і беларусы, пісаў А.Луцкевіч, у сваім Адраджэнні абапіраліся «на канкрэтных проблемах і інтарэсах Краю і народа». У сваёй гістарычнай памяці яны звычайна звярталіся да часоў незалежнага ВКЛ і «зусім абліпалі час супольнага жыцця з Польшчай, аб каторым не захавалі ў памяці нічога съветлага, нічога такога, што цягнула бы іх да з'еднання з Польшчай нанова». Прааналізавашы заклікі і звароты літоўскіх і беларускіх арганізацыяў і партыяў пачатку XX ст., беларускі палітык падкрэсліў, што «вольныя ад традыцыі, гэтыя сялянскія народы (літоўцы і беларусы – А.С.) хочуць будаваць сваю будучыну так, як таго вымагаюць народныя патрэбы сягоныяшняго дня, а патрэбы гэтыя не паказва-

юць, каб трэба было наш Край звязываць нанова з Польшчай».

А.Луцкевіч сцвярджаў, што за апошні 1916 г. «грамадзкая думка ў беларусоў і літвіноў вытварыла палітычную ідэю, якая ўжо зусім ясна гаворыць аб незалежным быце колішняго Вялікага Князства Літоўскага. Новая краёвая палітычная формула аткідае пры гэтым усе тыя агранічэнні, якіе нам хочуць навязаць чужбы нам людзі, панаехаўшыя з суседній Польшчы: ані беларусы, ані літвіны, ані іншыя сыны нашай зямлі ня могуць пагадзіцца з думкай, каб еднасць Беларуска-Літоўскага краю з Польшчай была паставлена за варунак вызвалення яго» [178. № 12]. Безумоўна, рэзкасць артыкула, выразы кшталту «ворагі», «чужбы нам людзі, панаехаўшыя з суседній Польшчы» не маглі спрыяць польска-беларускаму паразуменню. Мажліва, беларускія дзеячы не здолелі адэкватна ацаніць рэальную ваенна-палітычную сітуацыю і прамерна верылі як у нямецкую падтрымку беларускіх намаганняў, так і ў магчымасць палітычнага саюзу з літоўскім рухам.

Напачатку XX ст. стала відавочным, што лёс Беларуска-Літоўскага краю ў вялікай ступені будзе залежаць ад харектара міжнацыянальных адносін. Ва ўмовах нацыянальна-культурнага Адраджэння асноўных (па колькасці) народаў гістарычнай Літвы ніводны з іх не быў у стане толькі ўласнымі сіламі вызначыць яе будучыню. Тым больш, што да восені 1915 г. на ўсёй тэрыторыі краю расійскімі ўладамі падаўлялася ўсялякае імкненне нават да самакіравання.

Важнасць фактару міжнацыянальнага пагаднення першымі зразумелі краёўцы. І гэта невыпадкова, бо якраз іх найбольш хвалявала будучыня гістарычнай Літвы як самастойнага і непадзельнага рэгіёну. Менавіта таму ў іх публікацыях і публічных выступленнях польска-літоўскія і польска-беларускія адносіны амаль упершыню сталі аб'ектам грунтуюнага аналізу.

Як вядома, адзінай агульнапрынятай краёвай канцэпцыі не існавала. Краёвасць распадалася на розныя кірункі і нават групоўкі, якія па-рознаму ставіліся да праблемы міжнацыянальных адносін. Міхал Ромэр і прыхільнікі ягонага разумення краёвасці імкнуліся да паразумення і ўсебаковага супрацоўніцтва з беларусамі і літоўцамі. Гэтае імкненне знайшло сваё практычнае ажыццяўленне ў дзейнасці міжнацыянальных гаспадарчых і культурных таварыстваў у Вільне, у сумесных выдавецкіх праектах (у прыватнасці, «Кур'ер краёў», у існаванні масонскіх ложаў «Лучнасць», «Літва», «Беларусь», «Вялікі Усход Літвы») («Вялікі Усход Літвы і Беларусі») і г.д.

Краёўцы групоўкі М.Ромэра вельмі высока ацэньвалі дасягненні і магчымасці літоўскага руху і спадзяваліся на перамогу ў ім дэмакратычнай плыні. Пры гэтым М.Ромэр крытыкаваў літоўскую канцэпцыю аўтаноміі этнографічнай Літвы, якая парушала непадзельнасць краю. Але ў пэўны момант (1914 – 1915) ён быў вымушчаны прызнаць, што яна з'яўляецца больш рэальнай, чым ягоная ідэя новай Рэчы Паспалітай як федэрациі роўных партнёраў. Ідэолаг краёвасці дэмакратычна-ліберальнага кірунку верыў у перспектывы развіцця беларускага руху. З многімі дзеячамі гэтага руху яго звязвалі даволі блізкія адносіны.

Іншая групоўка гэтих краёўцаў, ідэйным правадыром якой быў Л.Абрамовіч, больш прагматычна ставілася да краёвай ідэалогіі. Пасля раскола (1913)

яны пачалі трактаваць краёвасць як тактычны сродак дзеля забеспячэння інтарэсаў літоўскіх палякаў. Пры гэтым апошнія ўсё часцей успрымаліся як частка польской нацыі. У выніку ўжо напярэдадні вайны ў публікацыях «Пшэгёнда віленскага» па беларускаму пытанню адбыўся пераход ад крытыкі Л.Саланевіча і ягоных аднадумцаў да крытыкі «Нашай Нівы». Пры гэтым аргументацыя (тэзіс пра «ўрадавую антыпольскую інтрыгу») засталася амаль нязменнай.

Большасць краёуцаў кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі ў міжрэвалюцыйны перыяд (1907-1917) паступова пераходзіла на пазіцыі нацыянальных дэмакрататаў і ўспрымала развіццё беларускага і літоўскага рухаў толькі як пагрозу польскім інтарэсам у краі. Прыметнай фігурай гэтай большасці быў І.Корвін-Мілеўскі, польскасць якога спалучалася з кансерватыўным падыходам да вырашэння сацыяльных праблемаў гісторычнай Літвы. Сярод апазіцыянероў трэба называць імя Р.Скірмунта, які паступова становіўся дзеячом беларускага нацыянальнага руху, і Канстанцыя Скірмунта. Вядомая публіцыстка не жадала мірыца з далейшым абастрэннем польска-літоўскага канфлікта.

Нацыянальныя дэмакраты вялі змаганне супраць беларускага і літоўскага нацыянальна-культурнага Адраджэння, якое набыло асабліва востры характар з восені 1915 г. Большасць польскіх сацыялістаў досьць крытычна ацэньвала перспектывы беларускага руху і хваравіта рэагавала на культурна-асветніцкія патрабаванні літоўцаў.

Гаворачы пра пазіцыю беларускіх адраджэнцаў, трэба адзначыць, што працяглы час яна адрознівалася даволі высокай ступенню нацыянальнай талерантнасці і імкненнем да паразумення з дэмакратычнымі элементамі польскагу руху і агульнарасійскіх палітычных арганізацыяў. Хоць на выпады велікарусікіх або велікапольскіх нацыяналістаў беларускія дзеячы адказвалі адэкватна.

Значнае абастрэнне нацыянальных адносінаў адбылося напрыканцы 1915 г. і было звязанае з тымі пераменамі ў культурна-асветніцкай галіне, якія адбыліся на акупаванай нямецкімі войскамі частцы гісторычнай Літвы. Даволі высокая (асабліва напачатку акупацыі) ступень свабоды культурнай дзейнасці прывяла да сутыкнення нацыяльных інтарэсаў розных народаў краю. Адсутнасць у Вільні М.Ромэра, які з траўня 1915 г. знаходзіўся ў легіёнах Ю.Пілсудскага, значна аслабіла пазіцыі прыхільнікаў нацыянальнага паразумення. Фактычна ўсе плыні польскага руху выступілі супраць беларускага і літоўскага нацыянальна-культурнага Адраджэння. З іншага

боку, беларускія дзеячы таксама пачалі высоўваць патрабаванні, якія былі непрымальнымі для літоўскіх і беларускіх палякаў. Відавочнай, напрыклад, была антыпольская пазіцыя беларускага «Гомана».

Аналізуючы прычыны абастрэння адносінаў, што непасрэдна вяло да будучага падзелу гісторычнай Літвы на асобныя «нацыянальныя кватэры», трэба адзначыць, што не толькі літоўскія палякі нясуць за гэта адказнасць. Па меншай меры ў перыяд першай сусветнай вайны беларускія і літоўскія палятыкі сваімі дзеяннямі часцяком спараджали недавер сярод польскай грамадскасці адносна магчымасцяў рэальнага супрацоўніцтва.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Аналіз польскай, беларускай і літоўскай гісторыяграфіі па проблеме польскай грамадскасці на беларускіх і літоўскіх землях напрыканцы XIX – пачатку XX ст. дазваляе сцвярджаць, што галоўным фактам яе фармавання з'яўлялася ранейшая паланізацыя (або самапаланізацыя) карэнага насельніцтва. У беларускай гісторыяграфіі ўсё яшчэ пераважае ідэалагізаваны падыход да феномена паланізацыі. Зачастую даследчыкі спрабуюць зразумець яго з дапамогай панянцяў і катэгорыяў Еўропы перыяду нацыянальных рухаў і нацыянальных дзяржаваў. Менавіта таму паланізацыя часта трактуецца як праява палятыкі нацыянальнай або дзяржаўнай асіміляцыі. На самой справе механізм паланізацыі быў больш складаным. Даўёдка не апошнюю ролю ў яго ажыццяўленні адыгрывала імкненне далучыцца да каштоўнасцяў польскай культуры, якая ў пэўны момант з'яўлялася злучнікам з «захадненеўрапейскай» цывілізацыяй. Пры гэтым паланізаваныя колы насельніцтва беларускіх і літоўскіх земляў не гублялі сувязі з Айчынай і не ператварыліся ў «польскіх каланізатораў». Яны заставаліся «мясцовым элементам», над'емнай часткай этнакультурнага і грамадска-палятычнага краявіду гісторычнай Літвы.

Спрошчаны погляд на паланізацыю перашкаджаў гісторыкам зразумець адметнасць і своеасаблівасць «літоўскіх палякаў», якая ўяўлівай ступені грунтавалася на феномене падвоенай свядомасці: *gente Lithuanus (vel Ruthenus) natione Polonus*. Апошняе (*natione Polonus*) звычайна датычыла толькі культурнай прыналежнасці і сацыяльнага становішча.

З улікам адметнасці «літоўскіх палякаў» г.зв. «вырашэнне польскага пытання» на беларускіх і літоўскіх землях перастае ўспрымацца як выключна расійска-польская спречка. Напрыканцы XVIII – у XIX ст. «польскае пытанне» ў беларускай гісторыі ўяўляла змаганне палятычнай і культурнай эліты гісторычнай Літвы за захаванне традыцыяў уласнага палятычнага, сацыяльна-эканамічнага, культурнага і рэлігійнага ладу жыцця. На працягу большай часткі гэтага перыяду дэклараванаю мэтую змагання было адраджэнне Рэчы Паспалітай як федэратыўнай дзяржавы. Пазней галоўным стала захаванне ўплываў на грамадска-палятычныя, сацыяльна-эканамічныя і культурныя працэсы на беларускіх і літоўскіх землях. Пры гэтым палітонім «паляк» праходзіў эвалюцыю ў нацыянальным кірунку, каб на момант фармавання сучаснай польскай нацыі засведчыць з'яўленне ў Беларусі і

Літве сацыяльнага тыпа «палаяка-нацыяналіста». Аднак гэты тып не здолеў канчатковая выцесніць феномен «літоўскіх» і «беларускіх» палаякай.

«Польскае пытанне» выходзіла далёка за межы лёсу мясцовай польской дыяспары. Яно непасрэдна закранала працэсы беларускага культурнага накалплення, якое з канца XVIII па апошнюю трэць XIX ст. адбывалася ў межах «ліцвінскай» і «заходнерускай» традыцый. «Ліцвінства» хоць і з'яўлялася складовай тагачаснага «польскага» (дакладней, речпасталітаўскага) патрыятызма, але грунтавалася на выразным ўсведамленні адметнасці палітычных і культурных інтарэсаў гістарычнай Літвы. Адначасова яно ўяўляла пэўную альтэрнатыву развіццю беларускай нацыі ў межах «усходнен-еўрапейскай» цывілізацыі. Імкненне расійскіх уладаў спачатку абмежаваць (пасля 1831 г.), а потым і зліквідаваць (пасля 1864 г.) прысутнасць мясцовага «польскага элемента» ў грамадска-палітычным, культурным і гаспадарчым жыцці краю адначасова было змаганнем супраць беларускага культурнага накалплення ў межах ліцвінскай традыцыі. Усё гэта спрыяла дамінаванню «усходняга» цывілізацыйнага вектару ў працэсе фармавання беларускай нацыі. Трэба дадаць, што ў межах «заходнерускай» традыцыі беларусы ўспрымаліся як галіна «велікарускага племені», а не асобны этнас. У адрозненіе ад «ліцвінства» своеасаблівасць і адметнасць беларускіх земляў не падкрэслівалася, а лічылася парушэннем «велікарускай нормы».

Расійская ўлады так і не здолелі канчатковая вырашыць «польскае пытанне». Імперыя не мела неабходнага цывілізацыйнага патэнцыялу, каб завяршыць русіфікацыю Беларуска-Літоўскага краю. Толькі гэтым тлумачацца хістанні паміж традыцыйнымі сродкамі паліцыйна-бюрократычнага панавання і эпізодамі вымушанага лібералізма. Рознагалоссі сярод прадстаўнікоў расійскай правячай эліты фактычна датычылі толькі тактыкі правядзення асіміляцыйнай палітыкі. Яе канчатковая мэта і для «кансерватараў», і для «лібералаў» была адзінай – ператварэнне гістарычнай Літвы ў тыповую расійскую правінцыю. На беларускіх землях падаўляліся і забараняліся ўсе праявы польскасці з адначаснай забаронай праяваў беларускай і літоўскай этнакультурнай індывідуальнасці. Расійская ўлады ажыщяўлялі палітыку дзяржайнага нацыяналізма, якая абліччоўвала магчымасці нацыянальна-культурнага развіцця няружскіх народаў і забяспечвала палітычную і культурную перавагу рускай нацыі.

Дыяпазон настрояў рэпрэсаванай польской грамадскасці быў даволі шырокім: ад гатоўнасці прыстасавацца да новых новых умоваў жыцця і рабіць кар'еру нават шляхам страты ўласных культурных традыцый і перамены веравызнання да жадання працягваць узброеную барацьбу і надалей. Аднак большасць беларускіх і літоўскіх палаякай не жадала губляць сваю этнакультурную і веравызнальнную індывідуальнасць. Яны выразна супрацьстаялі «выхключнаму заканадаўству» і імкнуліся адстойваць інтарэсы гістарычнай Літвы, якія не заўсёды супадалі з польскімі нацыянальнымі інтарэсамі.

Адраджэнне польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях (канец 70-х г. XIX ст.) было звязана пераважна з дзеянісцю сацыяльных вярхоў («палі-

тычнай нацыі») мясцовых палякаў. Да пачатку XX ст. «нізы» амаль не праўлялі грамадска-палітычнай актыўнасці. Выключэннем было толькі выразнае незадавальненне палітыкай прыціску каталіцкага касцёла. Сітуацыя пачала змяняцца ў перыяд рэвалюцыі 1905-1907 г. Менавіта ў гэты час на зіраліся першыя масавыя выступленні сацыяльных «нізоў» літоўскіх і беларускіх палякаў, якія датычылі праблемаў культурнага і рэлігійнага жыцця польскай грамадскасці.

Этнакультурныя працэсы, якія адбываліся ўжо ў другой палове XIX ст. і значна паскорыліся ў перыяд рэвалюцыі, паступова набывалі якасць нацыянальных працэсаў. Менавіта таму магчыма выкарыстоўванне тэрміна «нацыя» (у адпаведнасці з яго аперацыянальным вызначэннем) у дачыненні да карэнных народаў краю. Хоць зразумела, што «нацыянальнае» ўсё яшчэ адлюстроўвалася пераважна ў дзеянасці палітычнай і культурнай эліты гэтых народаў.

Сацыяльная і палітычная актыўізацыя шырокіх масаў насельніцтва Беларуска-Літоўскага краю напярэдадні і ў перыяд першай расійскай рэвалюцыі моцна паўплывала на ідэалагічнае і арганізацыйнае афармленне розных плыняў мясцовага польскага руху. У першую чаргу трэба адзначыць выпрацоўку краёвай ідэалогіі. У публіцыстыцы Рамана Скірунта, Баляслава Ялавецкага, Канстанцыі Скірунта, Міхала Ромэра, Вітальда Жукоўскага, Людвіка Абрамовіча былі сформуляваныя асноўныя палажэнні краёвасці. Яе ключавой ідэяй стаўся пастулат «грамадзяніна Краю». Якраз пачуццё патрытызму, любові і самаахвярнасці ў адносінах да роднай зямлі, да Беларуска-Літоўскага краю лічылася галоўным крытэрыем прыналежнасці да краёвай нацыі. Этнакультурныя, сацыяльныя і палітычныя разыходжанні адыходзілі на другі план. Падобнае «грамадзянскае» разуменне нацыі было больш харектэрным для «заходненеўрапейскай» цывілізацыі. Хоць адначасна яно ў пэўным сэнсе گрунтавалася на г.зв. «палітычнай нацыі» (*«narod polityczny»*), якая існавала яшчэ ў часы Рэчы Паспалітай абодвух народаў.

Краёўцы, якія падзяліліся на кансерватыўна-ліберальны і дэмакратычна-ліберальны кірункі, дамінавалі ў польскім руху. Іх перавага адлюстравалася ў поспехах выбарчай кампаніі ў I і II Дзяржаўныя думы, у Дзяржаўную раду. Таксама яе рэгулярна пацвярджаў польскі віленскі друк і ўдзел прадстаўнікоў мясцовай польскай грамадскасці ў амбэркаванні найважнейшых праблемаў сацыяльна-палітычнага і нацыянальна-культурнага жыцця гісторычнай Літвы (напрыклад, праблемы земстваў у «заходніх губернях»).

Польская нацыянальная ідэя ў гэты перыяд была прадстаўлена пераважна дзеянасцю сяброў ПДНП і ППС. Першыя аднак так і не здолелі ў перыяд рэвалюцыі 1905 – 1907 г. стварыць уласную партыйную арганізацыю. Іх прысутнасць у крае была прыметнай дзяякуючы галоўным чынам выданню штотыднёвіка «Дзеннік віленскі» (з жніўня 1906 г.). Дарэчы, варта адзначыць, што нацыяналізм мясцовых дзеячоў ПДНП меў пзўнью «краёвую афарбоўку». Апошняе праяўлялася, напрыклад, у спробах сумяшчэння інтарэсаў польскай нацыі «на крэсах» з патрабаваннямі беларускага і літоўскага народаў. Аднак палітыка кіраунікоў партыі выразна ўмацоўвала

курс на нацыянальную канфрантацыю.

ППС, у праграме якой рабілася спроба сумяшчэння нацыянальнай і сацыялістычнай ідэалогіі, на рубяжы XIX – XX ст. прэтэндавала на тое, каб стацы кіраўніком усяго сацыялістычнага руху ў гістарычнай Літве. Аднак узнікненне агульнарасійскіх, яўрэйскіх, літоўскіх і беларускіх сацыялістычных арганізацый, раскол унутры самой партыі на «інтэрнацыяналістай» і «нацыяналістай» і, самае галоўнае, вузасць этнасацыйнай базы яе дзейнасці прывялі да маргіналізацыі польскіх сацыялістаў на беларускіх і літоўскіх землях.

У перыяд першай расійскай рэвалюцыі польскі грамадска-палітычны рух ператварыўся ў важны фактар грамадска-палітычнага і культурнага жыцця краю. Літоўскія палякі атрымалі карысны вопыт палітычнай працы, істотнай часткай якога стала дзейнасць ва ўмовах нацыянально-культурнага абдужэння беларусаў, разгортвання літоўскага нацыянальнага руху і з'яўлення ўплывовых яўрэйскіх і агульнарасійскіх палітычных партыяў і арганізацый.

Гэты вопыт прыдаўся ў міжрэвалюцыйны перыяд, які характарызаваўся наступам велікарусікіх нацыяналістаў і правых партыяў. У такіх умовах літоўскія і беларускія палякі галоўныя намаганні прыкладалі дзеля абароны дасягненняў часоў рэвалюцыі. Аднак прыметных поспехаў на гэтым шляху яны не дасягнулі. Расійская бюрократыя, выкарыстоўваючы мажлівасці адміністрацыйнага апарату, паспяхова адраджала сістэму «выключнага» антыпольскага заканадаўства. У гэтых умовах не атрымалася стварыць уплывовую палітычную партыю. Краёвая партыя Літвы і Беларусі (ініцыятува Рамана Скірунта) аказалася няздольнай да палітычнай барацьбы. Тым не менш па-ранейшым дамінавала краёвая пльынь польскага руху. Прычым найбольш актыўна дзеянічалі краёўцы дэмакратычна-ліберальнага кірунку. Цэнтрамі краёвай пропаганды ў гэты час сталі віленскія масонскія ложы.

Новай з'явай можна лічыць далучэнне да краёвага руху дзеячоў беларускага (браты Іван і Антон Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі ды інш.) і літоўскага (Міколас Сляжэвічус, Міколас Біржышка ды інш.) рухаў, сяброў яўрэйскіх (браты Эліаш і Ежы Ромы, Майсей Брамсон ды інш.) і рускіх (Іван Прозараў) дэмакратычных арганізацый. Аднак спробы Міхала Ромэра ператварыць краёвасць у феномен надэтнічнай ідэалогіі і практику міжнацыянальнага партнёрства разбіваліся аб імкненне беларускіх, літоўскіх і польскіх краёўцаў сумясціць яе прынцыпы з працай на карысць уласнай нацыі.

У перыяд дзейнасці Дзяржаўнай думы III склікання (1907 – 1912) стала відавочнай адсутнасць моладзевай базы краёвага руху. Большаясць моладзевых арганізацый краю адстойвала пастулат незалежнасці Польшчы. Прычым гістарычная Літва ўспрымалася толькі як частка польскіх земляў. Гэта быў адзін з першых сігналаў будучай перамены ў судносінах паміж краёвай ідэалогіяй і польскай нацыянальнай ідэяй. Другім сігналам можна лічыць паразуменне паміж праваліберальнымі краёўцамі і нацыянальнымі дэмакратамі. Яно знайшло адлюстраванне ў

аб'яднанні газеты краёўцаў «Кур'ер віленскі» з органам ПДНП «Гонцам віленскім». Гэтае паразуменне знайшло далейшае пацвярджэнне ў дзеянасці Польскага ЦВК, які быў створаны ў Вільні напярэдадні выбараў у IV Думу (1912). Ягоным кандыдатам быў сябра ПДНП С. Мацэвіч. Характэрна, што галоўным сапернікам аказаўся прадстаўнік леваліберальных краёўцаў Б. Крыжаноўскі. Шляхі абодвух кірункаў краёвасці выразна разышліся. Усё гэта сведчыла пра крыйзіс краёвай плыні польскага руху.

Затое краёвасць знайшла падтрымку сярод дзеячоў беларускага і літоўскага рухаў. Можна нават сцвярджаць, што краёвая ідэя ў 1912 – 1915 г. стала складовай ідэалогіі беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння. Ва ўсякім выпадку яна выкарыстоўвалася дзеля пашырэння яго сацыяльнай і этнічнай базы, пошуку надзеіных саюзнікаў сярод дзеячоў іншых нацыянальных рухаў.

Сусветная вайна паспрыяла ператварэнню «польскага пытання» ў актуальную праблему агульнаеўрапейскай палітыкі. Актыўізаваўся польскі нацыянальны рух. ПДНП напачатку вайны рабіла стаўку на перамогу Расіі, якая, на думку кіраўнікоў нацыянальных дэмагратаў, павінна была прывесці да аб'яднання ўсіх трох частак этнічнай Польшчы. Аднак большасць літоўскіх палякаў зымала выразныя антырасійскія пазіцыі і імкнулася да аўтаноміі гістарычнай Літвы або да яе незалежнасці ў саюзе з Польшчай.

Краёўцы дэмагратычна-ліберальнага кірунку ў першы год вайны прыкладалі велізарныя намаганні дзеля стварэння адзінага фронту прыхільнікаў аўтаноміі гістарычнай Літвы. Адзін з ініцыятараў гэтага міжнацыянальнага паяднання М. Ромэр разумеў, што толькі адзінства народаў краю дасць магчымасць адстойваць ягоныя інтарэсы перад г.зв. «вялікімі дзяржавамі». Аднак дзеячы літоўскага руху мелі ўласнае ўяўленне пра аўтаномію Літвы. У адпаведнасці з рацэннямі, прынятымі яшчэ ў 1905 г., яны выступалі за аўтаномію этнографічнай Літвы са сталіцай у Вільні і з «прылеглымі тэрыторыямі», якімі з'яўляліся землі каталіцкай Беларусі. Адзінства не было дасягнутае. У выніку гістарычная Літва была сказаная на тэрытарыяльны падзел.

Увосень 1915 г. значная частка беларускіх і літоўскіх земляў апынулася пад уладай нямецкай акупацыйнай адміністрацыі. У гэты момант Вільня перастала быць адзіным цэнтрам польскага руху. На ўсход ад лініі фронту ролю такога цэнтра пачаў адыгрываць Менск. Апошняму паспрыяў масавы наўпłyў у горад бежанцаў з Карабеўства Польскага. Аднак расійскія ўлады падранейшаму абліжэнню праявили не толькі палітычнай, але нават культурнай дзеянасці польскіх арганізацый. Узнікла праблема нават з адкрыццём школаў для дзяцей бежанцаў з Польшчы. А вось на тэрыторыі, якая была акупаваная нямецкімі войскамі, падобнай праблемы не існавала.

Трэба адзначыць выключна важнае значэнне, якое набылі напачатку XX ст. міжнацыянальныя адносіны. Першымі гэта зразумелі краёўцы, якія, нягледзячы на існаванне сярод іх розных кірункаў, плыняў і груповак, у сваёй большасці імкнуліся да паразумення і паяднання карэнных народаў

краю. Такое паразуменне было неабходнай умовай самастойнасці і непадзельнасці гістарычнай Літвы. Асаблівую ролю ў дасягненні міжнацыянальнага адзінства адыгрываў М. Ромэр і прыхільнікі ягонай канцепцыі краёвасці. Нацыянальныя дэмакраты і польскія сацыялісты ў першую чаргу імкнуліся абараніць польскія нацыянальныя інтэрэсы ў краі. Праблема міжнацыянальных адносінаў цікаўіла іх толькі ў гэтай сувязі.

Напрыканцы 1915 – пачатку 1916 г. літоўскія палякі здолелі стварыць сістэму польскай адукцыі на беларускіх і літоўскіх землях. Зразумела, што польская культурна-асветніцкая дзеянасць непасрэдна закранала інтэрэсы беларускага і літоўскага рухаў, якія таксама разгарнулі актыўную культурна-асветніцкую дзеянасць. Пазіцыі прыхільнікаў міжнацыянальнага паразумення сярод літоўскіх палякаў, беларусаў і літоўцаў у гэты перыяд значна аслабелі. Сваю адмоўную ролю адыграў выезд М. Ромэра (травень 1915 г.) у легіёны Ю. Пілсудскага. Фактычна ўсе плыні польскага руху ў Беларусі і Літве выступілі супраць нацыянальна-культурнага Адраджэння беларусаў і літоўцаў. Але, з іншага боку, беларускія і літоўскія дзеячы таксама пачыналі высоўваць патрабаванні, якія былі заведама непрымальнымі для мясцовай польскай грамадскасці. Напрыклад, літоўскія палякі не моглі пагадзіцца з прапанавай цалкам адмовіцца ад развіцця польскай культуры на беларускіх землях. Яны небезпадстаўна лічылі сябе карэнным народам kraю і адстойвалі для палякаў тыя самыя правы, якіх дабіваліся літоўцы і беларусы.

Дамінаваўчай тэндэнцыяй міжнацыянальных адносінаў стала абарона выключна ўласных нацыянальных інтэрэсаў. Акупацыйныя ўлады таксама «прыклалі руку» да авбастрэння супярэчнасцяў. Спраба краёўцаў дасягнуць польска-беларуска-літоўска-яўрэйскага паразумення пры дапамозе Часовай Рады Канфедэрацыі ВКЛ, у стварэнні якой пэўную ролю адыграла ложа «Вялікі Усход Літвы» («Вялікі Усход Літвы і Беларусі»), скон-

чылася няўдачай. Гэта была «лебядзіная песня» краёвасці, якая з гэтага часу становіцца ўдзелам толькі асобных «апошніх грамадзянаў Вялікага княства» (Т.Урублеўскі, М.Ромэр, Л.Абрамовіч ды некаторыя іншыя).

На першы план у польскім руху выйшла нацыянальная ідэя, якая была непарыўна звязаная з вяртаннем польскай дзяржаўнасці. Працэс адраджэння Польскай дзяржавы пад патранажам Германіі і Аўстра-Венгрыі значна прыспешыў фармаванне сучаснай польскай нацыі і абузовіў актыўнае ўцягванне ў гэты працэс літоўскіх і беларускіх палякаў.

СПІС КРЫНІЦАЎ І ЛІТАРАТУРЫ

Крыніцы

Аддзел рукапісаў Бібліятэкі Каталіцкага універсітету (Люблін)

1. Фонд ксяндза Б.Усаса. Rkp. 761, 762, 767, 777, 915.

Аддзел рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі імя Асалінскіх (Вроцлаў)

2. Карэспандэнцыя Скірунтаў з 1817-1933 гг. Sygn. 13817/II.

3. Meysz托wicz A. Kowieńskie Towarzystwo Rolnicze w latach 1900-1904.

Sygn. 15555/II.

4. Porowski M. Wspomnienia.1904-1918. Sygn. 13542/II.

5. Zmitrowicz J. W przedzień wielkich przewrotów i na progu ich. Wspomnienia do roku 1918. Sygn. 15350/II.

6. Gąsiorowski W. Pamiętniki. Rkp. 15084/II.

Аддзел рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі Польшчы (Варшава)

7. Chomiński L. Pamiętniki. T. 1-3. Akc. 9736/3.

7a. Domański Z. Wspomnienia. Akc. 9216/1.

8. Kodis-Freyerowa Z. Wspomnienia. Akc. 11258.

9. Jałowiecki M. Wspomnienia. Sygn. III.10592/cz. 1-5.

10. Jałowiecki M. Korespondencja. Akc. 10593.

11. Osmołowski J. Wspomnienia z przeszlosci. Akc. 7042.

12. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914-1921. Rkp. 6792a.

Аддзел рукапісаў Бібліятэкі Ягелонскага універсітета (Кракаў)

13. Skirmunt K. Moje wspomnienia. Sygn. 9493.III.

Дзяржаўная публічная гістарычнае бібліятэка Расіі (Масква)

14. Справаздача начальніка Гарадзенскай губ. за 1870 г., б.п.

15. Справаздача начальніка Гарадзенскай губ. за 1871 г., б.п.

16. Справаздача начальніка Гарадзенскай губ. за 1884 г., б.п.

Аддзел рукапісаў Расійскай нацыянальнай бібліятэкі (Санкт-Пецербург)

17. Фонд Альбядзінскага П.П. Ф. 16. А. 51, 53, 56.

18. Фонд Бацюшкова П. Ф. 52. А. 55, 58, 61, 62.

19. Дзённікавыя запісы Валя В.В. Ф. 127. А. 9.

20. Фонд Жыркеўіча А. В. Ф. 284. А. 48, 90.

21. Фонд Карнілава І. П. Ф. 377. А. 318, 1095.

22. Фонд Катлярэўскага А.А. Ф. 386. А. 52.

23. Фонд Новікава М.М. Ф. 523. А. 71.